

การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ ด้านการพัฒนาจิตใจ

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

๒๕๓๗ สิงหาคม ๒๕๓๗

เอกสารประกอบการสัมมนา

การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจ

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
โดยการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๓๙
ณ โรงแรมรอยัลปรีนเซส กรุงเทพฯ

คำนำ

การพัฒนาจิตใจได้ถูกกำหนดเป็นแผนงานสำคัญในแผนพัฒนาคนและสังคม ภายใต้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ (๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะส่งเสริมให้คนได้มีการพัฒนาจิตใจตนเองจนสมบูรณ์พร้อมถึงความเป็นคนดี มีความสุข และมีสมรรถภาพจิตเข้มแข็งพร้อมที่จะทำงานด้านปัญญาเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการร่วมพัฒนาประเทศ

แผนพัฒนาจิตใจดังกล่าวเป็นแผนที่ดำเนินการต่อเนื่องมาจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๖ และ ๗ (๒๕๓๐ - ๒๕๓๙) ซึ่งจากการประเมินผลพบว่ายังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เนื่องจากระการสำคัญคือกระบวนการพัฒนายังขาดองค์ความรู้ที่สมบูรณ์ในการนำแบบแผนการพัฒนาจิตใจมาปรับใช้ในการพัฒนาประเทศ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย จึงได้จัดให้มีการสัมมนาเรื่อง “การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจ” ขึ้น โดยมีความมุ่งหวังที่จะทบทวนและแสวงหาองค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาจิตใจของบุคคล ให้สมบูรณ์พร้อมทั้งด้านคุณธรรม ความดีงาม ความสุข และความเข้มแข็งของจิตใจ รวมทั้งเพื่อเป็นพื้นฐานการดำเนินงานสร้างเครื่องชี้วัดการพัฒนาจิตใจ ในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ ต่อไป

ในการนี้ สำนักงานฯ ไคร่ขอกราบขอบพระคุณ พระธรรมปิฎกที่ให้ความเมตตา รับเป็นองค์ปาฐกเปิดการสัมมนาในหัวข้อ “การเปรียบเทียบแนวคิดและกลไกการพัฒนาจิตใจในความหมายทางศาสนาและทางโลก” และพร้อมนี้ไคร่ขอขอบพระคุณ ศ.สุมน อมรวิวัฒน์ รศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์ คุณโสภณ สุภาพงษ์ ดร.สมบุญ สุขสำราญ อาจารย์ธีรยุทธ บุญมี ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง คุณสุชาดา ยงเกียรติตระกูล และคุณระพีพรรณ ตาฬวัฒน์ ที่ได้ร่วมเขียนบทความทางวิชาการอันมีคุณค่าประกอบการสัมมนาในครั้งนี้ด้วย

สำนักงานฯ หวังว่า เอกสารและการสัมมนาครั้งนี้ คงเป็นพื้นฐานที่ดีในการเริ่มต้นศึกษาและปรับใช้ความรู้และภูมิปัญญาไทยในการพัฒนาจิตใจ เพื่อประโยชน์ร่วมกันของสังคมไทย ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

(นายธรรมรักษ์ การพิศิษฐ์)

รองเลขาธิการคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สารบัญบทความ

บทความที่ ๑

สถานภาพและแนวโน้มด้านบริโภคนิยมและไสยนิยมและผลกระทบ
ต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย อาจารย์ธีรยุทธ บุญมี (เอกสารเล่มสี่ฟ้า)

บทความที่ ๒

บทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย ศ.ดร.สมบุญ สุธำราญ

บทความที่ ๓

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย ศ.สุมน อมรวิวัฒน์

บทความที่ ๔

บทบาทของครอบครัว ชุมชนต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย คุณโสภณ สุภาพงษ์ (เอกสารเล่มสีน้ำตาล)

บทความที่ ๕

บทบาทของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาจิตใจ

โดย รศ.ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง

คุณสุชาดา ยงเกียรติตระกูล

บทความที่ ๖

งานพัฒนาจิตใจกับสถิติตัวแปรที่เกี่ยวข้อง

โดย รศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์

บทความที่ ๗

การพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศ

โดย คุณระพีพรรณ ตาพัฒน์

บทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ

ศ.ดร.สมบูรณ์ สุขสำราญ

สารบัญ

บทนำ	๑
ความหมายของศาสนา	๒
ลักษณะที่สำคัญของศาสนา	๓
ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม	๔
ความสำคัญและความจำเป็นต่อการพัฒนาจิตใจ	๖
กระบวนการพัฒนาจิตใจของสถาบันศาสนาต่อประชากรกลุ่มเป้าหมาย	๘
- การพัฒนาจิตใจสำหรับกลุ่มเป้าหมายทั่วไป	๑๐
- การพัฒนาจิตใจสำหรับเยาวชนในสถานศึกษา	๑๒
- การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสนา	๑๒
ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนาบทบาทและเสริมสร้างศักยภาพของสถาบัน	๑๔
บทสรุป	๑๗
เอกสารอ้างอิง	๑๘

บทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ

๑. บทนำ

ศาสนาเป็นคลังแห่งวิทยาการ แห่งพิธีกรรมและธรรมจริยาทั้งหลาย โดยลัทธิเป็นลัทธิบัญญัติเพื่อความเจริญแห่งพุทธธรรมและเป็นนิติบัญญัติเพื่อความดำรงมั่นแห่งหลักธรรม ลัทธิบัญญัติชี้ข้อปฏิบัติให้คนเห็นแนวทางที่จะประพฤติปฏิบัติตามศีลธรรม นิติบัญญัติวางระเบียบแบบแผนแห่งศีลธรรมให้เป็นหลักที่มั่นคง ศาสนาทั้งส่วนที่เป็นลัทธิบัญญัติและนิติบัญญัติเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันไม่ให้เบียดเบียนกัน ให้มีความสามัคคียึดมั่นในศีลธรรมร่วมกัน มีพุทธธรรมเหมือนกัน และมีทฤษฎีลัทธิร่วมกัน อันเป็นเครื่องอำนวยความสะดวกวิวัฒนาสถาพรแก่มนุษยชาติ มนุษย์ที่อยู่ร่วมกันจะมีลัทธิธรรมนิยมหรือจารีตประเพณีและอยู่ในกฎข้อบังคับได้ด้วยนิติธรรม จะมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยได้ด้วยพิธีกรรม จะมีนิสัยสงบได้ด้วยพิธีกรรม จะมีนิสัยสงบได้ด้วยนิยมในความเป็นนักพรตหรือยึดจริยวัตรของนักพรตมาเป็นทฤษฎานุคติ และจะเป็นคนดีรู้จักรับผิดชอบในตนเองได้ด้วยธรรมจริยา คนที่เคารพเคร่งครัดในศาสนา ย่อมดำรงตนอยู่ในศีลธรรมซึ่งจะทำให้หมู่คณะมีความสุข ทำให้ประเทศมีความสุข และทำให้โลกมีความสุข

โดยนัยดังกล่าว ศาสนาจึงเป็นเครื่องคุ้มครองค้ำจุนโลก เป็นบ่อเกิดแห่งธรรมจริยาและขนบธรรมเนียมประเพณีที่งดงามทั้งหลาย เป็นเสมือนดวงประทีปส่องโลกที่มีดด้วยวิชาให้สว่างไสวด้วยวิชา ศาสนาคือธรรมจริยา ซึ่งเป็นเครื่องนำให้ผู้มีวิชาความรู้ รู้จักใช้วิชาความรู้ในทางศาสนาที่ควรที่ชอบและไม่ให้นำเอาวิชาไปใช้ในทางที่ผิด และคอยพิทักษ์คุ้มครองผู้ปฏิบัติไม่ให้ตกไปในทางฝ่ายต่ำทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติรู้จักรับผิดชอบในการกระทำของตนเอง รู้จักปกครองตนเอง กฎหมายเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองประเทศชั้นใด ศาสนาก็เป็นเครื่องมือที่สำคัญของการปกครองประเทศชั้นนั้น โดยศาสนาเป็นการปกครองภายใน คือตนปกครองตนเอง ซึ่งให้คนละเว้นความชั่ว ประพฤติความดีทั้งในที่แจ้งและที่ลับและจะช่วยให้กฎหมายมีความศักดิ์สิทธิ์มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม กฎหมายไม่สามารถปกครองคนได้สนิทเท่ากับศาสนา เพราะกฎหมายเป็นเครื่องป้องกันมิให้คนทำผิดได้เฉพาะทางกายกับวาจาเท่านั้น ส่วนศาสนาเป็นเครื่องมือรักษาคนมิให้ทำผิดได้ทั้งทางกายวาจาและทางใจ ดังนั้น คนที่ตั้งมั่นอยู่ในศาสนาและยึดศาสนาเป็นเครื่องปกครองตนเองโดยเคร่งครัดแล้วจะไม่ทำความชั่วด้วยเจตนาอันเป็นเหตุลวงละเมิดกฎหมายและศีลธรรมในที่

ทั้งปวง ทุกศาสนาต่างมุ่งให้คนประพฤติแต่ในทางที่ชอบ ไม่ให้พอใจในทางที่ผิด กล่าวคือ ให้ละเว้นความชั่ว ประกอบแต่ความดี

ก่อนที่จะกล่าวถึงบทบาทของสถาบันศาสนาต่อการพัฒนาจิตใจ จำเป็นจะต้องพิจารณาถึงลักษณะสำคัญของศาสนา บทบาทหน้าที่และความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคมเพื่อให้เข้าใจถึงความจำเป็นและความสำคัญของสถาบันศาสนาในแง่สังคม

๒. ความหมายของศาสนา

ศาสนาเป็นระบบความเชื่อของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับกำเนิดของโลก ความเป็นไปของสรรพสิ่งในโลก ที่ให้คำอธิบายแนวทางจนเป็นหลักในการดำรงชีวิตที่เรียกว่าหลักศีลธรรมหรือคำสอน เป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติตนตามหลักศีลธรรมหรือคำสอนของระบบความเชื่อนั้นๆ โดยมีเป้าหมายว่า หากได้ปฏิบัติตามหลักศีลธรรมหรือคำสอนและประกอบพิธีกรรมได้ครบถ้วน ก็จะประสบความสุขสำเร็จในชีวิตทั้งโลกนี้และโลกหน้า ระบบความเชื่อนั้นอาจจะเป็นเรื่องที่เข้าใจได้หรืออธิบายได้หรืออาจจะเป็นเรื่องลึกลับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือเรื่องเหนือธรรมชาติและอธิบายโดยหลักวิทยาศาสตร์ไม่ได้

ศาสนาเป็นความเชื่อที่มนุษย์คิดขึ้น เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ในการบำบัดความรู้สึกไม่มั่นคง ความตึงเครียด ความหวั่นเกรงต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตหรือเฉพาะหน้าหรือที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ มนุษย์จะพยายามหาคำอธิบายต่อสิ่งที่เกิดขึ้นกับตน บุคคลใกล้ชิด คนในสังคม รวมทั้งสภาพการณ์ธรรมชาติที่เกิดขึ้น ในสังคมบุรพกาลมนุษย์จะเชื่อสาเหตุแห่งความทุกข์ร้อน การเจ็บไข้ได้ป่วย ความตาย ความโชคร้าย อุบัติภัย ภัยจากธรรมชาตินานาชนิด ความผิดหวังและการพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรัก ล้วนแล้วแต่เกิดจากความซึ่งโกรธหรือความไม่พอใจของเทพเจ้า วิญญาณ ผี เทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพราะมนุษย์กระทำในสิ่งที่ขัดต่อศีลธรรมอันดีงาม หรือเป็นความพึงพอใจของเทพ อสูรและวิญญาณชั่วร้ายที่ยินดีกับความทุกข์ทรมานของมนุษย์ โดยสรุปพฤติกรรมที่เลวร้ายเหล่านี้เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมได้

ความหวาดกลัวและความรู้สึกไม่มั่นคงของมนุษย์ ทำให้มนุษย์คิดหาสาเหตุและวิธีการที่จะลดความกลัวด้วยการคิดค้นวิธีการที่จะทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านั้นพึงพอใจ หรือนหาทางที่จะควบคุมให้อำนาจเหนือธรรมชาติที่ส่งผลเลวร้ายนั้นบรรเทาความรุนแรง วิธีการดังกล่าวปรากฏในรูปของพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การฆ่าสัตว์บูชาวิญญาณ เป็นต้น ซึ่งเป็นพิธีกรรมศาสนาอย่างหนึ่ง

เมื่อมนุษย์เจริญขึ้นก็มีศาสดามาประกาศศาสนา ศาสนาที่สำคัญได้แก่ศาสนา
ฮินดู ศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ ศาสนายิว เป็นต้น

ดังนั้น ศาสนา จึงหมายถึง คำสั่งสอน การสั่งสอน การฝึกหัด ลัทธิความเชื่อถือ
การแก้ไข การลงโทษ การปกครอง การบังคับบัญชา คำสั่ง ประกาศ ซึ่งเป็นกฎบัญญัติ
สำหรับให้คนปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบและความสงบในสังคมตลอดจนการบรรลุ
ศานติสุขนิรันดร์

๓. ลักษณะที่สำคัญของศาสนา

ความเชื่อ พิธีกรรมและศาสนาเป็นวัฒนธรรมที่เป็นสากล ทุกสังคมในโลกมีสิ่งที่
เรียกว่าศาสนา ลักษณะร่วมที่ถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของศาสนามี ๓ ประการคือ

(๑) ศาสนาเป็นเรื่องของความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติ แมกซ์ เวเบอร์ (Max
Weber) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันกล่าวว่า ไม่มีสังคมใดไม่มีสิ่งที่เรียกว่า ศาสนา ทุกสังคม
มีความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ

คนในทุกสังคมเชื่อว่า มีอำนาจบางอย่างบางภาวะซึ่งอาจจะอยู่ในรูปของ
ผีตาง เทวดา พระเจ้า พระ กรรม เป็นผู้หรือเป็นสิ่งที่มีความอำนาจให้คุณให้โทษ สามารถ
บันดาลให้เกิดปรากฏการณ์ปาฏิหาริย์ ควบคุมหรือบันดาลให้เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งพัน
อำนาจของมนุษย์ทั่วไป มนุษย์ในสมัยโบราณได้พบเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งมนุษย์ไม่สามารถเข้า
ใจได้ว่าเหตุใดฟ้าจึงร้อง ทำไมฝนจึงตก เป็นต้น แม้ในปัจจุบันซึ่งวิทยาศาสตร์เจริญแล้ว
มนุษย์ก็ยังอดพึ่งสิ่งเหนือธรรมชาติไม่ได้

(๒) ศาสนาประกอบด้วยความเชื่อและพิธีกรรม ระบบศาสนาหนึ่ง ๑ จะ
ประกอบด้วยส่วนที่เป็นความเชื่อ ปรัชญา แนวความคิดหลักธรรมคำสอน ซึ่งเป็นส่วนที่เป็น
นามธรรม และอีกส่วนหนึ่งคือส่วนที่เป็นพิธีกรรม ซึ่งเป็นรูปธรรม หรือเป็นการทำให้ความ
เชื่อนั้นกลายเป็นสิ่งที่ เป็นรูปธรรม จะขาดส่วนใดส่วนหนึ่งมิได้ มนุษย์เชื่อว่า พิธีกรรมจะเป็น
กลวิธีที่ใช้ในการต่อรองหรืออีกนัยหนึ่ง ควบคุมอำนาจเหนือธรรมชาติให้ช่วยดลบันดาลให้
เกิดสิ่งต่างๆ ตามที่มนุษย์ร้องขอหรือบนบาน พิธีกรรมเป็นสิ่งที่ทำให้ระบบศาสนาครบวงจร
หากระบบศาสนามีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือความเชื่อและพิธีกรรม พิธีกรรมก็เป็นสิ่งที่ทำให้
ความต้องการหรือความเชื่อของมนุษย์บรรลุผลเพราะพิธีกรรมเป็นสิ่งที่ เป็นรูปธรรม

(๓) ศาสนาให้คำอธิบายเกี่ยวกับมนุษย์และระเบียบสังคม ศาสนาเป็นระบบที่
วางกรอบความคิดและให้คำอธิบายเกี่ยวกับสถานภาพของคนในสังคม และวางระเบียบ

แนวปฏิบัติทางจริยธรรมให้กับคนในสังคม ศาสนาต่าง ๆ มีคำอธิบายสำหรับความแตกต่างทางสถานภาพของคนในสังคม เช่น ศาสนาพุทธให้คำอธิบายความต่างสถานภาพของคนในสังคมว่าเป็นเรื่องของบุญหรือกรรมที่คนแต่ละคนสะสมไว้ คนที่รวยคนที่เกิดมาในตระกูลสูงเป็นคนที่ทำบุญไว้ดี หรือคนที่ได้รับยศฐาบรรดาศักดิ์สูงเป็นคนที่ทำกรรมมาดีสะสมความดีในชาติก่อน ชาวพุทธจึงยอมรับความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคมของคนว่า เป็นเรื่องบุญทำกรรมแต่ง ในแง่นี้จึงเห็นได้ว่าพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่สร้างโลกทัศน์ในการมองสถานภาพของตนในสังคม เป็นที่ใช้อธิบายระเบียบสังคม ทำให้คนในสังคมยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ ในทำนองเดียวกัน ศาสนาฮินดูก็สร้างโลกทัศน์ให้กับชาวฮินดูและอธิบายความต่างกันทางวรรณะของคนในสังคมว่า เป็นการกำหนดจากพระเจ้า นอกจากนั้นศาสนายังให้โลกทัศน์และคำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ซึ่งมนุษย์อธิบายไม่ได้ เช่น พุทธศาสนาพูดถึงปัญหาเรื่องทุกข์(Suffering) ว่าเป็นธรรมชาติ เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ในแง่นี้ช่วยให้คนยอมรับสภาพของทุกข์และเหตุการณ์ร้ายที่เกิดขึ้นกับตนเองได้ ศาสนาจึงเป็นสิ่งที่ช่วยให้คนอยู่ในสังคมได้อย่างไม่กระวนกระวาย

คำสอนของศาสนาช่วยในการสร้างระเบียบสังคมและวางแนวจริยธรรม กฎแห่งกรรม ไตรภูมิพระร่วง ความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ นิทานชาดก เหล่านี้ล้วนเป็นส่วนประกอบทางพุทธศาสนาที่ช่วยให้คนทำแต่ความดี ซึ่งในแง่นี้จะพบในคำสอนของทุกศาสนาที่เน้นให้คนทำความดี ละเว้นความชั่ว ประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนายังเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนในสังคม เช่น ในสังคมพุทธจะมีการทำบุญตักบาตรตอนเช้า การเข้าวัดทำบุญตามเทศกาลสำคัญทางศาสนา การบวชเป็นพระ การฟังเทศน์มหาชาติ การทำบุญทำทานเพื่อสะสมบุญเป็นต้น ความเชื่อและคำสอนทางศาสนาจึงมีส่วนในการกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคม จึงกล่าวได้ว่าศาสนาได้ให้โลกทัศน์ กำหนดมาตรฐานทางจริยธรรมและวางแนวทางให้กับทางออกทางใจให้แก่คนในสังคม

๔. ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม

ศาสนากับสังคมมีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิด เพราะศาสนาเป็นสถาบันที่จำเป็นยิ่งสถาบันหนึ่งต่อการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคลและสังคม ความจำเป็นดังกล่าวพิจารณาได้จากบทบาทและหน้าที่ของศาสนาซึ่งอำนวยการประโชยน์ให้สังคมสามารถดำรงอยู่และปฏิบัติหน้าที่เพื่อความเป็นเอกภาพของสังคม ดังนั้น ถ้าพิจารณาในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ สถาบันศาสนาทำหน้าที่ที่สำคัญ ดังนี้

(๑) ทำหน้าที่ในการให้คำอธิบายคำถาม ซึ่งในสังคมมนุษย์ทุกสังคมจะมีคำถามว่า ทำไมถึงเป็นอย่างนี้ ทำไมถึงเป็นอย่างนั้น ทำไมคนเราจึงเกิดมา ตายแล้วจะไปไหน ทำไมคนจึงมีฐานะไม่เท่ากัน ศาสนาจะให้คำตอบต่อคำถามเหล่านี้

(๒) ทำหน้าที่ในการให้การสนับสนุนสถาบันพื้นฐานต่างๆของสังคม เช่น สถาบันทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมและค่านิยม เพื่อให้สถาบันเหล่านี้สามารถสนองตอบวัตถุประสงค์ทางสังคมและมีประโยชน์แก่มวลชนมากที่สุด ศาสนาต่างๆ จะมีคำสอนหรือหลักการทางเศรษฐกิจที่ยังประโยชน์แก่ศาสนิกชน การแบ่งปันประโยชน์ และการเฉลี่ยความทุกข์แก่ชนหมู่มาก ในทางการเมือง เป็นเข็มทิศและหางเสือแก่ระบบการเมือง โดยเฉพาะระบบการเมืองที่มีรากฐานอยู่บนจารีตนิยม กล่าวอีกนัยหนึ่ง ศาสนาเป็นพื้นฐานของอุดมการณ์ทางการเมืองที่ยำคุณค่าของมนุษย์และความชอบธรรมของผู้ปกครอง ในทางสังคม ศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจของคน เป็นสื่อของการอบรมให้รู้จักระเบียบสังคม หมายถึงการรู้จักเรียนรู้ รู้จักปรับตัวให้สามารถอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นได้ โดยการยึดแนวทางปฏิบัติอย่างเดียวกัน มีปรัชญาชีวิตที่สอดคล้องกัน

(๓) ทำหน้าที่ที่เกี่ยวกับปัจเจกบุคคล ศาสนาจะทำหน้าที่ให้พลังใจแก่บุคคลหรือปัจเจกบุคคลในกรณีที่เกิดวิกฤตการณ์ และไม่สามารถหาสาเหตุที่เหมาะสมหรือเพียงพอมาอธิบายได้ เช่น ในกรณีเกิดภัยพิบัติหรือเกิดอุบัติเหตุแก่คนที่เรารักเราชอบ หรือการพลัดพรากจากสิ่งที่เรารักและห่วงหาพันเป็นต้น การอธิบายว่าสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องบังเอิญหรือเป็นอุบัติเหตุที่เกิดขึ้นได้ การอธิบายหรือการให้เหตุผลในลักษณะนี้ยังไม่เพียงพอ จะต้องมีการอธิบายอีกลักษณะหนึ่ง ศาสนาจะให้คำอธิบายแบบนี้

(๔) ทำหน้าที่ผนึกส่วนต่างๆ ของสังคมให้เป็นเอกภาพ ศาสนาจะทำให้ชนบธรรมเนียมประเพณี ระบบความเชื่อต่างๆ ที่เป็นระบบความเชื่อย่อย ๆ ในสังคมได้รวมกันเป็นระบบเดียวกัน ซึ่งจะนำไปสู่บูรณาการภายในกลุ่มชนและชาติ

ในการทำหน้าที่ดังกล่าว นอกจากจะมีคำสอนที่เป็นกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม แนวทางปฏิบัติซึ่งเป็นนามธรรมแล้ว ในแต่ละศาสนาที่ดำรงอยู่ในปัจจุบันทั้งศาสนาฮินดู ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม เป็นต้น ยังมีบุคลากรซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของศาสนา อันได้แก่ พระสงฆ์ นักบวช พราหมณ์ ผู้สอนศาสนาหรือที่เรียกชื่ออื่นๆ ทำหน้าที่เผยแผ่คำสอนของแต่ละศาสนา ทำหน้าที่เป็นศาสนทายาทผู้สืบทอดศาสนาและเป็นสื่อกลางของศาสนากับมนุษย์

จากบทบาทและหน้าที่ข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ศาสนามีบทบาทที่สำคัญต่อสังคม ๒ ประการ คือ

ประการแรก บทบาทในฐานะกลไกทางสังคม กล่าวคือ ศาสนามีบทบาทในการสร้างโลกทัศน์ วางกรอบความคิดเกี่ยวกับสถานภาพของมนุษย์ และระเบียบสังคม ควบคุมพฤติกรรมสังคม เป็นพื้นฐานของอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม นั่นคือ คำสอนของศาสนาใหญ่ๆ ของโลกได้ช่วยวางระเบียบสังคมและวางแนวจริยธรรมให้แก่คนในสังคมเพื่อเป็นบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม

ประการที่สอง บทบาทในฐานะการรวบรวมกลุ่มสังคม ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นกลไกในการรวมกลุ่มทางสังคม เป็นสิ่งที่สร้างสัญลักษณ์และเอกลักษณ์ของกลุ่ม ตัวอย่างเช่น สังคมที่นับถือศาสนาพุทธ ย่อมมีแบบแผนแนวทางปฏิบัติและพฤติกรรมที่แตกต่างจากสังคมที่นับถือศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลามเป็นต้น ศาสนาจึงเป็นที่รวมของกลุ่มชนที่มีระบบความเชื่อเหมือนกันไว้ด้วยกันซึ่งเป็นผลให้สังคมเกิดความมั่นคงและเป็นเอกภาพ

๕. ความสำคัญและความจำเป็นต่อการพัฒนาจิตใจ

ศาสนามีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของมนุษย์มาเป็นเวลาอันยาวนาน ปัจจุบันสภาพเศรษฐกิจสังคมและการเมืองตลอดจนเทคโนโลยีสารสนเทศและโทรคมนาคมได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทำให้คนได้รับความตึงเครียดทางจิตใจ คนในบางสังคมปรับตัวไม่ทันการเปลี่ยนแปลงได้ก่อปัญหาและความรุนแรงอย่างที่ไม่เคยมีในโลกปัจจุบันไม่ควรจะมีเพิ่มขึ้น บางกลุ่มเหล่านี้ไม่เห็นความสำคัญของศาสนา มีการอบรมกล่อมเกลாத่างจิตใจน้อยลง ผู้คนขาดสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ หันไปพึ่งวัตถุและยิควัตถุเป็นสรณะมากขึ้นและเกิดความเสื่อมโทรมทางจิตใจ

ความจำเป็นในการพัฒนาจิตใจเกิดขึ้น ๒ ลักษณะใหญ่ๆ คือ

(๑) ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาด้านสังคมซึ่งเกิดจากการที่ประชาชนขาดเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ และปรับปรุงบทบาทของสถาบันทางสังคมซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงและให้คงบทบาทในการพัฒนาจิตใจต่อไป

(๒) ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อพัฒนาสมาธิในสังคมให้สามารถปรับบทบาทและปรับตัวอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม

สภาพปัญหาที่ส่งผลให้ต้องดำเนินการพัฒนาจิตใจเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมาเป็นไปอย่างรวดเร็วและมีผลให้สังคมไทยมีลักษณะลึกลับซับซ้อน เกิดบทบาทและเกิดความคาดหวังใหม่ ๆ ของตนในสังคมมากมาย ความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและความสัมพันธ์ดั้งเดิมกับสภาพแวดล้อมใหม่ ๆ ถูกกระทบกระเทือน กล่าวคือ การพัฒนาประเทศที่ก่อให้เกิดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ซึ่งเป็นผลดีต่อประเทศในภาพรวม แต่มีปัญหาด้านมาหลายประการ ซึ่งจำเป็นจะต้องรีบเร่งพัฒนาจิตใจให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้แก่

(๑) การขยายตัวของสังคมอุตสาหกรรมและการบริการอย่างรวดเร็ว ซึ่งเป็นผลจากการพัฒนาประเทศที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นด้านหลัก ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและความแตกต่างระหว่างสังคมเมืองและสังคมชนบทอย่างชัดเจน ความแตกต่างปรากฏทั้งในรูปของรายได้ ฐานะ อำนาจ ระดับการพัฒนา ค่านิยมและความคาดหวัง รวมทั้งได้ส่งผลถึงปัญหาความยากจนในชนบท การหลั่งไหลย้ายถิ่นเพื่อหางานทำในเขตเมือง การเอารัดเอาเปรียบทางเศรษฐกิจ ปัญหาโสเภณี อาชญากรรม ยาเสพติด เด็กเกเร จรจัด ปัญหาแรงงาน แหล่งเสื่อมโทรม ชนบทพึ่งเมืองมากขึ้น เกิดความเสื่อมโทรมของวัฒนธรรมพื้นบ้านและความสัมพันธ์ที่ย่อหย่อนระหว่างสถาบันพื้นฐานในชนบท อันได้แก่ บ้าน วัด และโรงเรียน เป็นต้น

(๒) การขยายตัวของสังคมส่งผลต่อเนื่องถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคมทั้งในเมืองและชนบท ซึ่งแต่ละครอบครัวต้องดิ้นรนกับการครองชีพ จนมีผลบ่อนทำลายความช่วยเหลือความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลระหว่างกันซึ่งเป็นวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามที่เคยมีมาในอดีตลงไป ส่งผลถึงภาวะอารมณ์ที่ตึงเครียด เกิดความรู้สึกว่าเหวไรที่พึ่ง มีความนิยมเชิงวัตถุโดยปราศจากเครื่องเหนี่ยวรั้งมากขึ้น และก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมา เช่น การแตกแยกครอบครัว การทอดทิ้งเด็กและผู้สูงอายุ และการติดยึดค่านิยมฟุ้งเฟ้อ เป็นต้น

(๓) ระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน ซึ่งมุ่งเน้นการแข่งขัน เพื่อสร้างความมั่งคั่งในด้านรายได้ทำให้คนไทยและสังคมไทยมีความเป็นวัตถุนิยมมากขึ้น ก่อให้เกิดปัญหาด้านพฤติกรรมของคนในสังคม คือ การย่อหย่อนในศีลธรรม จริยธรรม ขาดระเบียบวินัย การเอารัดเอาเปรียบ ส่งผลให้วิถีชีวิตและค่านิยมดั้งเดิมที่ดีงามของไทยเริ่มจางหายไปพร้อมกับการล่มสลายของสถาบันครอบครัว ชุมชนและวัฒนธรรมท้องถิ่น

การพัฒนาประเทศในสามทศวรรษที่ผ่านมา กล่าวได้ว่า ประเทศมีความเจริญทางวัตถุแต่เกิดความเลื่อมทางจิตใจและค่านิยม จึงจำเป็นต้องพัฒนาจิตใจ เพื่อให้เกิดดุลยภาพในการพัฒนา นั่นคือ “เศรษฐกิจกับจิตใจต้องไปด้วยกันและเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนาจิตใจก็เพื่อให้ประชาชนเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติชอบอยู่ในกรอบของศีลธรรม จรรยา รวมถึงการเห็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัวและเกิดความสามัคคีในชาติ” สถาบันหลักที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจ ก็คือสถาบันศาสนา ดังพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่า

“ศาสนาย่อมเป็นหลักสำคัญสำหรับจะชี้ให้คนดำเนินให้ถูกทางว่า อย่างไรจะเป็นทางควรประพฤติ ศาสนาย่อมเป็นเครื่องทำให้คนมีความกล้าหาญ เพราะมีความมั่นอยู่ในศาสนาแล้ว ก็ไม่มีความกลัวภัยอันตรายใด ๆ ศาสนาเป็นเครื่องประดับอันมีลึบยิ่งกว่าเครื่องประดับใด ๆ ทุกอย่าง เพราะว่าศาสนาเมื่อมีอยู่ประจำกับชุมชนแล้ว นับว่าเป็นสิริแก่ชุมชนนั้นยิ่งกว่าเครื่องประดับภายนอก”

๖. กระบวนการพัฒนาจิตใจของสถาบันศาสนาต่อประชากรกลุ่มเป้าหมาย

สถาบันศาสนามีบทบาทสำคัญในการวางระเบียบของสังคมและเป็นกลไกในการรวมกลุ่มสังคมอย่างมีประสิทธิภาพและบุคลากรทางศาสนาได้เป็นผู้นำทั้งทางปัญญาและจิตวิญญาณ เมื่อการเวลาผ่านไปบทบาทดังกล่าวได้ลดน้อยลง กระบวนการพัฒนาจิตใจจะต้องดำเนินการควบคู่ไปกับการพัฒนาทางกายอย่างที่เราเรียกกันว่า “ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว”

ดังนั้นการพัฒนา ด้านร่างกาย ด้านปัจจัย ๔ การอยู่ดีกินดี การอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบวินัยและการเคารพกฎหมายเป็นต้น จึงถือเป็นการพัฒนาภายนอก ส่วนการพัฒนาภายในก็คือการพัฒนาจิตใจ ซึ่งหมายถึงคุณธรรมและการพัฒนาความคิดสติปัญญาต่างๆ ให้มีคุณภาพที่ดี ซึ่งความจำเป็นในการพัฒนาจิตใจซึ่งเกิดขึ้นจากสาเหตุ ๒ ลักษณะใหญ่ ๆ จำเป็นต้องพิจารณาดำเนินการควบคู่กันไป

๖.๑ ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมและปรับปรุงบทบาทของสถาบันทางสังคมซึ่งมีความสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง ความจำเป็นขั้นแรกที่จะต้องดำเนินการก็เพื่อแก้ไขปัญหาสังคมอันเกิดจากความเลื่อมโทรมทางจิตใจและค่านิยม ซึ่งเป็นผลมาจากความอ่อนแอของสถาบันทางสังคม

ที่มีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจ อันได้แก่ สถาบันศาสนา ซึ่งในปัจจุบันมีข้อกังขากันมากกว่า สถาบันศาสนาทำอะไรให้แก่สังคมบ้าง บางคนถึงกับวิจารณ์ว่า ศาสนา เป็นเรื่องล้าสมัยไม่มีประโยชน์ต่อสังคม ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากบทบาทของสถาบันศาสนาหลายด้านสูญหายไป ในอดีตสถาบันศาสนามีบทบาทมากในการเป็นศูนย์กลางการอนุเคราะห์ชุมชนด้านต่าง ๆ เช่น การศึกษา สาธารณสุข ศิลปวัฒนธรรม รวมทั้งพิธีกรรมต่างๆ เป็นต้น เมื่อสังคมเปลี่ยนไป มีการรับเอาแนวความคิดและวัฒนธรรมจากตะวันตกเข้ามาทำให้เกิดสถาบันทางสังคมแบบใหม่เข้ามารับบทบาทเดิมของสถาบันศาสนาไป เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล เป็นต้น บทบาทของสถาบันศาสนาต่อสังคมจึงลดน้อยลงทำให้คนเหินห่างจากสถาบันศาสนามากขึ้น เกิดความเสื่อมทางจิตใจทำให้จำเป็นจะต้องฟื้นฟูบทบาทและสถานภาพของสถาบันศาสนาในสังคมทั้งในด้านศีลธรรมจรรยาและบทบาทต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนให้เข้มแข็งและสามารถทำหน้าที่ให้การสงเคราะห์และเป็นผู้นำทางศาสนาจิตใจวิญญาณเช่นที่เคยเป็นมาได้ทั้งนี้ พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ได้สรุปบทบาทของพระสงฆ์และวัดในอดีตไว้ดังนี้

(๑) เป็นสถานศึกษาสำหรับชาวบ้านส่งกุลบุตรมาอยู่รับใช้พระเพื่อรับการฝึกอบรมทางศีลธรรมและเล่าเรียนวิชาการต่างๆ ตามที่สอนในสมัยนั้น รวมทั้งเป็นศูนย์รวมเยาวชนด้วย

(๒) เป็นสถานสงเคราะห์ ที่บุตรหลานชาวบ้านที่ยากจนได้อาศัยเลี้ยงชีวิตและศึกษาเล่าเรียนด้วย ตลอดจนผู้ใหญ่ที่ยากจนมาอาศัยเลี้ยงชีพ

(๓) เป็นสถานพยาบาล ที่รักษาผู้เจ็บป่วยตามภูมิรู้ของคนในสมัยนั้น

(๔) เป็นสโมสรที่ชาวบ้านมาพบประสังสรรค์ หย่อนใจ หาความรู้เพิ่มเติม

(๕) เป็นที่พักคนเดินทาง

(๖) เป็นสถานบันเทิงที่จัดงานเทศกาลและมหรสพต่างๆ สำหรับชาวบ้านทั้งหมด

(๗) เป็นที่ไกลเกลียดชังพิพาท เป็นที่ปรึกษาแก้ไขปัญหาชีวิตครอบครัวและความทุกข์ต่างๆ

(๘) เป็นศูนย์กลางศิลปวัฒนธรรมที่รวบรวมศิลปกรรมต่างๆตลอดจนเป็นเสมือนพิพิธภัณฑ์

(๙) เป็นคลังวัสดุสำหรับเก็บของใช้ต่างๆ ซึ่งชาวบ้านจะได้ใช้ร่วมกันเมื่อมีงานที่วัด หรือยืมไปใช้เมื่อตนมีงาน

(๑๐) เป็นศูนย์กลางบริหารหรือปกครองที่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน จะเรียก
ลูกบ้านมาประชุมกันบอกแจ้งกิจการ

(๑๑) เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือให้บริการด้านพิธีกรรม อันเป็นเรื่องผูก
พันกับชีวิตของทุกคนในระยะต่าง ๆ ของชีวิต

สถาบันศาสนาในฐานะสถาบันทางสังคมซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนา
จิตใจ จำเป็นต้องได้รับการปรับปรุงให้สามารถเป็นผู้นำทั้งทางปัญญา ชีวิตและจิตใจ จึงจะ
สามารถพัฒนาจิตใจของคนในสังคมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์จะต้องได้รับการพัฒนา
ก่อนเป็นเบื้องแรก นักบวชและผู้สอนศาสนาของแต่ละศาสนาคือศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์
และเผยแพร่ศาสนา

๒.๒ ความจำเป็นต้องดำเนินการเพื่อพัฒนาสมาชิกในสังคมให้สามารถปรับ
บทบาทและปรับตัวอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม เมื่อปรับปรุงบทบาทของสถาบันศาสนา
ให้มีศักยภาพในการเป็นผู้นำทั้งทางปัญญาและจิตใจแล้ว สถาบันศาสนาจะเป็นผู้ทำหน้าที่
ในการพัฒนาจิตใจของสมาชิกทุกคนในสังคมตามหลักการของแต่ละศาสนา ซึ่งกระบวนการ
พัฒนาจิตใจจะดำเนินไปตลอดชีวิตโดยผ่านสถาบันทางสังคมได้แก่ ครอบครัว ชุมชน บ้าน
วัด และสถาบันการศึกษาทั้งรูปแบบที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการโดยมีจุดเน้นให้ปฏิบัติ
เป็นวิถีชีวิตของศาสนิกชนที่ดี

เป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาจิตใจในทางโลกก็เพื่อให้คนมีคุณธรรม
จริยธรรมเมตตาธรรมเป็นเครื่องนำทางชีวิต และรู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม ซึ่งจะส่งผลให้
สังคมมีสันติสุขผู้คนอยู่กันฉันท์พี่น้องช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสังคมที่มี“พัฒนาการด้านจิตใจ
ไว้สูง” ดังนั้น กระบวนการพัฒนาจิตใจควรมีแนวทางดังนี้

การพัฒนาจิตใจสำหรับกลุ่มเป้าหมายทั่วไป

(๑) เริ่มจากปัจเจกบุคคลไปสู่คนส่วนมาก โดย

(๑.๑) พัฒนาเริ่มต้นที่ตัวปัจเจกบุคคลด้วยหลักธรรมคำสอนเบื้องต้นของแต่ละศาสนาเพื่อให้เป็นแบบอย่างอันดีต่อผู้อื่น เมื่อพัฒนาปัจเจกบุคคลจนเป็นแบบอย่างให้
แก่ผู้อื่นได้แล้วจะทำให้เกิดการรวมกลุ่มของบุคคลที่มีคุณธรรมเสมอกันขึ้นและจะต้องดำเนินการ
พัฒนาต่อไปเรื่อยๆ เพื่อให้เกิดสภาพที่ดีขึ้นกว่าเดิมในทุกระยะ และขยายกลุ่มให้กว้าง
ขวางขึ้นจนมีสภาพการพัฒนาครอบคลุมทั้งชุมชนต่อไป การพัฒนาจิตใจตามกระบวนการนี้

จะเริ่มจากปัจเจกบุคคลไปสู่ผู้อื่น กลุ่มและชุมชนตามลำดับดังตัวอย่าง ปัจเจกบุคคล → ผู้
อื่น → กลุ่ม → ชุมชน

(๑.๒) พัฒนาต่อจากระดับปัจเจกบุคคล โดยพัฒนาในรูปของกลุ่ม ซึ่งอาจ
เริ่มกลุ่มละ ๘ คน น้อยหรือมากกว่านี้ตามความเหมาะสมของสถานการณ์การพัฒนาจิตใจ
ในลักษณะนี้จะดำเนินการโดยไม่ให้รู้ตัว เมื่อดำเนินการประสบผล คนอื่นๆจะสามารถมอง
เห็นประโยชน์และจะเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาต่อไป

(๒) การพัฒนาโดยการฝึกอบรม เริ่มตั้งแต่การใช้คำคมซึ่งเป็นแก่นของศาสนา
ธรรม อุทาหรณ์ และสุภาษิตต่างๆ ให้ประชาชนอ่านหรือทำตามความเข้าใจ ในขณะเดียว
กันจะต้องกระตุ้นและชี้แนะตามโอกาสอันควรอย่างสม่ำเสมอ

(๓) พัฒนายุวชนเป็นสื่อเพื่อพัฒนาผู้ใหญ่ โดยให้การฝึกอบรมตั้งแต่วัยเด็กทั้ง
เด็กก่อนวัยเรียนและเด็กในวัยเรียน เพื่อให้เด็กรู้จักประพฤติดี ให้เป็นแบบอย่างความ
ประพฤติสำหรับเพื่อนพ่อแม่พี่น้อง โดยพยายามกระตุ้นเด็กเหล่านี้ให้นำหลักธรรมคำสอนไป
ปฏิบัติเป็นตัวอย่างเพื่อเตือนผู้ปกครองและพี่น้องที่ประพฤติไม่ถูกไม่ควร จุดมุ่งหมายของ
การพัฒนาเด็กและใช้เด็กเป็นสื่อมีจุดมุ่งหมายหลักอยู่ที่ตัวเด็กเพื่อให้เติบโตเป็นเยาวชนและ
ผู้ใหญ่ที่ดีในอนาคต การเป็นแบบอย่างหรือการนำหลักธรรมที่ควรประพฤติปฏิบัติไปสอนผู้
ปกครองหรือพี่น้องจึงเป็นหมายรอง

(๔) การสอดแทรกหลักธรรมคำสอนผ่านเรื่องต่างๆ ทั้งของรัฐและเอกชนอย่าง
สม่ำเสมอและสอดคล้องกับสถานการณ์ ตัวอย่าง เรื่องโทษของความประมาทและประโยชน์
ของความไม่ประมาท ความประมาทเป็นทางแห่งความหายนะ เป็นบ่อเกิดแห่งอุบัติเหตุและ
เป็นแดนแห่งอันตรายเป็นต้น การสอดแทรกหลักคำสอนดังกล่าวจะต้องให้เป็นภาพจริง
ระหว่างเหตุและผลของการตั้งอยู่ในความประมาท

(๕) การสอดแทรกหลักธรรมคำสอนที่สอดคล้องกับชีวิตประจำวันของประชาชน
ในลักษณะที่เป็นรูปธรรมและง่ายต่อความเข้าใจจะช่วยให้ประชาชนสามารถนำไปประยุกต์
ใช้ในชีวิตประจำวันได้ ซึ่งจะนำไปสู่การกล่อมเกลาและขัดเกลาจิตใจให้มีความประพฤติ
ปฏิบัติที่ต้งมั่นในหลักธรรมคำสอนของศาสนา

(๖) ใช้นโยบายและมาตรการให้ละ ลด เลิกจากหายนะธรรมทั้งหลายโดย
สถาบันศาสนาเป็นผู้นำในการรณรงค์ร่วมกับทุกองค์กรในสังคมเพื่อให้หายนะธรรมหมดไป

(๗) สนับสนุนและส่งเสริมให้มีองค์กรประสานงานศาสนาและองค์กรต่างๆ ใน
การพัฒนาจิตใจประชาชน

ตามนัยที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่า การพัฒนาจิตใจเกิดขึ้นได้ในทุกมิติของชีวิต โดยมีทั้งตัวหลักธรรมคำสอนเป็นตัวชี้แนะและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นสะพานเชื่อมโยงการพัฒนา

การพัฒนาจิตใจสำหรับเยาวชนในสถานศึกษา

การเลื่อมทางจิตใจที่เกิดขึ้นในปัจจุบันมีผลกระทบต่อบทบาทของสถานศึกษาที่ระบบการศึกษาจะต้องให้ความสำคัญ กล่าวคือ ระบบการศึกษาจะต้องมียุทธศาสตร์และแนวทางปฏิบัติในการพัฒนาจิตใจของเยาวชนที่หลากหลายและยืดหยุ่นมากขึ้น เพราะสถานศึกษาเป็นกระบวนการหนึ่งในการเรียนรู้และอบรมบ่มเพาะคุณธรรมและจริยธรรมของเยาวชนอย่างเป็นระบบ ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนเพื่อให้เกิดการเรียนรู้คุณธรรมและจริยธรรมและได้ผลในทางปฏิบัติ ไม่ควรจำกัดอยู่เฉพาะในหลักสูตร อุปกรณ์ วิธีการสอน และครูเท่านั้น เพราะประสบการณ์จริงเป็นสื่อในการเรียนการสอนคุณธรรมและจริยธรรมยิ่งกว่าการอบรมสั่งสอน ฉะนั้นในการพัฒนาจิตใจหรือการเรียนการสอนคุณธรรมและจริยธรรมในสถาบันศึกษาทุกระดับจึงควรให้ชุมชน องค์กร พระ นักบวช บิดาและมารดาของเยาวชนมีส่วนร่วมด้วย เพราะในทางปฏิบัติการสอนอบรมของบิดามารดา พระ นักบวชและผู้อาวสุเป็นต้นจะช่วยให้ให้เยาวชนได้เรียนรู้ประสบการณ์ตรงมากกว่า

สำหรับคุณธรรมและจริยธรรมที่จะกล่อมเกลาหรือพัฒนาจิตใจของเยาวชน ซึ่งจะมีฝึกผ่านระบบการศึกษา ควรจะเป็นคุณธรรมและจริยธรรมที่สามารถปฏิบัติได้จริงและวัดผลได้ในทางปฏิบัติ เช่น เรื่องความขยัน ความซื่อสัตย์ ความมีระเบียบวินัย หรือความสามัคคีเป็นต้น และสามารถขยายขอบเขตให้ลุ่มลึกตามวุฒิภาวะของแต่ละวัยได้

การปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมเพื่อให้เป็นแบบอย่างที่ดีในสถาบันการศึกษา ผู้ที่ให้การอบรมปลูกฝังนอกจากครูพระสงฆ์และนักบวชแต่ละศาสนาแล้วควรจะเป็นบุคคลซึ่งมีคุณสมบัติที่เป็นแบบอย่างได้และเป็นที่ยอมรับของสาธารณชน เพื่อให้นักเรียนสามารถนำไปใช้เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตประจำวัน

การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสนา

การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาคนด้านจิตเจตน์ดังกล่าวก่อน เป็นหลักการทั่วไปของทุกศาสนา การพัฒนาคนตามแนวพุทธศาสนาจะต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๓ ด้าน ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวไว้ในเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนว่า

การพัฒนาคนจะต้องดำเนินการให้ครบทั้ง ๓ ด้าน เพราะเป็นปัจจัยทั้งปวงเกี่ยวเนื่องกันและกันหรือเรียกว่าการพัฒนาคนด้วยวิธี ๓ ประสาน ดังนี้

(๑) ด้านพฤติกรรม คือ ศิล เริ่มแต่การควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในระดับวินัย ได้แก่ การเคารพกฎหมาย ข้อบังคับต่างๆ ภายนอก จนถึงระดับที่สอง คือ การควบคุมพฤติกรรมด้วยเจตนาสมัครใจจากภายในซึ่งเป็นระดับศีล ซึ่งทั้งระดับวินัยและระดับศีลรวมอยู่ในขั้นศีล

(๒) ด้านจิตใจ เป็นเรื่องของจิตใจที่เราเข้าไปจัดการกับกระบวนการของเหตุปัจจัยในทางจิตใจด้วยการฝึกฝนพัฒนาความรู้สึกและลักษณะนิสัยที่ดีงาม เช่น ความสงบ ความสุข ความรัก เป็นต้น เป็นด้านที่เรียกว่า สมาธิ หรืออธิจิตตสิกขา

(๓) ด้านความรู้หรือปัญญา คือ ความรู้ความเข้าใจ ซึ่งมีหลายขั้นตอนโดยปัญญาจะเป็นตัวคอยกำกับด้านพฤติกรรมและด้านจิตใจด้วยการตรวจสอบและชี้้นำให้ดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้อง

กล่าวโดยสรุป พฤติกรรมที่ดีเป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนา จิตใจที่ดี ทำให้พฤติกรรมมั่นคงและปัญญาเป็นตัวปรับพฤติกรรมและจิตใจให้ลงตัวการพัฒนาคนจึงมุ่งเน้นพัฒนาให้มีศีล(ความมีระเบียบวินัยทั้งภายในและภายนอก) มีสมาธิ (จิตใจที่สงบมีความมั่นคง) และปัญญา (ความรู้เท่าทันเหตุการณ์)

นอกจากนี้พระธรรมปิฎกยังได้กำหนดเครื่องชี้วัดระดับการพัฒนาคนไว้ว่า ต้องมี ๗ เป็นการให้คนมีความสามารถมากขึ้น ๗ แต่เครื่องวัดระดับการพัฒนาของคนที่เหมาะสม คือ การมีความสามารถยิ่งขึ้น ๗ ในการทำให้ความเป็นอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และสัตว์สิ่งทั้งหลายเกี่ยวเนื่องประโยชน์แก่กันมากขึ้น และอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก เบียดเบียนกันน้อยลง ส่วนตัวชี้วัดถึงความไม่พัฒนาของคน คือ การที่คนยังถูกครอบงำด้วยกิเลส ๓ ประการ ได้แก่

(๑) ตัณหา ความไม่เสพมุงแสวงหาผลประโยชน์

(๒) มานะ ความไม่อำนาจ มุ่งความยิ่งใหญ่เพื่อครอบงำผู้อื่น

(๓) วิทยู ความยึดติดถือมั่นคลั่งไคล้ในลัทธิความเชื่อ แนวคิดอุดมการณ์ที่ส่งเสริมการถือตัวและแบ่งแยกเผ่าพันธุ์ เป็นต้น

การพัฒนาจิตใจนอกจากสถาบันศาสนาจะมีหน้าที่หลักโดยตรงในการพัฒนาแล้วยังมีสถาบันการศึกษา สถาบันครอบครัวและสังคมรอบตัว เช่น กลุ่มเพื่อนบ้านและสื่อมวลชนเป็นต้น ช่วยกล่อมเกลารักษาจิตใจ อย่างไรก็ดีตาม สื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ก็มีส่วนมากในการกล่อมเกลารักษาจิตใจ โทรทัศน์เป็นสื่อมวลชนที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของ

ประชาชนมากที่สุดโดยเฉพาะเด็กและเยาวชน สารเนื้อหาเป็นจำนวนหลายรายการในโทรทัศน์เป็นตัวอย่างที่ไม่ดีในด้านพฤติกรรมและค่านิยม เช่น มีการเสนอพฤติกรรมที่ก้าวร้าวในการแก้ไขปัญห การทำลายล้างกัน การชิงโชคต่างๆ เป็นต้น ซึ่งเป็นรายการที่ปลูกฝังนิสัยชอบการพนัน เสี่ยงโชคหรือค่านิยมที่ไม่เหมาะสมให้เยาวชน รัฐจึงควรสนับสนุนการจัดทำรายการที่มีเนื้อหาสาระที่เป็นการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมสำหรับเยาวชน ทั้งนี้เพราะสื่อประเภทนี้สามารถเข้าถึงเด็กและเยาวชนได้โดยไม่จำกัดเวลาและสถานที่

๗. ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนาบทบาทและเสริมสร้างศักยภาพของสถาบัน

๗.๑ ผลกระทบและปัญหาที่เกิดขึ้น

การพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ ซึ่งตั้งแต่รัฐสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบันได้ส่งผลให้โครงสร้างสังคมที่เรียบง่ายเปลี่ยนเป็นสังคมที่ซับซ้อน ซับซ้อนของสถาบันศาสนาซึ่งได้แก่พุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์แนบแน่นต่อสังคมมาตลอด โดยเฉพาะบทบาทของพระสงฆ์ที่เคยมีต่อประชาชนกลุ่มเล็ก ๆ ต้องขยายความสัมพันธ์กว้างขวางขึ้น ต้องสัมพันธ์กับบุคคลนอกชุมชนที่เข้ามามีบทบาทต่อชุมชนในฐานะผู้ปกครองบ้าง ผู้ช่วยเหลือส่งเคราะห์ประชาชนในด้านต่างๆ ตามที่รัฐบาลมอบหมายให้ปฏิบัติบ้าง พระสงฆ์ถูกลดบทบาทจากการเป็นผู้นำในด้านต่างๆ มาเป็นเพียงผู้ประสานเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและประชาชน วัดและพระสงฆ์ถูกลดบทบาทที่เคยมีต่อวิถีชีวิตของประชาชนลง จนกระทั่งเหลือเพียงบทบาทที่สำคัญเพียงเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และเป็นคลังพัสดุเท่านั้น

ผลกระทบของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อบทบาทของวัดและพระสงฆ์ซึ่งเกิดจากอิทธิพลของความเจริญแบบตะวันตกที่แพร่กระจายเข้าสู่ประเทศไทย โดยมีสถาบันต่างๆ เข้ามารับหน้าที่แทนวัดและพระสงฆ์ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ยังมีปัจจัยภายในอีก ๒ ประการที่ทำให้วัดและพระสงฆ์มีบทบาทต่อสังคมลดน้อยลงไป คือ

(๑) พระสงฆ์ไม่พยายามปรับปรุงตนเองให้เข้ากับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ไม่พยายามประยุกต์ความเจริญต่างๆ ดังกล่าวมาเสริมบทบาทของตนเองขึ้นใหม่

(๒) การสูญเสียภาวะผู้นำทางปัญญาของพระสงฆ์ เนื่องจากพระสงฆ์ไม่สนใจศึกษาความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ การปฏิเสธความรู้เช่นนี้ เป็นผลให้พระสงฆ์ไม่สามารถเข้าใจถึงสภาพปัญหาและโครงสร้างสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตามกฎอนิจจัง ไม่เข้าใจ

มูลเหตุของปัญหาที่ประชาชนประสบอยู่ ประชาชนจึงต้องหันไปพึ่งพาสถาบันอื่นๆ ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชุมชนที่เคยแนบแน่นก็เริ่มเหินห่างออกไป สภาพการสูญเสียภาวะแห่งการเป็นผู้นำทางปัญญา เป็นปัญหาสำคัญที่ลดบทบาทของวัดและพระสงฆ์ลงไปมาก

นอกจากนี้สภาพของวัดเองก็เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความเหินห่างระหว่างพระสงฆ์กับชุมชน เพราะเมื่อกาลเวลาล่วงไปวัดก็เสื่อมโทรมไปด้วย มีวัดจำนวนไม่น้อยที่หมดคุณค่าควรแก่การเลื่อมใสศรัทธา เพราะเต็มไปด้วยสิ่งสกปรกและความไม่มีระเบียบ สภาพดังกล่าวทำให้ประชาชนพากันเหินห่างจากวัดและคลายความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และบทบาทของวัดที่ยังพอมีเหลืออยู่บ้างก็มีลักษณะที่ผิดเพี้ยนไปจากเดิม ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์ ได้กล่าวถึงบทบาทของวัดที่ผิดเพี้ยนไปจากเดิมว่า

(๑) วัดเดิมเคยเป็นที่พำนักของภิกษุสามเณรกลายเป็นที่อยู่อาศัยของคฤหัสถ์มากกว่า

(๒) วัดเคยเป็นที่บวชเรียนของลูกหลานในท้องถิ่น ก็กลายเป็นที่บวชของคนหนุ่มจากท้องถิ่นอื่น ซึ่งแม้อุปัชฌาย์ก็มิรู้จักประวัติของผู้ขอบรรพชาอุปสมบทมาก่อน นับเป็นจุดอันตรายจุดหนึ่งต่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนา

(๓) วัดซึ่งเคยเป็นสถานที่บำเพ็ญกุศลของชาวบ้านตามแบบลัทธิเถรวาท ก็ได้ถูกเปลี่ยนให้มีสภาพคล้าย ๆ กับโรงพระตามแบบมหายานในต่างประเทศไปเป็นจำนวนมาก

(๔) วัดซึ่งเคยเป็นระเบียบเรียบร้อย สะอาด ร่มรื่น เป็นสิ่งดึงดูดใจชาวบ้านให้เข้าไปพักผ่อนหย่อนใจ ก็กลายเป็นวัดที่ขาดระเบียบ สกปรก และขาดความร่มรื่น ทำให้ประชาชนไม่ศรัทธา ไม่อยากเข้าวัด

(๕) วัดซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทางสังคมที่พึงปรารถนา ก็กลายเป็นแหล่งอบายมุข

เมื่อบทบาทของวัดได้ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ประชาชนก็เลื่อมศรัทธาหันหลังให้วัดมากขึ้น จะเข้าวัดบ้างก็ในโอกาสทำบุญในวันสำคัญทางพระศาสนาและในการประกอบพิธีกรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้องโดยตรงเท่านั้น ยิ่งคนหนุ่มสาวที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ด้วยแล้ว บทบาทของวัดบางวัดมิใช่เพียงสิ่งที่ไม่น่าสนใจและไม่มีคุณค่าในการสร้างสรรค์เท่านั้นแต่ยังเป็นที่น่าดูแคลนสำหรับพวกเขาอีกด้วย

๗.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อพัฒนามาบทบาทและเสริมสร้างศักยภาพสถาบัน

จากสภาพผลกระทบและปัญหาที่เกิดขึ้นข้างต้นส่งผลต่อบทบาทของสถาบัน
ศาสนาในการพัฒนาจิตใจของคนซึ่งควรจะดำเนินการปรับปรุงและพัฒนา ดังนี้

(๑) ข้อเสนอเชิงนโยบาย

(๑.๑) รัฐควรดำเนินการปฏิรูปการศึกษาและการปกครองของสงฆ์ให้เอื้อ
ต่อการพัฒนาศักยภาพของพระสงฆ์ ให้สามารถดำรงบทบาทสำคัญในการพัฒนาจิตใจของ
คนในสังคม

(๑.๒) รัฐควรมีแผนพัฒนาจิตใจประชากรแต่ละกลุ่มเป้าหมายที่ชัดเจนและ
ดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง โดยประสานการดำเนินการร่วมกันระหว่างภาครัฐและ
สถาบันทางศาสนาทุกศาสนาให้สอดคล้องกับหลักการของแต่ละศาสนา

๒. ข้อเสนอแนะทั่วไป

(๒.๑) สถาบันทางศาสนาโดยเฉพาะวัดควรได้รับการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่
สงบ และเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมที่จะช่วยให้เด็กเกิดการเรียนรู้คุณธรรมและจริยธรรมได้ดี
สถาบันสงฆ์ ควรขยายบทบาทของพระสงฆ์ให้มีส่วนช่วยเหลือสังคมมากขึ้น โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งการสอนวิชาจริยธรรมในโรงเรียน ตลอดจนเพิ่มจำนวนโรงเรียนพุทธศาสนาวัน
อาทิตย์ให้มากยิ่งขึ้นและรัฐควรสนับสนุนงบประมาณในด้านนี้ด้วย

(๒.๒) การปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมในสถานศึกษา ผู้บริหารสถาน
ศึกษาดึงนโยบายนี้เป็นพิเศษโดยถือว่าเป็นหน้าที่ความรับผิดชอบของครูทุกคนโดยผู้
สอนจะต้องปลูกฝังคุณธรรมให้แก่เด็กโดยเน้นความดีงามที่จะต้องปฏิบัติจริงอย่างสม่ำเสมอ
จนเป็นนิสัย และพฤติกรรมของครูต้องเป็นแบบอย่างที่ดีทางจริยธรรมนอกจากนี้จะต้องใช้
ประสบการณ์จริงในการเรียนการสอนมากขึ้น

(๒.๓) สถาบันครอบครัวตระหนักถึงหน้าที่และความรับผิดชอบที่มีต่อลูก
ควรเลี้ยงดูด้วยความเอาใจใส่และอบอุ่น และควรได้รับการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมและ
การปฏิบัติที่ดีจากครอบครัว

(๒.๔) รัฐควรสนับสนุนให้สื่อมวลชนประเภทต่างๆ โดยเฉพาะวิทยุโทรทัศน์
ผลิตรายการที่มีเนื้อหาสาระที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการปลูกฝังคุณธรรมและจริย
ธรรมให้แก่คนในสังคมมากขึ้น

๘. บทสรุป

ศาสนารวมเป็นพลังและเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางสังคม เป็นบรรทัดฐานความประพฤติและการปฏิบัติของคนในสังคม ในอดีตสถาบันทางศาสนามีบทบาทเป็นอย่างมากต่อวิถีชีวิตของประชาชน โดยเป็นผู้นำทั้งทางปัญญาและจิตวิญญาณ ระยะเวลาหลังบทบาทดังกล่าวได้ลดน้อยลงไป เพราะความเสื่อมโทรมทางจิตใจและค่านิยมที่เพิ่มมากขึ้น การพัฒนาจิตใจก็เพื่อให้คนในสังคมมีคุณธรรม จริยธรรม และเมตตาธรรมเป็นเครื่องนำทางชีวิต เพื่อให้สังคมมีสันติสุข เป็นสังคมที่มี “พัฒนาการด้านจิตใจ” สูง กระบวนการพัฒนาจิตใจควรจะเริ่มที่ปัจเจกบุคคลก่อน แล้วขยายให้ครอบคลุมการพัฒนาทั้งชุมชน โดยเริ่มด้วยหลักธรรมคำสอนขั้นพื้นฐานแต่ละศาสนาและโดยสถาบันทางศาสนาเป็นผู้นำในการพัฒนาสำหรับกลุ่มประชากรทั่วไป ส่วนกลุ่มเยาวชน ระบบการศึกษาจะเป็นกระบวนการสำคัญในการกล่อมเกลาและพัฒนาจิตใจ ซึ่งการจัดการศึกษาจะต้องให้ความสำคัญโดยถือเป็นเรื่องด่วนที่จะต้องดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง และเร่งปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมให้เป็นวิถีชีวิต ซึ่งเป็นหลักการทั่วไป การพัฒนาจิตใจหรือการพัฒนาตนตามแนวพุทธศาสนาจะต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ด้านจิตใจ และด้านความรู้หรือปัญญา ด้านพฤติกรรมมุ่งพัฒนาให้คนมีศีล (ความมีระเบียบวินัยทั้งภายนอกและภายใน) ด้านจิตใจให้มีสมาธิ (จิตใจที่สงบมีความมั่นคง) และให้มีปัญญา (ความรู้เท่าทันเหตุการณ์) จึงถือว่าเป็นการพัฒนาจิตใจที่สมบูรณ์

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์

ศิษย์

เรียนรู้ เพื่ออยู่ และเพื่อรัก

เรียนรู้เพื่อจักมีส่วนร่วมให้

เรียนเพื่อศรัทธาและห่วงใย

เรียนไปเป็นมนุษย์ที่ยุติธรรม

Students

Learn to live with love and care

Learn to participate and share

With FAITH and being FAIR

สุนน อมรวิวัฒน์

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

ความนำ	๑
การพัฒนาจิตใจเป็นภารกิจสำคัญของการพัฒนามนุษย์	๒
จากแผนการศึกษาแห่งชาติสู่หลักสูตรและการเรียนการสอน	๔
ปรากฏการณ์บางอย่างที่เป็นจุดอ่อนของการศึกษา	
- ความรู้เลิศล้ำ คุณธรรมต่ำลง	๗
- เมื่อครอบครัวยึดพร่อง การศึกษาก็ต้องเต็มเต็ม	๘
- การศึกษาขาเขย่งแก้งก้อย	๙
กระบวนการศึกษาสอนให้นักเรียนเป็นไทยก็ไม่ได้เป็นฝรั่งก็ไม่เหมือน	๑๑
บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ : ศักยภาพที่ต้องมีและทำได้	๑๒
- ปณิธานของสถานศึกษา	๑๓
- การจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่ดี	๑๗
- การจัดกิจกรรมหลากหลายเพื่อพัฒนาจิตใจ	๑๘
- กระบวนการกัลยาณมิตรในสถานศึกษา	๒๑
สรุปแนวคิดและทิศทางการพัฒนาจิตใจ	๒๒
เชิงอรรถ	๒๕
บรรณานุกรม	๒๗

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา สังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วมาก เนื่องด้วยกระแสของคลื่นลูกที่สามที่โหมกระหน่ำอย่างไร้แรงต้าน ทำให้สังคมไทยได้กลายเป็นสังคมคาบจุกคาบดอก จะเป็นสังคมอุตสาหกรรมก็ไม่ใช่ สังคมเกษตรกรรมก็ไม่เชิง มีหน้าข้าราชการยังมีได้เตรียมตัวให้เข้มแข็งเพียงพอที่จะสามารถรับกระแสข่าวสารที่ถาโถมปนเป ทั้งที่เป็นสาระความรู้ การโฆษณาชวนเชื่อ และการครอบงำจิตใจที่บิดเบือนไปจากความเป็นจริง สังคมไทยมิได้ถูกรุกรานโดยแนวคิดวัตถุนิยมและบริโภคนิยมเท่านั้น หากแต่วิถีชีวิตไทยที่มีครอบครัวอันอบอุ่น ชุมชนที่เชื้ออาหารต่อกันและอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ก็กลับกลายเป็นความแตกแยกแก่งแย่งแข่งขัน ชีวิตคนเริ่มเครียด ชุมชนอ่อนแอ สังคมขาดความสงบสุข ในขณะที่โครงสร้างพื้นฐานของประเทศพัฒนาไปรวดเร็วขึ้น โครงสร้างพื้นฐานของคนกลับล้าหลังและถอยกลับไปสู่ความป่าเถื่อนอย่างน่ากลัว

การขึ้นต้นบทความนี้ ดูจะเป็นการมองสังคมไทยในแง่ร้าย แท้จริงแล้วทุกวงการไม่ว่าจะเป็นวงการเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ต่างก็ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าว และพยายามร่วมกันสร้างความเข้มแข็ง สร้างดุลยภาพและศักยภาพให้แก่คน ชุมชน และสังคมอย่างต่อเนื่อง คำว่า “โลกาภิวัตน์” “การพัฒนาที่ยั่งยืน” “การปฏิรูป” “การรื้อปรับระบบ” ได้ถูกนำมาวิเคราะห์ถกเถียงกันในทุกวงการและทุกกลุ่มวิชาชีพ เพื่อสร้างบรรลัภาพชีวิตและสังคมไทยให้มีความสุข มั่นคง และอยู่อย่างสันติ

เมื่อใดก็ตาม สังคมเผชิญภาวะวิกฤต วิถีชีวิตของคนมีแต่ความเสี่ยงทุกข์ยาก มีระดับชนชั้นที่เหลื่อมล้ำหลอกลวง เอารัดเอาเปรียบกัน สถาบันการศึกษามักจะถูกมองว่าไร้ประสิทธิภาพ ไม่สามารถสร้างและพัฒนาคนให้มีสติปัญญาความสามารถดีพอ จนก้าวทันปรับตัวได้กับความเปลี่ยนแปลง ยิ่งเมื่อเจาะประเด็นเฉพาะลงไปที่การพัฒนาจิตใจของคนด้วยแล้ว สถาบันการศึกษาก็มักจะตกเป็นจำเลยว่ามีมุมมองแต่สอนหนังสือ แต่มิได้สอนคน

การสัมมนาครั้งนี้ ได้มีการเสนอบทความเกี่ยวกับบทบาทของศาสนา (วัดและพระสงฆ์) บทบาทของครอบครัว ชุมชน และบทบาทของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาจิตใจด้วย อันที่จริงบทบาทของทั้งสามสถาบันดังกล่าว ล้วนมีความสำคัญและความสัมพันธ์กับการศึกษาจนถือได้ว่าเป็นสถาบันที่ให้การศึกษาในทุกช่วงชีวิตของคนเช่นเดียวกัน แต่เมื่อผู้เขียนได้รับมอบหมายให้

เสนอบทความเจาะจงเรื่องการศึกษาจึงจำเป็นต้องกำหนดกรอบความคิดให้แคบเข้า และมุ่งประเด็นเฉพาะบทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาคนด้านจิตใจ

สถาบันการศึกษา หมายถึง แหล่งเรียนรู้ที่จัดสิ่งแวดล้อม กระบวนการ เนื้อหาสาระ กิจกรรม วิธีการที่เหมาะสมกับพัฒนาการของมนุษย์ มีวัตถุประสงค์ให้ผู้เรียนเกิดคุณสมบัติต่างสร้างสรรค์ สถาบันการศึกษามีได้จำกัดอยู่เฉพาะอาคารสถานที่ หากหมายรวมถึงบุคลากรทุกประเภท เช่น ครูผู้สอน บุคคลที่สนับสนุนการสอน ผู้รู้ในชุมชน นักเรียนนักศึกษา ผู้ปกครอง สื่อ อุปกรณ์ วัสดุการสอน หลักสูตรการเรียนการสอน ที่กำหนดสาระของการเรียนรู้ ที่สำคัญที่สุดคือวัตถุประสงค์และกิจกรรมการเรียนรู้ตลอดกระบวนการ สถาบันการศึกษาที่กล่าวถึงในบทความนี้ หมายรวมถึงองค์กระบวนนโยบายที่บริหารการศึกษา สถานศึกษาระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับการศึกษาปฐมวัย ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา การจัดการศึกษาประเภทต่าง ๆ เช่น อาชีวศึกษา การฝึกหัดครู การศึกษาพิเศษ เป็นต้น สถาบันการศึกษานั้นมีทั้งที่อยู่ในระบบและนอกระบบโรงเรียน ซึ่งนับวันจะประสานสัมพันธ์กันเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการเรียนรู้

การพัฒนาจิตใจเป็นภารกิจสำคัญของการพัฒนามนุษย์

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงกระบวนการพัฒนามนุษย์ว่า "... หน้าที่ที่มนุษย์รู้จักคิด เขาก็เริ่มมีการศึกษาและเมื่อนั้นปัญญาก็เกิดขึ้น ตัวแกนสำคัญของการพัฒนา ก็คือปัญญา เพราะทำให้รู้จักสิ่งทั้งหลาย และรู้ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างไร แต่พร้อมกับที่ปัญญาเกิดขึ้นนั้นก็มีการปรับตัวเกิดขึ้นทั้งองค์กายพหุ ทำให้เกิดการพัฒนามีคุณลักษณะครบถ้วนองค์รวม คือ มิใช่พัฒนาแต่ปัญญา พฤติกรรมก็พัฒนาด้วย พฤติกรรมจะเปลี่ยนไป แล้วจิตใจก็พัฒนาด้วย คือจิตใจเปลี่ยนไป เช่นเปลี่ยนจากความอยากด้วยตัณหามาเป็นความอยากด้วยฉันทะ (ความอยากที่สนใจใฝ่รู้มิใช่ความอยากเสพรสชาติ) เป็นต้น และมีความสุขความพอใจอย่างใหม่เกิดขึ้น นั่นคือพอใจเมื่อได้ทำตามที่เป็นปัญญาบอก ได้ทำตามเหตุตามผลที่ดีเกิดความสุขความพอใจด้วยฉันทะ เป็นการพัฒนาจิตใจ เพราะ ฉะนั้น การพัฒนาจะเป็นไปพร้อมกันทั้ง ๓ ด้าน คือ พัฒนาพฤติกรรม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญา การพัฒนาทั้ง ๓ อย่างนี้จะต้องอิงอาศัยเสริมซึ่งกันและกันจะแยกออกจากกันไม่ได้ในกระบวนการพัฒนามนุษย์..."

ข้อความข้างต้นนี้ได้แสดงความหมายและความสำคัญของการพัฒนาจิตใจอย่างชัดเจน จุดประสงค์ที่แท้จริงของการศึกษานั้นคือ ใ้บุคคลมีความรู้ ความคิด ความสามารถ

และความดี จุดประสงค์ทั้ง ๔ นี้ ผลมกมลกลืนกันอย่างสมดุลง เกิดเป็นศักยภาพของมนุษย์ เป็น “... บรมศึกษา ที่ช่วยให้มนุษย์กำจัดเสียซึ่งสัญชาตญาณอย่างสัตว์ คือ ความเห็นแก่ตัว”

ยิ่งมนุษย์ฉลาดขึ้นเพราะมีการศึกษาสูง เขากลับมีความคิดและการกระทำต่ำอยู่ในระดับสัญชาตญาณ ขว้างเหตุการณ์จากสื่อประเภทต่าง ๆ จึงเคลื่อนไปด้วยการแก่งแย่งช่วงชิง กัดขี้นเข่งกัน สังคมไทยกลายเป็นสังคมที่มีความเลื่องสูง บัญหยาเลพติด โรคเอดส์ อาชญากรรมทางเพศ การฉ้อราษฎร์บังหลวง การฉ้อปล้น และการค้ากำไรโดยขายชีวิตและแรงงานของคนที่ดีกว่าอ่อนแอกว่า เหตุการณ์เหล่านี้ได้สร้างความล้าช้าและความตระหนักรู้แก่ผู้กำหนดนโยบายและวางแผนพัฒนาประเทศ แนวโน้มของการพัฒนาได้หันมาเน้นการพัฒนาคนและสังคม ควบคู่กันไปกับการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ การเมือง วิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยี จะเห็นได้จากแผนพัฒนาประเทศระดับต่าง ๆ ที่สรุปไว้ดังนี้

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) ได้มีวัตถุประสงค์หลัก ข้อแรก ของการพัฒนาคนและสังคม เพื่อเสริมสร้างศักยภาพของคนทุกคน ตั้งแต่ปฏิสนธิไปจนตลอดชีวิต ทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ให้เป็นคนดีมีคุณธรรม มีความรู้ความสามารถ และมีทักษะในการประกอบอาชีพ รวมทั้งสามารถปรับตัวให้มีชีวิตที่เป็นปกติสุขในสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วด้วย

แผนพัฒนาคนและสังคมได้กำหนดยุทธศาสตร์เกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพของคนไว้ ๔ แนวทาง คือ (๑) แนวทางด้านประชากร (๒) แนวทางการพัฒนาจิตใจ (๓) แนวทางการพัฒนาสติปัญญา ทักษะฝีมือ และการมีงานทำ (๔) แนวทางการพัฒนาสุขภาพและพลานามัย ในส่วนของแผนการพัฒนาจิตใจนั้น มีความมุ่งหมายซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นตัวบ่งชี้ผลการพัฒนาจิตใจอย่างครบถ้วน ๓ ด้าน คือ (๑) พัฒนาให้เป็นคนเก่งที่มีปัญญา ใฝ่รู้ รู้จักคิด มีเหตุผล ขยันขันแข็ง รู้จักพึ่งตนเอง มีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม สังคมและประเทศชาติ (๒) พัฒนาให้เป็นคนดี ที่มีเมตตา กรุณา กตัญญูรู้คุณ สามัคคี ซื่อสัตย์สุจริต ละเว้นอบายมุข มีระเบียบวินัย ประพฤติปฏิบัติตามจรรยาบรรณ และมีความเป็นประชาธิปไตย (๓) พัฒนาให้เป็นคนที่มีความสุข มีสมาธิ สงบเยือกเย็น แจ่มใสร่าเริง พอใจในสิ่งที่มีและยินดีในสิ่งที่ทำ

การพัฒนาจิตใจเป็นแผนพัฒนาที่ต้องอาศัยความร่วมมือกันจากทุกฝ่าย ทั้งสถาบันศาสนา สถาบันครอบครัวและชุมชน องค์การของรัฐและเอกชน สถาบันการเมือง และสถาบันสื่อสารมวลชนด้วย ทุกสถาบันดังกล่าวต้องมีความเข้มแข็งในตัวเอง และพร้อมที่จะช่วยเหลือ

เกี่ยวเนื่องกัน ทำโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อพัฒนาตนเอง พัฒนาบุคลากร และพัฒนาประชาชนให้บรรลุความมุ่งหมายของแผนพัฒนาจิตใจที่อ้างไว้ข้างต้น

แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๕ ได้กำหนดความมุ่งหมายของการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาบุคคลใน ๔ ด้าน อย่างสมดุลและกลมกลืนกันคือ ด้านปัญญา ด้านจิตใจ ด้านร่างกาย และด้านพฤติกรรมทางสังคม แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) ก็ได้เน้นวัตถุประสงค์ของแผนงานหลักที่ ๒ : การพัฒนาคุณภาพการเรียนการสอน "... ให้ผู้เรียนได้พัฒนาขีดความสามารถของตนได้เต็มตามศักยภาพและมีความสมดุลทั้งด้านร่างกาย ปัญญา จิตใจ และสังคม เป็นผู้รู้จักคิดวิเคราะห์ใช้เหตุและผลเชิงวิทยาศาสตร์ มีความคิดรวบยอด รักการเรียนรู้ รู้วิธีการและสามารถเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง มีเจตคติที่ดี มีวินัย มีความรับผิดชอบ และมีทักษะที่จำเป็นต่อการพัฒนาตน พัฒนาอาชีพ และดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นสุข ..."

จากแผนการศึกษาแห่งชาติสู่หลักสูตรและการเรียนการสอน

เมื่อพิจารณาถึงสาระการเรียนรู้ หรือเนื้อหาของหลักสูตรในสถานศึกษาระดับการศึกษาปฐมวัย ระดับประถมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา ทั้งในและนอกระบบโรงเรียน ตลอดจนระดับอุดมศึกษาทั้งในมหาวิทยาลัยที่จำกัดจำนวนรับนิสิตนักศึกษาและมหาวิทยาลัยเปิด จะเห็นได้ว่าหลักสูตรทุกระดับได้มีเนื้อหาและจุดประสงค์ที่นำไปสู่การพัฒนาจิตใจ แต่อาจใช้คำที่แตกต่างกันไป เช่น การสร้างเสริมลักษณะนิสัย กิจกรรมจริยศึกษา กิจกรรมสร้างนิสัย การพัฒนาค่านิยม การเสริมสร้างและสืบทอดวัฒนธรรม การพัฒนาบุคลิกภาพ กิจกรรมลูกเสือ เนตรนารี ยุวกาชาด หรือผู้นำเพื่อประโยชน์ เป็นต้น

ในระดับการศึกษาปฐมวัยนั้น นอกจากจะมีการเตรียมความพร้อมทางสติปัญญา แล้ว การพัฒนาเด็กในด้านสังคม อารมณ์ และจิตใจ ก็มีความสำคัญเช่นกัน ทุกกิจกรรมได้มีการสอดแทรกคุณธรรม ให้เด็กได้เรียนรู้ ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมฝึกทักษะ กิจกรรมการเล่น กิจกรรมดนตรี ศิลปะ การเรียนรู้เรื่องธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เด็กปฐมวัยได้รับอิทธิพลทั้งทางบ้านและโรงเรียนในเรื่องของกิริยามารยาท ความเมตตากรุณา ความซื่อสัตย์ ขยัน ประหยัด อดทน รับผิดชอบ และการมีระเบียบวินัย

มวลประสบการณ์ในหลักสูตรประถมศึกษา ได้มีเรื่องการพัฒนาจิตใจไว้ในทุกกลุ่มประสบการณ์ ส่วนที่มีการเน้นโดยเฉพาะคือกลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย ซึ่งจัดกิจกรรมการเรียน

การสอนด้านจริยศึกษา ศิลปศึกษา พลศึกษา ดนตรีและนาฏศิลป์ รวมถึงกิจกรรมลูกเสือ เนตรนารี ยุวกาชาดและผู้นำเทัญประโยชน์

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย ทั้งในสายสามัญศึกษาและอาชีวศึกษา ได้มีสาระที่เน้นการพัฒนามุคสิกภาพและกิจกรรมสร้างนิสัย ทางด้านการพัฒนาคุณธรรมนั้น หลักสูตรฉบับปรับปรุงได้มีการเพิ่มรายวิชาพระพุทธศาสนาไว้ในกลุ่มวิชาสังคมศึกษาด้วย

กรมสามัญศึกษาได้รายงานผลการสังเคราะห์การจัดจริยศึกษาในสถานศึกษา เขตกรุงเทพมหานคร ปีการศึกษา ๒๕๓๖ สรุปความเกี่ยวกับหลักการและวิธีการจัดจริยศึกษาในโรงเรียนว่า “..... ผู้บริหารสร้างบรรยากาศ สิ่งแวดล้อม และแบบอย่างที่ดี เน้นการพัฒนาพฤติกรรมนักเรียนด้านจิตพิสัย การปฏิบัติควบคู่กับความรู้และความชัดเจนในนโยบาย พร้อมทั้งมีการติดตามผลงานอย่างต่อเนื่อง ... ผู้บริหารใช้วิธีการจัดกิจกรรมให้โอกาสนักเรียนได้ปฏิบัติจริง และเข้าร่วมกิจกรรมอย่างสม่ำเสมอ ใช้การนิเทศติดตาม ให้ขวัญกำลังใจ สนับสนุนด้านงบประมาณ อาคารสถานที่ และประสานงานขอความร่วมมือจากชุมชน ผู้ปกครอง ร่วมกันสร้างเสริมพฤติกรรมนักเรียนกับทางโรงเรียน”

นอกจากการจัดกิจกรรมเสริมหลักสูตรเพื่อปลูกฝังคุณธรรม เช่น กิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์ การฟังธรรม การฝึกสมาธิ การบรรพชาเป็นสามเณรระหว่างปิดภาคฤดูร้อน และการร่วมกิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา วัฒนธรรม เป็นต้น กรมสามัญศึกษายังได้จัดทำชุดการเรียนการสอนเพื่อปลูกฝังคุณธรรมด้านความขยันหมั่นเพียร การพึ่งตนเอง ความรับผิดชอบ การประหยัดและออม ความรักชาติ ศาสนา สถาบันพระมหากษัตริย์ การมีระเบียบวินัยเคารพกฎหมาย ชุดการเรียนดังกล่าวนี้มีความสอดคล้องต่อเนื่องกับสื่อสำเร็จรูปเพื่อพัฒนาคุณธรรมในระดับประถมศึกษาของสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ และสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน ซึ่งปลูกฝังคุณธรรม เรื่อง การเป็นลูกที่ดี การเป็นศิษย์ที่ดี การเป็นเพื่อนที่ดี การเป็นพลเมืองที่ดี และการเป็นมนุษย์ที่เต็ม

กรมการศึกษานอกโรงเรียนได้จัดเรื่องของคุณธรรมไว้เป็นวิชาบังคับในหลักสูตรทุกระดับ ไม่ว่านักศึกษาจะใช้วิธีเรียนโดยเข้าชั้นเรียน เรียนด้วยตนเอง หรือใช้วิธีศึกษาทางไกล นักศึกษาทุกคนต้องเข้ากิจกรรมพบกลุ่ม เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตตามเวลาที่กำหนดให้ อย่างน้อยภาคเรียนละ ๑๔ ครั้ง นักศึกษาจะต้องผ่านการประเมินของครูว่ามีคุณลักษณะด้านความรับผิดชอบต่อหน้าที่ เสียสละ ซื่อสัตย์ ตรงต่อเวลา และสามัคคี

สถาบันอุดมศึกษา จัดหลักสูตรการศึกษาทั่วไปที่มีสัดส่วนทางด้านมนุษยศาสตร์ ศิลปะ วัฒนธรรม เป็นวิชาบังคับและวิชาเลือกในทุกศาสตร์และวิชาชีพ มีการเน้นจรรยาบรรณ และคุณธรรมของบุคลากรและผู้ประกอบการ การพัฒนาบุคลิกภาพ ลักษณะนิสัย และคุณธรรม เป็นจุดเน้นเด่นชัดขึ้นมากในทุกมหาวิทยาลัย นิสิตนักศึกษามีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมเสริมหลักสูตร กิจกรรมอาสาสมัครและวิชาชีพ มีการเน้นจรรยาบรรณและคุณธรรมของบุคลากรและผู้ประกอบการ การพัฒนาบุคลิกภาพ ลักษณะนิสัย และคุณธรรม เป็นจุดเน้นเด่นชัดขึ้นมากในทุกมหาวิทยาลัย กิจกรรมศาสนาและวัฒนธรรม โดยที่อาจารย์ที่ปรึกษาของชมรมเป็นผู้แนะแนวทาง

ทบวงมหาวิทยาลัยได้ส่งเสริมโครงการพัฒนาจิตใจในรูปแบบต่าง ๆ เช่น โครงการค่ายพัฒนาจิต โครงการนิทรรศการธรรมทายาท โครงการพัฒนาบุคลิกภาพ และจริยธรรมผู้นำนักศึกษา โครงการส่งเสริมคุณธรรม โครงการปรัชญา - ธรรมสัจจร เป็นต้น

เมื่อพิจารณาถึงภารกิจด้านการเรียนการสอนของสถาบันการศึกษาทุกระดับ และคิดย้อนนับแต่ประวัติการจัดการศึกษาไทยในรอบ ๑๐๐ ปี จะเห็นว่า การพัฒนา “คุณงามความดี” ของมนุษย์นั้นมีความสำคัญและเป็นแกนหลักของการศึกษามาโดยตลอด อย่างไรก็ตามผลการวิจัยเกี่ยวกับปัญหาด้านประสิทธิผลของการสอนจริยศึกษา ได้แสดงให้เห็นประเด็นที่สำคัญ ๖ ประการคือ (๑) ปัญหาด้านเนื้อหาของหลักสูตร ซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม และเน้นเนื้อหาความรู้มากกว่าการฝึกปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง (๒) ปัญหาด้านการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่นักเรียนเป็นเพียงผู้รับฟัง ขาดโอกาสในการฝึกคิดวิเคราะห์ แก่ปัญหาที่สอดคล้องกับความจริงในชีวิตประจำวัน (๓) ครูขาดความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาที่สอน ขาดฉันทะในการจัดบรรยากาศ และประสบการณ์การเรียนรู้แก่นักเรียน (๔) ปัญหาการใช้สื่อการสอนและแหล่งวิทยาการ (๕) ปัญหาด้านการวัดและประเมินผล และ (๖) ผู้บริหารสถานศึกษา สนับสนุนผลสัมฤทธิ์ทางวิชาการของนักเรียนมากกว่าผลสัมฤทธิ์ทางด้านคุณลักษณะและคุณธรรม (ก่าจิต จันทรวงษ์โส : ๒๕๓๖, สมกุต ถาวรศิริ และคณะ : ๒๕๓๕, กรมการฝึกหัดครู : ๒๕๓๗, ถวิล อรัญเวศ : ๒๕๓๔ , บุญจง เรืองสะอาด : ๒๕๓๖ , โพธิ์สวัสดิ์ แสงสว่าง : ๒๕๓๖, และโสภา สิทธิธรวง : ๒๕๓๔)

ก่อนที่จะเสนอบทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ ผู้เขียนใคร่ขอเสนอปรากฏการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในกระบวนการจัดการศึกษา ซึ่งน่าจะนำมาเป็นฐานในการคิดแนวทางปรับปรุงต่อไป ทั้งนี้ได้หมายความว่าระบบและกระบวนการจัดการศึกษาที่มีอยู่จะไม่ดี

ไปเสียทั้งหมด คุณูปการของการศึกษาที่มีต่อการผดุงสังคมนั้นมียู่มาก ปรากฏการณ์ทางการศึกษาที่เสนอต่อไปนี้เป็นจุดอ่อนที่ต้องสร้างแนวทางใหม่มาแก้ปัญหาให้ชัดเจน ซึ่งจะขอยกตัวอย่างมาเพียงบางประเด็น

ความรู้เลิศล้ำ คุณธรรมต่ำลง

ภารกิจของสถาบันการศึกษาประสบผลสำเร็จในเชิงปริมาณ เช่น เด็กอายุ ๓ - ๕ ขวบ มีโอกาสได้รับการเตรียมความพร้อมเพิ่มขึ้น ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนระดับประถมศึกษาสูงขึ้นในหลายกลุ่มประสบการณ์ สถิติการรู้หนังสือของคนไทยมีจำนวนถึงร้อยละ ๙๙ นักเรียนที่เรียนจบระดับประถมศึกษาได้รับการขยายโอกาสให้ศึกษาต่อในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นเพิ่มขึ้น เยาวชนมีโอกาสด้านการศึกษาตามความถนัดและความสามารถทั้งในระดับอุดมศึกษาและการศึกษานอกโรงเรียนมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด จนกล่าวได้ว่า คนไทยในปัจจุบันมีการศึกษาสูงขึ้นแน่นอน

เมื่อวิเคราะห์ถึงคุณภาพของการศึกษาในกระแสความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมไทย ปรากฏว่าเกิดสภาวะล้าหลังทางการศึกษา (Educational Lag) อย่างชัดเจน กล่าวคือ ได้มีการก้าวรุกรุกทางวัฒนธรรม การครอบงำ วิธีคิด การผันแปรวิถีชีวิต ความเชื่อ การเลียนแบบ ตามสมัยนิยม และการแข่งขัน ช่วงชิงในกลุ่มคนอย่างรุนแรงรวดเร็วอย่างยิ่ง จนการศึกษาทั้งระบบและกระบวนการไม่สามารถปรับตัวตามได้ทัน เยาวชนเกิดความสับสนในเกณฑ์ตัดสินความดี - ชั่ว , ถูก - ผิด ปทัสถานทางศีลธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระในโรงเรียนกับค่านิยมที่ยอมรับกันในสังคมมีความแตกต่างกันมากเมื่อมองด้านผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าอย่างฉาบฉวย

การสอดแทรกคุณธรรมในกระบวนการเรียนการสอนดูจะเป็นเรื่องจริงจัง แต่การปฏิบัติยังไม่เอาจริงเอาจัง มีความคิดที่ขัดแย้งกันอยู่ในเรื่องการสอนศีลธรรมกับการสอนศาสนา วิธีสอนที่ดูเคร่งเครียดแปลกแยกจากชีวิตจริง พื้นฐานทางความคิดของครูแตกต่างจากพื้นฐานทางความคิดของนักเรียนมาก การประสานความคิดของคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ ยังไม่กลมกลืนกัน จึงไม่น่าแปลกใจว่าคนที่สำเร็จการศึกษาในระดับสูงและมีจรรยาทางวิชาชีพกำกับอยู่ ยังคงใจบาปหยาบเข้าและเป็นอาชญากรมากมายในสังคม

เมื่อครอบครัวบกพร่อง การศึกษาก็ต้องเติมเต็ม

การพัฒนาคนมีกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต และเป็นภารกิจร่วมกันของครอบครัว สถานศึกษา สถาบันศาสนา สื่อมวลชน องค์กรชุมชน องค์กรวิชาชีพ และองค์กรเอกชนในรูปแบบต่าง ๆ

วิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลง ทำให้ประชากรในชนบทต้องอพยพย้ายถิ่นสู่เมืองใหญ่ ผู้ใช้แรงงานในชนบทพากันเดินทางไปทำงานในต่างแดน ความบีบคั้นทางเศรษฐกิจทำให้ครอบครัวแตกแยกและอ่อนแอ แม้แต่ในสังคมเมือง พ่อแม่ก็ต้องไปทำงานนอกบ้าน ยิ่งกระแสบริโภคนิยมรุนแรงขึ้นคนในสังคมถูกหลอกล่อให้เชื่อของฟุ่มเฟือยจนตกเป็นทาสของระบบเงินผ่อน ความเครียดในครอบครัวก็ทวีคูณ พ่อแม่ทอดทิ้งลูกให้ว่าเหว่ เล่นของเล่น ดูโทรทัศน์อยู่ตามลำพัง ดังที่มีคำกล่าวประชดประชันว่า “คนเป็นสัตว์เลือดเย็นที่เลี้ยงลูกด้วยเงิน” สภาพเช่นนี้ทำให้เกิดปัญหาช่องว่างระหว่างวัย คนรุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อแม่ รุ่นป้า น้าอา กับรุ่นลูกหลาน ใช้ชีวิตกันต่างแบบต่างวิถี พูดภาษาเดียวกันแต่เป็นคนละความหมาย ทำให้ต่างก็ไม่เข้าใจความคิดของกันและกัน และปรับตัวให้อยู่ร่วมกันไม่ได้ดี สมาชิกแต่ละคนในครอบครัวหมกมุ่นอยู่กับปัญหาของตน ขาดที่ปรึกษา ขาดแบบอย่าง ขาดคนที่เข้าใจและร่วมกันแก้ปัญหา

เมื่อครอบครัวบกพร่อง ย่อมเป็นหน้าที่ของสถานศึกษาต้องช่วยกันเติมเต็ม เด็กและเยาวชนใช้เวลาอย่างน้อย ๑๔๐ วันใน ๑ ปี และอย่างน้อยสัปดาห์ละ ๓๐ ชั่วโมงอยู่ที่โรงเรียน เขาได้พบเพื่อนมากมาย เขามีครูหลายคนได้ทำกิจกรรมหลากหลาย และเกิดประสบการณ์การเรียนรู้หลายเรื่อง สถานศึกษาจึงต้องจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่จะให้โอกาสได้ซึมซับความมีระเบียบ ความสะอาด ความแจ่มใสสว่าง และสุนทรีภาพ นักเรียนที่โชครังจะมีเพื่อนที่ช่วยสร้างเสริมความอบอุ่นใจ ความสุขสำราญและความคิดสร้างสรรค์ เขาน่าจะได้พบครูที่เป็นกัลยาณมิตร มีเมตตา พร้อมที่จะชี้แนะและช่วยเหลือให้เขาละเหินจากทางเลื่อมและรู้แนวทางที่จะพัฒนาตนเอง

บ้าน วัด และโรงเรียน จึงมีหน้าที่ร่วมกันพัฒนาคนทั้งทางด้านพฤติกรรม จิตใจ และสติปัญญา

การศึกษาหาเขย่งเก็งกอย

ประเด็นการจัดการศึกษาที่ขาดความสมดุล ซึ่งได้มีการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากเมื่อวิเคราะห์ประสิทธิภาพของการจัดการศึกษานั้นพอจะหยิบยกตัวอย่างมาหลัก ๓ เรื่องต่อไปนี้

๑. การจัดเนื้อหาสาระที่เน้นกระบวนการเรียนรู้เพียงด้านเดียว คือ ความรู้เพื่อสอบ แต่ขาดความรู้เพื่อการพัฒนาชีวิต "... การศึกษามุ่งเน้นให้คนแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีวิตมากกว่าการเรียนรู้เพื่อแสวงหาวิถีชีวิตที่ชอบที่ควร..."^๕ พระโสมณคณาภรณ์ได้อธิบายวิธีการจัดการศึกษาว่า "... การศึกษาต้องทำให้ผู้เรียนมี ทวิจักขุ คือสองตาที่มองเห็นสองด้าน รู้ทั้งคติโลกและรู้คติธรรม คือรู้ทั้งสัพพ (สัมมาชีพ) และวิชา (สัมมาปฏิบัติ)..."^๖

กระบวนการศึกษาได้ทำให้ผู้เรียนตาสว่างทั้งสองข้างหรือไม่ ?

๒. เมื่อนักเรียนจบการศึกษา เขาไม่รู้เรื่องอดีต และไม่วางแผนเพื่ออนาคต กระบวนการศึกษาในทุกระดับมีวิธีการที่วางแผนให้นักเรียนมุ่งเรียนเนื้อหาที่กำหนดให้ตายตัว ขาดตัวอย่างและกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ศึกษาความรุ่งโรจน์และความล้มเหลว ของเหตุการณ์ บุคคล ชนชาติในอดีต อีกทั้งสถานศึกษามีการจัดกิจกรรมน้อยครั้งที่จะปลูกฝังให้ผู้เรียนมีแรงจูงใจใฝ่รู้และมุ่งวางแผนเพื่ออนาคต นักเรียนนักศึกษาจึงมักจะถูกค่อนแคะว่า "อดีตก็ไม่เรียนรู้ อนาคตก็ไม่เล็งแล"

ความภูมิใจในความสำเร็จทางการศึกษา คือ ประกาศนียบัตร และปริญญาบัตร ใช่หรือไม่ ความสำนึกตระหนักและภาคภูมิใจที่เป็นคนไทย ความห่วงใยต่อความก้าวหน้าของสังคมและชาติบ้านเมือง มีมากเพียงใดในจิตใจของผู้สำเร็จการศึกษา

จากกระบวนการศึกษาที่จัดกิจกรรมส่วนใหญ่เป็นการบรรยายและอ่านเขียนเรียนหนังสือ นักเรียนนักศึกษาคุ้นเคยกับวิธีการฟังและจดสิ่งที่ครูพูด นักเรียนและนักศึกษาถูกวัดและประเมินผลการเรียนเพียงด้านเนื้อหาเป็นอันดับแรก ทางด้านการปฏิบัติเป็นอันดับรอง ส่วนการวัดในด้านวิธีการคิดวิเคราะห์, วิธีการตัดสินใจแก้ปัญหา, สุนทรียภาพ คุณธรรมและวัฒนธรรมนั้นมีน้อย ทั้งนี้เพราะผู้เรียนมิได้มีโอกาสศึกษาด้วยการคิดวิเคราะห์จากกรณีตัวอย่าง สถานการณ์จำลอง บทบาทสมมุติ ไม่ค่อยมีกิจกรรมที่ใช้กระบวนการกลุ่มเพื่อร่วมกันคิดร่วมการวางแผนและร่วมกันทำนายผลที่จะเกิดขึ้น กิจกรรมดังกล่าวนี้ล้วนแต่ช่วยสร้างวุฒิภาวะให้แก่ผู้เรียน

ภาพของวันงานรับประกาศนียบัตร และภาพของบัณฑิตในวันรับพระราชทานปริญญาบัตร ได้แสดงชัดเจนถึงวุฒิภาวะของผู้สำเร็จการศึกษา บัณฑิตทั้งชายหญิงหลายคนยัง

ไร้เดียงสา อุ่มตักตอหมี ถือลูกโป่งประจุเป็นเด็กอนุบาล เมื่อเป็นเช่นนี้จะหวังอะไรได้กับการเตรียมตัวแบบรับภาระหนักของวิชาชีพและของชาติบ้านเมือง

3. การพัฒนาสติปัญญาความสามารถให้แก่ผู้เรียนนั้นเน้นการพัฒนาสมองซีกซ้ายมากกว่าสมองซีกขวา

ประมวล ดิคคินสัน (อ้างใน มนต์ทิศา ชัยพิพัฒน์ : ๒๕๓๐) อธิบายเรื่อง "สมอง" สรุปได้ว่าในกระโหลกศีรษะเดียวของมนุษย์มีสมองซีกกันอยู่ถึงสามสมอง สมองแรกคือสมองดึกดำบรรพ์ ควบคุมการหายใจ การไหลเวียนของโลหิต การย่อยอาหาร การสืบพันธุ์ สมองที่สองคือ สมองลิมบิก (Limbic) สมองนี้ทำให้เรารู้จักความรัก ความสนิทสนม มโนธรรม และสุนทรีภาพ สมองที่สามคือ สมองใหม่หรือสมองอารยะ เป็นที่สถิตของประสาทควบคุม อริยาบถอันจรงใจ, การรับรู้ ความรู้สึกนึกคิด ความจำ ฯลฯ ทำให้มนุษย์เรียนรู้ได้

สมองอารยะแบ่งออกเป็นสองซีก สมองซีกซ้าย เชี่ยวชาญเรื่องถ้อยคำภาษา เหตุผลเชิงตรรกะ การคิด สัญลักษณ์ และการตัดสินใจ ส่วนสมองซีกขวาดนตรีเรื่องรูปร่าง แบบ การเคลื่อนไหว จังหวะ ดนตรี จินตนาการ ศิลปะ งานฝีมือและความคิดสร้างสรรค์

เมื่อพิจารณาถึงค่านิยมทางการศึกษา ทั้งผู้บริหาร ครูและผู้ปกครอง จะยกย่องนักเรียนที่มีความถนัดสูงทางการอ่านเขียนเรียนเลข ถือว่าเป็น "คนเก่ง" ดังคำสอนที่ว่า "ศิษย์เก่งเลข ครูรักเป็นนักหนา" แต่นักเรียนที่ถนัดทางศิลปะ ดนตรี มีจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ มีแนวโน้มที่จะสอบตกได้ในระบบการวัดผลที่คิดคะแนนรวม

อุดม แต้พานิช นักแสดงและนักเขียนที่มีพรสวรรค์เด่นมาก หนังสือที่เขาเขียนเป็นหนังสือที่ขายดีที่สุดติดต่อกันนับสิบสัปดาห์ได้เคยให้สัมภาษณ์ว่า เขาชอบวาดเขียนตกเพราะเขาวาดรูปล้มมะม่วงเป็นสีชมพู

ทุกวันนี้เราเดินสวนกับคนที่ได้รับการพัฒนาสมองซีกเดียวจำนวนสักเท่าใด และตัวเราเองที่มีปัญญาต่อท้ายชื่ออยู่นี้มีสมองโตข้างเดียวหรือไม่ ?

จินตนาการ ศิลปะ ดนตรี เป็นความงามที่กล่อมเกลาจิตใจ และอารมณ์ให้คลายความหยาบกระด้าง เป็นสื่อสร้างมิตร และความเข้าใจกันและกันในหมู่ชน เป็นความสุขที่แสวงหาได้ง่ายและบุคคลสามารถสร้างสรรค์ขึ้นเองได้

สถานศึกษาบางแห่งได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้ แต่ยังมีอีกจำนวนมากที่เคียดเคืองเด็กอย่างเขาเป็นเขาตาย เพื่อบังคับนักเรียนลอบผ่านหมวดวิชาที่กำหนดไว้ในกรอบสอบเข้าระดับการศึกษาที่สูงขึ้นไป

กระบวนการศึกษาสอนให้นักเรียนเป็นไทยก็ไม่ได้เป็นฝรั่งก็ไม่เหมือน

การศึกษาเป็นกระบวนการสืบทอดวัฒนธรรม แต่กีดกันได้กล่าวแล้วว่า การที่โรงเรียนมุ่งยึดเอาหลักสูตรแม่บทจากส่วนกลางเป็นสรณะ จึงทำให้การใช้หลักสูตรท้องถิ่นยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ นักเรียนขาดโอกาสที่จะสัมผัสกับธรรมชาติและสัมพันธ์กับคุณค่าทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น นักเรียนในชนบทจึงพยายามใช้ชีวิตแบบคนในชุมชนเมือง นักเรียนในเมืองใหญ่พยายามเลียนแบบวัฒนธรรมทุนนิยม ทั้งเรื่องการกินอยู่ การแต่งกาย การพักผ่อนหย่อนใจ และวิธีคิดที่ผิวเผินฟุ้งเฟ้อ ทั้งนี้เพราะการศึกษามีได้ปลูกฝังให้นักเรียนเข้าถึงรากเหง้าอันงดงามของท้องถิ่นที่ตนอยู่ และการศึกษายังไม่เข้มแข็งพอที่จะทำให้ผู้เรียนสามารถเลือกรับปรับตัวให้ได้คุณลักษณะที่ดีของคนในวัฒนธรรมอื่น เช่น นิยรักการอ่าน รักความยุติธรรม มีความรับผิดชอบ มีวินัย รู้จักพึ่งตนเอง เป็นต้น

นักเรียนยิ่งเรียนสูงขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งจะออกห่างไกลจากมาตุภูมิของตน นักเรียนนักศึกษาที่เป็น “คนเก่ง” ก็จะถูกหล่อด้วยอามิสสินจ้างให้ทำงานอยู่ในมหานคร

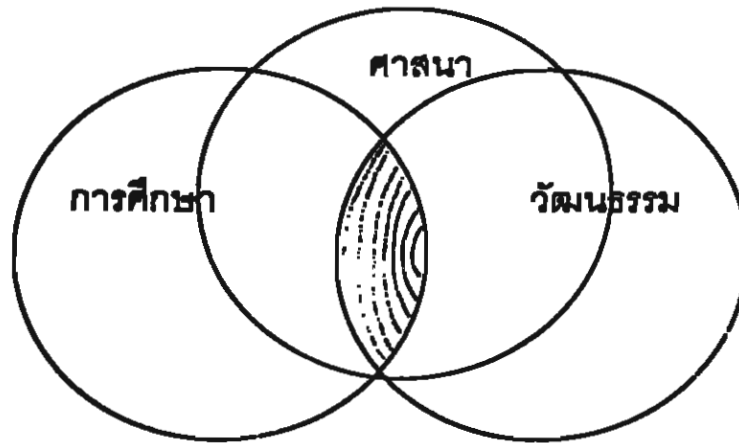
เราจะปล่อยให้คนที่ล้มเหลวและพลาดหวังจากการสอบแข่งขันเท่านั้นหรือ ที่จะร่อนเร่เซซังกลับบ้านเพื่อคอยโชคชะตาให้ได้กลับสู่เมืองใหญ่อีกครั้งหนึ่ง

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ได้ตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาจิตใจ และได้กำหนดแผนงานไว้ในแผนวัฒนธรรมแห่งชาติ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) เป็นแผนงานแรกดังนี้

“... แผนงานพัฒนาค่านิยม ลักษณะนิสัย วิถีชีวิตและสังคมไทย วัตถุประสงค์ของแผน : เพื่อใช้หลักธรรมของแต่ละศาสนาเป็นแนวทางในการพัฒนาชีวิต ค่านิยม ลักษณะนิสัย และวิถีคิดของคนในสังคมไทยจากวัฒนธรรมบริโภคนิยม วัตถุนิยม ไปสู่การมีคุณธรรม มนุษยธรรม และจิตสำนึกต่อหน้าที่ ความรับผิดชอบต่อส่วนร่วมในการอนุรักษ์และพัฒนาวัฒนธรรมระบอบประชาธิปไตย ให้แต่ละคนสามารถทำงานและดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุข และมีจิตสำนึกในการสร้างสันติภาพที่ยั่งยืน ทั้งต่อเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติ รวมทั้งสามารถพัฒนาตนเอง และสังคมบนพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย และการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก....”

การศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ที่ต้องอิงอาศัยกันและประสานกันอย่างกลมกลืน เปรียบเหมือนเส้นเชือกสามเส้นที่พันเกลียวเป็นหนึ่ง จึงจะมี

ความเหนียวแน่นสามารถจุดรั้งให้คนหลุดพ้นจากหล่มลึกของความเขลา เมื่อบุคคลละทิ้งความเห็นแก่ตัวและความโลภเสียได้ ความเจริญทางจิตใจย่อมเกิดขึ้นอย่างแน่นอน

การพัฒนาจิตใจโดยหลักทางศาสนา กระบวนการศึกษาและฐานทางวัฒนธรรม

บทบาทของสถาบันการศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ : ศักยภาพที่ต้องมีและทำได้

ในยุคสมัยของการปฏิรูปการศึกษาเพื่อการพัฒนาคน ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔) เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของแนวคิดหลักทางการศึกษา ที่ต้องปรับเปลี่ยนจาก “ภารกิจโดดเดี่ยว” มาสู่ “ภารกิจประสานสัมพันธ์” ของทุกองค์กรในสังคม กำหนดวัตถุประสงค์หลักร่วมกัน วางแนวทางและปฏิบัติงานร่วมกันอย่างสอดคล้องกลมกลืน มีการติดตามผลเพื่อพร้อมจะปรับปรุงแก้ไข

สุมน อมรวิวัฒน์ (๒๕๓๓) ได้เสนอองค์ประกอบของพื้นฐานการศึกษาว่าต้องพร้อมด้วย วัฒนธรรม ปัญญาธรรม และเมตตาธรรม อันเป็นคุณลักษณะที่แท้ ดั้งเดิมของคนไทยและสังคมไทย

วัฒนธรรมเป็นแบบวิถีชีวิตไทยที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ทั้งที่เป็นเพื่อนมนุษย์ ทรัพยากรธรรมชาติและความเจริญทางเทคโนโลยี วัฒนธรรมไทยบ่งบอกถึงความผูกพันกันในครอบครัวและวงศาณาญาติ ที่ต่างก็มีหน้าที่รับผิดชอบต่อกันและกัน สังคมไทยมีพลังทางภูมิปัญญาที่แสดงออกและสั่งสมไว้เป็นศักดิ์ศรีของมนุษย์และความงดงามของชาติ อันได้แก่ ภาษา ศิลปะ ประเพณี พิธีกรรม ที่เกิดผลสร้างสรรค์การพัฒนาจิตใจ

ปัญญาธรรม คือ ชุมความรู้ หลักการและระบบความคิดที่คนไทยได้รับรวมสะสมจากประสบการณ์อันยาวนาน ภูมิปัญญาไทยด้านการเกษตรได้แสดงถึงความเข้าใจลึกซึ้งในธรรมชาติ เข้าใจการเกิดก่อและการเสื่อมสลายของดินน้ำลมไฟ พืช สัตว์ และทุ่งนาป่าเขาแม่น้ำลำธาร ความรู้ในหลักของการครองเรือน หลักการอยู่ร่วมกันในสังคม ความรู้เรื่องธรรมชาติของมนุษย์ จิตใจ การกิน การอยู่ การนุ่งห่ม และการรักษาโรค ฯลฯ หลักความรู้ดังกล่าวได้ถูกถ่ายทอดสืบต่อกันมาและสร้างสรรค์ขึ้นใหม่อย่างแยบยลและกลมกลืนกัน การสั่งสอนฝึกฝนอบรมบ่มนิสัยเป็นวิธีสอนแบบไทยที่น่าจะนำมาใช้ในการพัฒนาจิตใจ ทั้งนี้โดยการปรับปรุงให้เหมาะสมกับสภาพของสังคม

เมตตาธรรม เป็นแกนหลักของการอบรมบ่มนิสัย ผู้เรียนจะเรียนได้ดีถ้าเกิดศรัทธาคือความเชื่อ สนใจ และเห็นความสำคัญของสาระที่กำลังเรียน ผู้เรียนย่อมเรียนอย่างมีความสุข เกิดฉันทะในกระบวนการเรียน ถ้าพบว่าครูของเขาเป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้ที่เขายอมรับนับถือไว้วางใจและฟังเขาปรึกษาได้ เมตตาธรรมช่วยสร้างความสมดุลระหว่างความรู้ (วิชา) และความรัก (กรุณา) ในการศึกษา

วัฒนธรรมเป็นวิธีดำเนินชีวิต ปัญญาธรรมเป็นฐานของการดำรงชีวิตที่ดี เมตตาธรรมเป็นพลังหนุนให้คนรู้จักพัฒนาตนเองและพร้อมจะพัฒนาผู้อื่นให้มีชีวิตที่ดีขึ้น

ถ้าการศึกษาคือการพัฒนาชีวิต การศึกษาต้องถึงพร้อมด้วยวัฒนธรรม ปัญญาธรรม และเมตตาธรรม

ปณิธานของสถานศึกษา

ปณิธาน หรือ ประณิธาน หมายถึง การตั้งความปรารถนา ปณิธานของสถานศึกษาทุกประเภท ทุกระดับ จะบ่งบอกว่า การจัดการศึกษาของแห่งนั้นปรารถนาให้ผู้เรียนมีคุณสมบัติอย่างไร ปณิธานมิได้มีไว้เพียงเพื่อติดประกาศไว้หน้าสถาบันเท่านั้น หากแต่จะต้องได้รับการตีความกำหนดให้เป็นกระบวนการจัดการศึกษาโดยตลอด

ผู้เขียนขอยกตัวอย่าง ปณิธานของสถานศึกษา ซึ่งเกิดผลได้จริงเป็นคุณลักษณะของนักเรียนที่สำเร็จจากโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย โดยขอพระราชทานอภัยเชิญพระราชนัดดาบางตอนจากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และคำแปลในเวลานั้น ซึ่งศาสตราจารย์ ม.ล.ปิ่น มาลากุล เป็นผู้แปลดังต่อไปนี้

--- In the Royal Page College, what I want is not so much to turn out model boys, all of the same standard, all brilliant "moddergoin" scholars with thousands of marks each, as to turn out efficient young men, - young men who will be physically and morally clean, and who will be looking forward keenly to take up whatever burden the future may lay upon them. - I do not want a monument of learning who have passed all your exams. with flying colours. I do not want a walking school book. What I want are just manly young men, honest, truthful, clean in habits and thoughts; and I would not break my heart about

it if you told me that such or such a fellow
writes with difficulty; can't do compound facts
or does not know any geometry; if I only knew
that he has learnt enough at my school to
know the difference between true manliness
and effeminacy. I never want again to hear
"clever" people complaining that "Uygonvian
corrob'ration". At the Mahadlek College, what
I want is that Education should mean the
turning of a boy into a fine young man and
a good citizen, not to crush ^{out all} ~~their~~ individuality
under the weight of syllabus and system! —
And I want Education to be interesting to the
boys, so that they would in later days be able
to look back upon school life as something
peculiarly pleasant to have passed through.

“.... สำหรับโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ข้าไม่ใช่ว่าการปั้นนักเรียนชั้นมัธยมให้เป็นเทวดาเหมือนกันหมดทุกคน ได้คะแนนกันคนละหลายพันคะแนน เท่าการสร้างเด็กหนุ่มที่ขยันขันแข็งและสะอาดทั้งทางร่างกายและจิตใจ เตรียมพร้อมที่จะรับภาระต่าง ๆ ซึ่งจะมีมาในอนาคต ข้าไม่ต้องการนักเรียนตัวอย่างที่สอบไล่ได้คะแนนชั้นเกียรตินิยมทุก ๆ ครั้ง ข้าไม่ต้องการตำราเรียนที่เดินได้ ที่ข้าอยากได้นั้นคือเยาวชนที่เป็นสุภาพบุรุษ ชื่อสัตย์สุจริต มีอุปนิสัยใจคอดี และข้าจะไม่โศกเศร้าเลย ถ้าเจ้ามารายงานว่า เด็กคนหนึ่งเขียนหนังสือไม่คล่อง คิดเลขเศษซ้อนไม่เป็นและไม่รู้วิชาเรขาคณิตเลย ถ้าข้ารู้ว่าเด็กคนนั้นได้ศึกษาพอที่จะรู้ว่าความเป็นลูกผู้ชายคืออะไร และขี้แยคืออะไร ข้าไม่อยากจะยิน “คนฉลาด” บ่นอีกว่า ปัญญาท่วมหัวเอาตัวไม่รอด สิ่งที่ข้าต้องการในโรงเรียนมหาดเล็กหลวง คือ ให้การศึกษาเป็นเครื่องทำให้เด็กเป็นเยาวชนที่น่ารัก และเป็นพลเมืองดี ไม่ใช่ทำลายบุคลิกภาพเสียหมดโดยบรรทุกหลักสูตรและระบบการต่าง ๆ ลงไป ข้าต้องการให้การศึกษาเป็นสิ่งที่งดงาม จนทำให้เด็กที่ออกไปแล้วหวนกลับมาคิดถึงในวันข้างหน้าด้วยความภาคภูมิใจ...”

หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล แปล

ศาสตราจารย์หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า “...พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ที่จะให้ครูอบรมสั่งสอนนักเรียนมิใช่เพื่อทำใจหายเรขาคณิตได้เท่านั้น แต่เพื่อให้นักเรียนเติบโตขึ้นเป็นบุคคลที่สามารถรับผิดชอบ ทำการงาน และให้ผู้อื่นนับถือได้ในสังคม การให้การศึกษาแบบนี้ นั้น เรามีอาจวัดผลได้ด้วยการสอบข้อหรือสอบไล่...”^{๑๑}

การยกตัวอย่างพระราชบันทึกบางตอนและคำแปลข้างต้นนี้ ผู้เขียนประสงค์ที่จะแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาญาณทางการศึกษาอย่างยิ่ง คำว่า “วิสัยทัศน์” ยังไม่มีใช้ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ แต่สามารถกล่าวได้ว่า พระราชปณิธานที่ทรงแสดงไว้ เป็นวิสัยทัศน์ทางการศึกษาอย่างชัดเจน

โรงเรียนต่าง ๆ ล้วนมีคำขวัญประจำโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัยและสถาบันการศึกษาประเภทต่าง ๆ ล้วนมีปณิธานของสถาบันที่บ่งบอกอุดมคติในการจัดการศึกษา ประเด็นสำคัญคือสถาบันการศึกษาเหล่านี้ จะต้องสามารถนำอุดมคติมาสู่การปฏิบัติให้เห็นผลได้จริง

คงไม่มีโรงเรียนใด ติดคำขวัญไว้ว่า “การลอบเข้ามหาวิทยาลัยได้คือดวงดาวที่เราจะไปให้ถึง”

ว่าแต่คำขวัญข้อนี้คือ ปณิธานแฝง ของสถาบันการศึกษาระดับมัธยมศึกษาส่วนใหญ่ใช่หรือไม่ ?

การจัดบรรยากาศและสิ่งแวดล้อมที่ดีช่วยพัฒนาจิตใจได้ส่วนหนึ่ง

กระบวนการเรียนรู้ตามนัยแห่งพุทธธรรม มีปัจจัย ๒ ประการหลักที่ทำให้การเรียนการสอนมีประสิทธิภาพ ปัจจัยของการเรียนรู้ดังกล่าวนี้คือ (๑) ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ศรัทธาและปรโตโมละ (๒) ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ (วิธีคิดโดยถูกต้องแยบคาย)

ปรโตโมละ เป็นสิ่งเร้าจากภายนอก ได้แก่ สิ่งแวดล้อม บรรยากาศ แรงจูงใจ เหตุการณ์ กิจกรรมตอบสนอง และความเป็นกัลยาณมิตรของครู

ผู้บริหารและบุคลากรในสถานศึกษา ควรจัดบริเวณอาคารสถานที่ให้มีระเบียบ สะอาด สวยงาม มุ่งเน้นให้ผู้เรียนได้สัมผัสและสัมพันธ์กับธรรมชาติ เพื่อเขาจะได้สังเกต ชิมชั๊ป และเคยชินต่อสภาพแวดล้อมที่ดี การจัดบรรยากาศการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับกิจกรรมการเรียน ในบทเรียน เช่นมีสวนไม้ดอก สวนครัว บ่อปลา มีป้ายแสดงชนิดและการเติบโตของสัตว์ประเภทต่าง ๆ มีศาลาอ่านหนังสือ มุมดนตรี ที่นั่งฟังเพลง นักเรียนสามารถใช้เวลาว่างทำกิจกรรมที่ชอบ ทั้งทางด้านภาษา วิทยาศาสตร์ สังคม ศิลปะ พละนาฏศิลป์ และสุนทรีย์ภาพ ทุกคนช่วยกันสร้างช่วยกันรักษา และเรียนรู้ร่วมกัน

ห้องเรียนที่แท้จริงมิได้จำกัดอยู่เพียงห้องสี่เหลี่ยมที่ผกผันล้อมรอบ หากแต่เปิดกว้าง ออกสู่ผู้คน ชุมชน และธรรมชาติแวดล้อม ห้องเรียนอยู่ที่โรงอาหาร ที่ลานวัด ที่ทุ่งนา ที่โบสถ์ ที่ไต้ต้นไม้ ฯลฯ ขอเพียงแต่ครูได้จัดแนวทางให้เกิดความสนใจใฝ่รู้ เมื่อห้องเรียนเปิดกว้าง บทเรียนและหัวใจของผู้เรียนก็เปิดกว้างรับเอาสาระความจริงที่เกิดขึ้นได้เห็นกับตา สัมผัสได้ด้วยมือ มากล้นกรองเก็บเป็นประสบการณ์ที่มีคุณค่า

ห้องเรียนธรรมดานั้นกว้างใหญ่ ธรรมชาติได้ให้บทเรียนมากมายในทุกกลุ่มประสบการณ์ เพราะนักเรียนจะได้เห็นความเปลี่ยนแปลง ความเจริญเติบโต การเกิด - ดับ ความร่วงโรย ได้เห็นความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง การปรับตัว การต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของมนุษย์ สัตว์ พืชพันธุ์ ท่ามกลางปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ นักเรียนมีโอกาสดูแลชิมชั๊ปคุณลักษณะที่อ่อนโยน เมตตา กล้าหาญ ธรรมชาติเป็นอาภรณ์ เป็นสถานการณ์ และเป็นบทเรียนที่ไม่รู้จบ โปรดอย่าเก็บเด็กไว้ในห้องเรียนที่คับแคบเท่านั้น

เทคโนโลยีที่รุดหน้าได้ช่วยให้โรงเรียนมีสื่อการสอนที่ทันสมัยและลดเนื้อหาบทเรียนได้รวดเร็ว สื่อโสตทัศน์และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ช่วยให้ครูมีเวลาจัดกิจกรรมฝึกปฏิบัติและพัฒนาอารมณ์จิตใจได้มากขึ้น ครูจึงต้องใช้เวลาในการชี้แนะ ปลุกเร้าให้เกิดการเรียนรู้ กิจกรรมการเรียนท่ามกลางธรรมชาติ ส่งเสริมให้ใจครูและใจศิษย์ส่งถึงกันได้ง่าย เพราะธรรมชาติมีลักษณะที่เป็นจริงต่างจากเทคโนโลยีซึ่งเป็นสิ่งประดิษฐ์และสิ่งเทียม

ขอให้โรงเรียนคือแหล่งเรียนรู้ที่รุ่มรวย หลีกเลี้ยงความรุนแรง คลายเครียด และปราศจากความหวาดกลัว สถานศึกษาทุกระดับต้องเป็นแหล่งวิทยาการที่ปลุกเร้าให้เกิดความมุ่งมั่น พากเพียร ในการคิดแก้ปัญหา และเข้าถึงสุนทรียภาพ นี่คือนโยบายหนึ่งของสถานศึกษาต่อการพัฒนาจิตใจ (ดูเอกสารเพื่อรายละเอียดเพิ่มเติมจาก สุมณ อมรวิวัฒน์ : การเรียนรู้เพื่อรัก และรักษาสีงแวดล้อมด้วยกระบวนการซึมซับ : ๒๕๓๗)

การจัดกิจกรรมหลากหลายเพื่อพัฒนาจิตใจ

ภารกิจหลักของสถานศึกษา คือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เทคนิคและวิธีจัดการเรียนการสอนในแต่ละระดับการศึกษานั้นมีมากมาย หากจะอธิบายแยกแยะก็เป็นตำราเล่มใหญ่ ในบทความนี้จะขอยกตัวอย่างการจัดกิจกรรมที่เน้นการพัฒนาจิตใจ ควบคู่หรือสอดแทรกไปกับการพัฒนาผู้เรียนในด้านอื่นมาหลัก ๓ กิจกรรมดังต่อไปนี้

๑. กิจกรรมการถ่ายทอด กิจกรรมประเภทนี้เป็นกิจกรรมหลักของการสอนตามหลักสูตร และการสอนในชั้นเรียน ความคิดพื้นฐานของกิจกรรมการถ่ายทอด คือ เชื่อว่าครูอาจารย์มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์มากกว่าศิษย์ จึงถ่ายทอดหลักการวิธีการและคุณสมบัติที่พึงประสงค์ให้ศิษย์ได้รับรู้และเรียนรู้อย่างถูกต้อง วิธีการถ่ายทอดส่วนใหญ่คือบอกให้ฟัง ทำให้ดู เติมนให้รู้ ฝึกให้เป็น แนะนำให้อ่าน ถามให้ตอบ และแก้ไขให้ถูก

การจัดกิจกรรมถ่ายทอดนี้มีใช่กิจกรรมที่ล้าสมัยหรือเป็นกิจกรรมที่มักจะถูกคัดค้านและว่าเผด็จการแต่อย่างใด ถ้าครูอาจารย์จัดกิจกรรมให้ถูกต้องตามทฤษฎีการเรียนรู้ เช่น จัดเนื้อหาสาระให้สอดคล้องกับวัยและความสนใจของศิษย์ มีการเสริมแรง ใช้สื่อการสอน เช่น กรณีตัวอย่าง ภาพ เพลง เกม นิทาน ฯลฯ มาประกอบมีกิจกรรมฝึกปฏิบัติสม่ำเสมอ สอดแทรกคติสอนใจ อธิบายคุณค่า และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันระหว่างครูกับศิษย์ กิจกรรมการถ่ายทอดนี้ถ้าครูตั้งใจสอน มีเมตตา และเป็นแบบอย่างที่ดีก็นับว่าเป็นกิจกรรมหลักที่ใช้ได้ผลอยู่แล้วในสถานศึกษา

๒. กิจกรรมการฝึกหัดอบรมและปรับพฤติกรรม กิจกรรมประเภทนี้มีความคิดพื้นฐานเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล และเชื่อว่าพฤติกรรมของมนุษย์จะดี - ชั่วอย่างไร เป็นเพราะความคิดและจิตใจของเขา กิจกรรมการฝึกหัดอบรมมีลักษณะเป็นการจัดประสบการณ์ตรงให้ผู้เรียนปฏิบัติ ครูคอยสังเกต บันทึก และปรับปรุงแก้ไขการปฏิบัตินั้น ๆ เช่น การฝึกหัดฝึกฝนด้านดนตรี ศิลปะ นาฏศิลป์ ด้านกีฬามารยาท ด้านการประดิษฐ์ ด้านการทำงาน ด้านการใช้ภาษา ฯลฯ กิจกรรมนี้มีได้มุ่งแต่ผลของงานแต่มุ่งสร้างลักษณะนิสัยตลอดกระบวนการทำงาน เช่น ความรับผิดชอบ ความพากเพียร ความตั้งใจ ความละเอียดประณีต วิธีการแสดงอารมณ์ เจตคติ กิริยาวาจาที่เหมาะสม นอกจากนี้ครูยังต้องส่งเสริมให้ศิษย์เกิดจินตนาการและไม่ละกีดกันความคิดสร้างสรรค์ของนักเรียนอีกด้วย

เมื่อครูเอาใจใส่ติดตามสังเกตกระบวนการทำงานของศิษย์ ครูย่อมพบข้อบกพร่องที่ต้องแก้ไข และชี้แนะแนวทางที่จะปรับปรุงการปฏิบัติของเขา กระบวนการปรับพฤติกรรมนี้ต้องอาศัยหลักจิตวิทยาและหลักคุณธรรมควบคู่กันไป ทั้งนี้เพื่อให้การปรับพฤติกรรมเป็นการทำร้าย ทำลายจิตใจของผู้เรียน

ปัจจุบันได้มีปัญหาเรื่องความรุนแรงและความก้าวร้าวเกิดขึ้นบ่อยในสถานศึกษา บางกรณีเกิดขึ้นเพราะนักเรียนมีปัญหาถูกกดขี่บีบบังคับจากครอบครัว ถูกข่มเหงรังแกจากเพื่อน หรือถูกชักจูงให้หลงผิด ครูจึงต้องจัดกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ กิจกรรมสถานการณ์จำลอง บทบาทสมมุติ หรือศึกษากรณีตัวอย่าง เพื่อให้นักเรียนได้ฝึกการแก้ปัญหา และเสริมแรงให้นักเรียนสามารถปรับพฤติกรรมได้อย่างต่อเนื่อง

กิจกรรมฝึกหัดอบรมและปรับพฤติกรรมจะมีประสิทธิภาพต่อเมื่อมีลักษณะครบ ๔ ประการ คือ

๒.๑ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนได้แลกเปลี่ยนและปฏิสัมพันธ์ (interaction)

๒.๒ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนมีส่วนร่วม (participation)

๒.๓ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนสนใจและตั้งใจจริง (concentration)

๒.๔ เป็นกิจกรรมที่ผู้เรียนนำผลไปใช้ได้และประจักษ์ผล (application)

การปรับพฤติกรรมที่ก้าวร้าวรุนแรง พฤติกรรมทะเลาะวิวาทและพฤติกรรมผิดเพี้ยนทางเพศนั้น ครูเป็นคนสำคัญเท่า ๆ กับพ่อแม่ ครูต้องตั้งใจดีและเข้าใจจริง ประเด็นสำคัญที่สุดคือ ครูต้องไม่เป็นผู้ก้าวร้าว รุนแรง ทะเลาะ และผิดเพี้ยนทางเพศเสียเอง

๓. กิจกรรมการคิดวิเคราะห์

ตามหลักจิตวิทยาการศึกษา จิตเป็นกระบวนการทำงานของสมองที่ก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อสิ่งเร้า ครอบคลุมไปถึงความรู้สำนึก อารมณ์ ความคิด บุคลิกภาพและเจตคติที่ทำให้คนมีพฤติกรรมแตกต่างกัน

พระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมไว้ว่า มนุษย์เราประกอบด้วยรูปนาม รูปคือกาย ส่วนนามคือจิต ซึ่งทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ (๑) รับ (เวทนา) (๒) จำ (สัญญา) (๓) คิด (สังขาร) และ (๔) รู้แจ้ง (วิญญาน) ในภาษาไทยเรามักใช้ควบคู่ไปกับคำว่า “ใจ” เพราะจิตนั้นไม่มีรูปมองเห็น เมื่อใช้คำว่าจิตใจโดยเชื่อมโยงไปถึงหัวใจ ก็ทำให้พอมองเห็นรูปร่างได้บ้าง ซึ่งแท้จริงแล้วหัวใจเป็นก้อนเนื้อทำหน้าที่สูบฉีดโลหิตไปเลี้ยงร่างกาย จิตใจนั้นเชื่อมโยงไปสู่สมองมิใช่หัวใจ จิตใจนั้นมีความสำคัญที่สุด พฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์จะดีหรือชั่วก็เพราะจิตใจเป็นต้น เป็นประธาน การพัฒนาจิตใจจึงเป็นกระบวนการที่ต้องพัฒนาทั้งการรับ - การจำ - การคิด และการรู้แจ้งเห็นจริง

กิจกรรมการคิดวิเคราะห์ เป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยพัฒนาจิตใจ กิจกรรมนี้เป็นการฝึกให้ผู้เรียนสามารถคิดพิจารณาความแตกต่าง ความถูกต้อง คุณค่า ความสัมพันธ์ ความเชื่อถือได้ ความชัดเจน เหตุผล และสามารถแปลความคิดเป็นการกระทำ (หรือพฤติกรรม) ได้โดยถูกต้องตามค่านิยม ประเพณี ศีลธรรม และกฎหมายของสังคมนั้น

กิจกรรมฝึกคิดวิเคราะห์ เป็นกิจกรรมที่สอดแทรกอยู่ในกิจกรรมถ่ายทอดและกิจกรรมสั่งสอนฝึกอบรม กิจกรรมนี้ครูจัดบรรยากาศและสิ่งเร้าโดยใช้สื่อ ข่าวเหตุการณ์ กรณีปัญหา และสถานการณ์จำลอง เพื่อฝึกทักษะในการรวบรวมข้อมูลข่าวสาร การใช้เหตุผลแลกเปลี่ยนกัน การประเมินคุณค่า การเลือก และการตัดสินใจ เพื่อนำไปสู่ผลการปฏิบัติที่ถูกต้อง ประสงค์ไว้

สุนน อมรวิวัฒน์ : ๒๕๓๐ ได้สรุปวิธีคิดจากหนังสือพุทธธรรมของพระราชวรมุนี (ป.อ.ปยุตโต) แล้วนำมาประยุกต์เป็นสาระของการสอนให้คิดในวิชากระบวนการคิด (Thinking process) ดังต่อไปนี้

ผู้ที่คิดเป็นต้องฝึกวิธีคิดแบบต่าง ๆ คือ

คิดสืบค้นค้นคว้า	คิดสืบสาวตลอดสาย
คิดหวนทวนต้น - ปลาย	คิดโยงสายสัมพันธ์
คำจำแนกหมวดหมู่	คิดรู้เหตุผลนั้น
คิดประจักษ์ลักษณะสามัญ	คิดเท่าทันความจริง
คิดแบบแก้ปัญหา	คิดค้นคว้าทุกสิ่ง
คิดจุดหมายอ้างอิง	คิดไม่ทิ้งหลักการ
คิดทั้งคุณและโทษ	คิดประโยชน์แก่นสาร
คิดทางออกเหตุการณ์	คิดประมาณผลกระทบ
คิดคุณค่าที่แท้	คิดมุ่งแก้จิตดำ
คิดปลูกฝังคุณธรรม	คิดมุ่งนำปัจจุบัน
คิดความจริงที่ถ้วน	คิดแยกแวลวลึงสรรพ
คิดลำดับสำคัญ	คิดสัมพันธ์ปัจจัย
คิดจำแนกคำถาม	คิดตอบตามเงื่อนไข
คิดเพื่อรู้แจ้งใจ	คิดสร้างนิสัยใฝ่ธรรม

หากสถานศึกษาทุกระดับจัดกิจกรรมให้ผู้เรียนรู้จักคิดได้อย่างมีประสิทธิภาพ การพัฒนาจิตใจย่อมเกิดผล คือผู้เรียนมีสุขภาพจิตดี (mental health) มีสมรรถภาพจิตดี (mental formation) และมีจิตตั้งมั่นเกิดคุณภาพจิตที่พึงประสงค์ (mentality or concentration)

กระบวนการกลั่นกรองมิตรในสถานศึกษา

การเรียนรู้นอกจากจะเกิดขึ้นโดยการสั่งสอนและการฝึกปฏิบัติแล้ว คนเรายังเรียนรู้โดยกระทำตามแบบอย่างที่เราเห็นซ้ำ ๆ และคิดว่าเป็นแบบอย่างที่ดี นั่นคือการเรียนรู้โดยการเลียนแบบ (modelling) นอกจากนั้นสถานศึกษาทุกระดับยังมีบุคลากรหลายประเภท เช่น ผู้บริหาร ครู วิทยากร กรรมการโรงเรียน เจ้าหน้าที่ และนักเรียนยังมีเพื่อนวัยเดียวกันอยู่จำนวนมาก ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ เหล่านี้ ทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคน บางครั้งดำเนินไปด้วยดี มีลักษณะร่วมแรงร่วมใจกัน แต่บางครั้งอาจเกิดปัญหาขัดแย้ง เกิดเหตุการณ์ที่ไม่พึงประสงค์ ทำให้บุคคลต้องเรียนรู้พฤติกรรมของคน

อื่น เรียนรู้วิธีคิด วิธีแสดงออก เรียนรู้การปรับตัวและการจูงใจคนอื่น เพื่อจะได้อยู่ในสถานศึกษาด้วยกันอย่างมีความสุข การเรียนรู้เช่นนี้เรียกว่า การเรียนรู้ทางสังคม (Social learning)

ผู้บริหารและครูต้องเข้าใจแนวคิดพื้นฐานของกระบวนการกลายานมิตร ๕ ประการ ซึ่งนำไปสู่การเรียนรู้ทางสังคม แนวคิดนั้นคือ

๑. สันติสุขของสังคมเกิดขึ้นจากการที่บุคคลมีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

๒. การเรียนรู้เกิดขึ้นได้ทั้งโดยตนเองและการเรียนรู้จากผู้อื่น

๓. การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การแนะนำ การชี้ประเด็น และการเล่นวิธีการของกลุ่มย่อมช่วยแก้ปัญหาได้ดีกว่าการคิดหรือการกระทำตามลำพัง

๔. คุณธรรมนั้นเสริมสร้างได้ด้วยการเตือนตนเอง บังคับตนเอง และการที่มีผู้คอยเตือน ชี้แนะ ช่วยเหลือ ย่อมทำให้บุคคลสามารถคิด - ปฏิบัติได้ถูกต้องมากขึ้น

๕. เมื่อบุคคลเผชิญปัญหา ความทุกข์ ความไม่พึงพอใจ ความรัก ความโกรธ ความหลง ย่อมทำให้เขาขาดเหตุผล มีอคติ และขาดความรอบคอบ การมีผู้คอยชี้แนะด้วยหลักการที่ดี ย่อมทำให้แก้ปัญหาได้ดี

ผู้บริหารและครูจึงเป็นผู้ “ชี้ทางบรรเทาทุกข์ และชี้สุขเกษมศานต์” แก่ศิษย์ ครูควรเปลี่ยนทัศนคติใหม่จากการเป็นผู้สั่ง ผู้ควบคุม ผู้ลงโทษ ผู้มีอำนาจเหนือ มาเป็นผู้คอยชี้แนะและช่วยเหลือศิษย์ การพัฒนาจิตใจนั้นเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน หากตลอดเวลาอันยาวนานในสถานศึกษา นักเรียนนักศึกษาได้อยู่ในสังคมกลายานมิตร เขาย่อมได้รับประสบการณ์อันมีค่าทางจิตใจ ซึ่งถือว่าเป็นจุดประสงค์ที่สำคัญมากของการศึกษา

ก่อนจบบทความนี้ ผู้เขียนขอสรุปแนวคิดและทิศทางการพัฒนาจิตใจ ซึ่งผู้เขียนได้เสนอในการสัมมนาที่ตึกสันติไมตรี ทำเนียบรัฐบาล เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๓๔ ดังนี้

การพัฒนาจิตใจเป็นภารกิจเร่งด่วนของสถาบันการศึกษาที่ต้องแก้ไขสภาวะทุพพลภาพทางจิตใจของคนบางส่วนในสังคม แนวคิดและทิศทางการพัฒนาจิตใจ คือ

๑. การพัฒนาคน เริ่มต้นที่การพัฒนากายและจิตไปพร้อมกันตามนัยแห่งพุทธธรรม คนมีใจเป็นใหญ่ซึ่งอาจบันดาลผลต่อความวิวัฒน์และความวิบัติของทุกคนทุกอย่างในสังคม

๒. การพัฒนาจิตใจต้องใช้กระบวนการอบรมเลี้ยงดู กระบวนการศึกษา กระบวนการทางวัฒนธรรม และกระบวนการทางศาสนาไปพร้อมกันอย่างผสมผสานกลมกลืน

๓. คนเป็นเวไนยะ คนส่วนใหญ่สามารถได้รับการพัฒนาให้เป็นคนเก่งและคนดีได้

๔. วิทยทองของการบ่มเพาะจิตอันเจริญใหญ่โต ต้องเริ่มต้นตั้งแต่ปฏิสนธิถึง ๖ ปี และต่อเนื่องไปตลอด ซึ่งจะมีผลยั่งยืนไปจนมนุษย์เติบโตใหญ่ถึงวัยแก่เฒ่า

๕. การพัฒนาจิตใจ มีลักษณะซึมซับค่อยเป็นค่อยไป โดยการเรียนรู้จากแบบอย่าง จากการฝึกฝนตนเอง จากการกระทำและวิเคราะห์ผลของการกระทำ วิธีการเรียนรู้ที่ถูกต้องจะ พัฒนาจิตใจคนที่ละน้อย ๆ ผ่องแผ้วยั่งยืน การพัฒนาจิตใจจึงมิใช่กิจกรรมแบบ “จุดพลุ” ที่โผล่ ดังและมอดเร็วเหมือนไฟไหม้ฟาง

๖. ในสังคม “ภาราตาวะถิ ใครไม่มีปราณีใคร” เช่นปัจจุบัน จิตใจมนุษย์ถูกสังคม บริโภคนิยมครอบงำ ยั่วยุ ให้เห็นแก่ตัวและทะยานอยากอย่างรุนแรง การพัฒนาจิตใจจึงเป็น กระบวนการที่ทวนกระแส ต้องทุ่มเทรวมพลังทุกฝ่ายจึงจะประสบความสำเร็จ

๗. การพัฒนาจิตใจที่ได้ผลดีที่สุด คือ การที่บุคคลนั้นฝึกฝนตนเอง คนอื่นทำได้ เพียงจัดสภาพแวดล้อม ให้ข่าวสาร จัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้อย่างมีประสิทธิภาพเท่านั้น การ สร้างศรัทธาให้คนยอมรับและเรียนรู้ด้วยตนเอง จึงสำคัญมาก ถ้าบุคคลใดมีมิชฌาภิภูมิจิต หลงตนเอง ใครเล่าจะช่วยพัฒนาได้ โมหะ เป็นอุปสรรคที่สำคัญที่สุดของการพัฒนาจิตใจ

๘. ครูอาจารย์สามารถจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อพัฒนาจิตใจได้ในทุกสาขาวิชา ไม่จำเป็นต้องจำกัดอยู่เฉพาะสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์เท่านั้น

บทความนี้เรียกร้องให้ทุกฝ่ายที่มีหน้าที่พัฒนาจิตใจได้รวมพลังกันและมีเจตคติที่ดี ต่อกัน ตลอดระยะเวลาอันยาวนานในสถานศึกษา เด็กมากกว่าร้อยละห้าสิบต้องแยกทางออกไปจากระบบการศึกษาเพียงช่วงเวลา ๖ ปี เด็กอีกส่วนหนึ่งโชคดีเรียนจบมัธยมศึกษา เยาวชน ส่วนน้อยที่มีชัยชนะในยุทธภูมิอุดมศึกษา เราเรียกคนกลุ่มน้อยนี้ว่า “บัณฑิต” โดยที่ไม่แน่ใจนัก ว่าบัณฑิตเหล่านี้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เพียงใด

ใครเล่าจะปลูกต้นกุหลาบลงในผืนดินอันแล้งร้อนและแตกกระแหง

ใครจะขุดลากให้ต้นกุหลาบเติบโต ผลิบา่ระบัด

ใครจะบีบเค้นให้กุหลาบผลิดอกแย้มบาน

ใครจะเติมกลิ่นหอมและสีล้นสดสวย

หากไร้โอชะแห่งดิน ความชุ่มเย็นของน้ำและแสงระวีอรุณ

ปราศจากลมรืนมาได้ และมือที่ลิดใบให้โปร่งงาม

ธรรมชาติสร้างชีวิต ที่ละน้อย ที่ละน้อย เนิ่นนาน

มนุษย์ช่วยปรุงแต่งด้วยรักและอาหาร

ฉันโตเยาวชน

ธรรมชาติสร้างชีวิตร่างกายและจิตใจแก่เขา

เติบโตขึ้นเป็นตัวเขา ใครเล่าจะฝัน

แต่ด้วยความรักและความรู้ในวิถีของการศึกษา

แต่งแต้มวิญญาณของเขาให้ประณีต แจ่มกระจ่าง อ่อนโยน

ทีละน้อย ทีละน้อย เน้นนาน

เพื่อเขาจะเป็นมนุษย์ที่รู้ รู้ลึก รู้เพื่อจะสู้เพื่ออิสรภาพ

หลุดพ้นจากอะไร

ความเขลา โหดชั่ว เห็นแก่ตัว ความทะยานอยาก ความโกรธ ความหลงผิด

เพื่อเขาจะเป็นผู้รู้ ผู้รัก ผู้ให้

นี่คือมนุษย์ นี่คือการศึกษานี้คือปัญญา นี่คือศีลธรรม

ปราศจากสิ่งนี้ มนุษย์และเดียรัจฉาน จะต่างกันไหน

เชิงอรรถ

๑. พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) , จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พุทธศาสนากับการพัฒนา มนุษย์), โครงการพัฒนาดน, มหาวิทยาลัยมหิดล, พิมพ์ครั้งที่ ๓, พฤศจิกายน ๒๕๓๗, น.๒๓
๒. พุทธทาสภิกขุ, การศึกษาของโลกปัจจุบัน คำบรรยายกลุ่มนิสิตนักศึกษาบวชภาคฤดูร้อน ณ สวนโมกขพลาราม, วันที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๑๒ เวลา ๕.๐๐ น. จัดพิมพ์ในหนังสือ คุณงามความดีของชีวิต, คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สุมณ อมรวิวัฒน์ : บรรณาธิการ, ๒๕๒๓, น.๒
๓. สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔), น. ๖๘
๔. กระทรวงศึกษาธิการ, หน่วยศึกษานิเทศ กรมสามัญศึกษา รายงานผลการสังเคราะห์การจัดจริยศึกษาในสถานศึกษา, รายงานลำดับที่ ๕/๒๕๓๗, น. ๓๗-๓๘
๕. สุมณ อมรวิวัฒน์, การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ, โครงการตำรา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์, พิมพ์ครั้งที่สอง, ๒๕๓๐
๖. พระโลกณคณาภรณ์ (ระแบบ วิฑูรญาณ), คำบรรยายวิชาพุทธปรัชญาการศึกษา, ภาควิชาสารัตถศึกษา, สาขาวิชาพื้นฐานการศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖
๗. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, แผนวัฒนธรรมแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔), น. ๔
๘. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลายพระราชโองดเลขาพระราชบันทึถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระบรมราโชบายในการจัดตั้งโรงเรียนขนาดเล็กหลวง มีอยู่ในหนังสือพระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๗ เรื่องการศึกษาของชาติตอน ๑ โดยจมีนอมรคุณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) , องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๓, น. ๑๑๐
๙. ม.ล. ปิ่น มาลากุล คำแปลพระราชบันทึ พระบรมราโชบายในการจัดตั้งโรงเรียนขนาดเล็กหลวง จากหนังสือพระบรมราโชวาทกับวชิราวุธวิทยาลัย, โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย, ๒๕๑๙ น. ๑๒๗ - ๑๒๘

๑๐. เรื่องเดิม

๑๑. ทมน อมรวิวัฒน์, กระบวนการกัลยาณมิตร ฝึกจิตให้มีน้ำใจ คำบรรยายในที่ประชุมสำนัก
ธรรมศาสตร์และการเมือง เมื่อวันอังคารที่ ๕ เมษายน ๒๕๓๗, วารสารราช
บัณฑิตยสถาน ฉบับผนวก เดือนตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๓๗, น. ๕๘

บรรณานุกรม

- กสิกรไทย, ธนาคาร. การศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์ : สู่ความก้าวหน้าและความมั่นคงของชาติ ในศตวรรษหน้า. เอกสารประกอบการประชุมสมัชชาการศึกษา, สำนักงานใหญ่ ธนาคารกสิกรไทย, ๒๕๓๙.
- การฝึกหัดครู, กรม. "การพัฒนาระบบการฝึกหัดครู โดยมีมิติทางพุทธธรรม," รายงานวิจัย หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๗.
- กำจัด จันทรวงษ์โส. "การศึกษาความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนของผู้เรียนหลักสูตรระดับสูง ของศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ เขตกรุงเทพมหานคร." ปริญญานิพนธ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, ม.ร.ว. การศึกษากับการสืบทอดและเสริมสร้างวัฒนธรรม. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๗.
- ครูสังคมศึกษาแห่งประเทศไทย, สมาคม. แนวทางการพัฒนาค่านิยมและคุณธรรมของเยาวชน ในปัจจุบัน. สมาคมครูสังคมศึกษา, ๒๕๓๓.
- คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. บทสรุปรวมผลงานวิจัยทางการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๕.
- _____. แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๕. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๕.
- _____. แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- _____. รายงานการสนทนาทางวิชาการเรื่องการเผชิญอนาคตของสังคมไทย : บทบาทของการศึกษา. สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๗.
- คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. แผนพัฒนาคนและสังคมในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). คณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาคนและสังคม, สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- _____. แผนพัฒนาจิตใจ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- _____. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (๒๕๔๐-๒๕๔๔). สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.

- คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, สำนักงาน. โครงการพัฒนาจิตพิสัยของกรมต่าง ๆ ในกระทรวงศึกษาธิการและทบวงมหาวิทยาลัย. โครงการปรับปรุงระบบการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจิตพิสัย, สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๙.
- _____ แผนวัฒนธรรมแห่งชาติ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔). กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๙.
- _____ วิกฤตการณ์ทางสังคมไทย. เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง วิกฤตการณ์ทางสังคมไทย, ๒๐ - ๒๒ เมษายน, ๒๕๓๘, กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๙.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักงาน. การพัฒนาครอบครัว. คณะอนุกรรมการด้านครอบครัว, สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙.
- จรรยา สุทธิญาโน, พระมหา, พุทธปัญญากับการศึกษา. หนังสือในโครงการสถาบันปัญญานันทะภิกขุ. มุลนิธิภิกขุปัญญานันทะ, ๒๕๓๘.
- ถวิล อรัญเวศ. “การนำพุทธวิธีในการสอนมาใช้ในการสอนจริยศึกษาในระดับประถมศึกษา” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๔.
- บรรจง เรืองสะอาด. “สภาพการอบรมและปลูกฝังจริยธรรมในโรงเรียนประถมศึกษา”. รายงานวิจัย สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๓๖.
- ปิ่น มุทุกันต์, พันเอก. ปาฐกถาเรื่องจิต. หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระยาอรรถกฤตนิรุทธ์ (ชม เพ็ญชาติ), มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๑๕.
- ประยูร นรการมตุง, นายแพทย์. จิตวิทยาในพระพุทธศาสนา. คณะมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๓.
- ประเวศ วะสี, ศาสตราจารย์, นายแพทย์. ยุทธศาสตร์ทางปัญญาของชาติ. มุลนิธิภูมิปัญญา ร่วมกับสมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทยพิมพ์เผยแพร่, ศาสตราจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง บรรณาธิการ, ๒๕๓๗.
- โพธิสวัสต์ แสงสว่าง. การพัฒนาหลักสูตรฝึกอบรมคุณธรรมจริยธรรมสำหรับครูและผู้บริหารโรงเรียน. รายงานวิจัยกรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๖.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). จะพัฒนาคนกันได้อย่างไร (พุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์). โครงการพัฒนาตน, มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). ธรรมกับการศึกษาของไทย. มูลนิธิพุทธธรรมพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายสำราญ อารยางกูร เป็นกรณีพิเศษ, วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๙, มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก (พระเทพเวที). ทางสายอริยภาพของการศึกษาไทย. มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๔.

พระธรรมปิฎก (พระราชวรมุนี). ทางสายกลางของการศึกษาไทย. คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐.

มนต์ทิศา ชัยพิพัฒนานันท์. กำเนิดความคิด. วิคตอรี พาวเวอร์ พอยท์, ๒๕๓๐.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. การวิจัยทางด้านศาสนา. เอกสารวิชาการกองแผนงาน กรมการศาสนา, ๒๕๓๔.

_____. หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓) กรุงเทพฯ, ๒๕๓๓.

_____. หลักสูตรมัธยมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓). กรุงเทพฯ, ๒๕๓๔.

_____. หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช ๒๕๒๑ (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๓). กรุงเทพฯ, ๒๕๓๔.

สุนน อมรวิวัฒน์. การพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรม. ประมวลสาระชุดวิชาทักษะและประสบการณ์ พื้นฐานสำหรับเด็กประถมศึกษา หน่วยที่ ๙, มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๖.

_____. การเรียนรู้เพื่อรักและรักษาสังแวดล้อม ด้วยกระบวนการสืบค้น. เอกสารการประชุมทางวิชาการ เนื่องในวาระครบ ๖๐ ปี ของราชบัณฑิตยสถาน , ๒๕๓๖.

_____. “การสร้างเสริมศีลธรรมในสถานศึกษา.” ครูศาสตร์ฉบับจริยธรรมกับการศึกษา. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๔ (เมษายน - มิถุนายน), ๒๕๒๖.

_____. “กระบวนการกล่าวนมิตมฝึกจิตให้น่าใจ.” ราชบัณฑิตยสถานฉบับแผนก สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๓๗).

สมกุล ถาวรศิริ และคณะ. “การพัฒนา การบริหารศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์.” รายงานวิจัย กองแผนงาน กรมการศาสนา, ๒๕๓๕.

โสภา สิทธิธรรว, “ความคิดเห็นของครูสังคมศึกษา เกี่ยวกับปัญหาการเรียนการสอนวิชา
พระพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัยเทคนิค สังกัดกรมอาชีวศึกษา.” ผลงานวิจัยส่วน
บุคคล กรมอาชีวศึกษา, ๒๕๓๔.

บทบาทของสื่อมวลชนต่อการพัฒนาจิตใจ

รศ.ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง

คุณสุชาดา ยงเกียรติตระกูล

สารบัญ

บทบาทสื่อมวลชนในการพัฒนาจิตใจ	๑
การพัฒนาจิตใจ อะไร ? ใคร ? ที่ไหน ?	๒
บทบาทและอิทธิพลของสื่อมวลชนในอดีตถึงปัจจุบัน	๓
- กำเนิดสื่อมวลชน : หนังสือพิมพ์	๓
- กำเนิดสื่อมวลชน : วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์	๕
- กำเนิดสื่อมวลชน : วิทยุโทรทัศน์	๘
ข้อจำกัดในการพัฒนาคุณภาพสื่อมวลชนไทย	๑๑
- พัฒนาการของความเป็นเจ้าของ	๑๑
- กลไกตลาดทำงานไม่สมบูรณ์	๑๒
- การควบคุมตรวจสอบเนื้อหารายการของรัฐ	๑๓
- ธรรมชาติของสื่อกับการมีส่วนร่วมของประชาชน	๑๔
- สังคมข่าวสารลดรัฐ	๑๔
“พัฒนาจิตใจ” บทบาทสื่อมวลชนภายใต้ข้อจำกัด	๑๕
ข้อเสนอแนะ	๑๕
บรรณานุกรม	๑๙

บทบาทสื่อมวลชนในการพัฒนาจิตใจ*

โดย** ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง
สุชาดา ยงเกียรติตระกูล

ในโอกาสที่การพัฒนาจิตใจถูกกำหนดให้เป็นแผนงานสำคัญแผนงานหนึ่งของการพัฒนาคนภายใต้แผนพัฒนาและเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๔ บทบาทสื่อมวลชนในยุคที่เทคโนโลยีสารสนเทศกำลังได้รับการพัฒนาอย่างกว้างไกลย่อมจะต้องถูกจับตามองว่ามีบทบาทในการพัฒนาจิตใจอย่างไร หรือจะช่วยเหลือเกื้อกูลหรือขัดขวางการพัฒนาคนอย่างไร

ทุกสังคมต่างยอมรับในบทบาทและหน้าที่ของสื่อสารมวลชนในการพัฒนาประเทศ บางคนให้ความสำคัญของสื่อมวลชนถึงกับกล่าวว่าเราจะสามารถวัดได้ว่าสังคมนั้นๆอยู่ในลำดับขั้นไหนของความเจริญก็พิจารณาได้จากจำนวนสื่อมวลชนในสังคมนั้น สื่อมวลชนถูกมองว่าเป็นตัวเปลี่ยนแปลงประเทศไปสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่ เป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จนมีผู้คิดกันว่าสื่อมวลชนน่าจะเป็นสถาบันหลักสถาบันหนึ่งในการพัฒนาจิตใจ

กิจกรรมทางด้านการสื่อสารมวลชนจะสามารถพัฒนาจิตใจได้จริงหรือไม่ ? การพัฒนามีความหมายที่ถูกกำหนดตายตัวหรือขึ้นอยู่กับมาตรฐานของใครหรือไม่อย่างไร หากสื่อมวลชนมีบทบาทในการพัฒนาจิตใจได้จริงควรเป็นลักษณะใด?

* บทความนี้ใช้ประกอบการสัมมนาเรื่อง"การแสวงหาพรมแดนแห่งความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจ" จัดโดย สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ วันที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๓๙

** ดร.เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เป็นรองศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผู้อำนวยการโครงการพัฒนาสื่อสร้างสรรค์ มุลนิธิสื่อสร้างสรรค์ ผู้ริเริ่มรายการ"เวทีชาวบ้าน" และรายการ"มองต่างมุม"

สุชาดา ยงเกียรติตระกูล เจ้าหน้าที่โครงการพัฒนาสื่อสร้างสรรค์ มุลนิธิสื่อสร้างสรรค์ อดีตผู้ประสานงานรายการ"เวทีชาวบ้าน"

บทความนี้มีได้มีเจตนาจะตอบคำถามข้างต้นทั้งหมด แต่ต้องการเพียงแสดงความเห็นในบางส่วนเช่น สื่อมวลชนในอดีตมีอิทธิพลมากน้อยอย่างไรในการพัฒนาคน การเป็นเจ้าของและกำกับควบคุมดูแลสื่อมวลชนของรัฐในอดีตมีปัญหาอะไร ปัจจุบันความเป็นเจ้าของสื่อมวลชนแปรเปลี่ยนผลมผลานกับกลไกตลาดทุนนิยมเสรีมากขึ้นจะการเป็นเจ้าของและกำกับควบคุมดูแลสื่อมวลชนของรัฐในอดีตมีปัญหาอะไร ปัจจุบันความเป็นเจ้าของสื่อมวลชนแปรเปลี่ยนผลมผลานกับกลไกตลาดทุนนิยมเสรีมากขึ้นจะส่งผลให้สื่อมวลชนประเภทต่างๆทำหน้าที่อย่างไร พัฒนาการมีส่วนร่วมของประชาชนที่เชื่อให้ประชาชนสามารถกำหนดเนื้อหาและควบคุมคุณภาพรายการให้ตอบสนองต่อคนส่วนใหญ่ของประเทศจะเป็นจริงได้มากน้อยแค่ไหน

๑. การพัฒนาจิตใจ อะไร? ใคร? ทางไหน?

คำถามเบื้องต้นที่จะต้องตอบคือ อะไรคือการพัฒนาจิตใจ? พัฒนาไปในทางไหน?อย่างไร? ใครเป็นผู้กำหนด? และ จิตใจที่พัฒนาดิแล้วต้องมีรูปร่างหน้าตาอย่างไร?

ผู้เขียนไม่เชื่อว่าผู้เขียนควรกำหนดว่าการพัฒนาจิตใจที่ดีต้องมีบรรทัดฐานเป็นเช่นนั้น อย่างนี้ และไม่เชื่อว่าควรจะมีผู้ใดกำหนดรูปแบบสำเร็จรูปของการพัฒนาจิตใจของคนทั้งประเทศว่าควรเป็นอย่างไร

แต่การพัฒนาจิตใจเป็นกระบวนการพัฒนาความรู้ความคิดที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีทางเลือก มีโอกาสที่จะเลือกตัดสินใจที่จะดำรงชีวิตอย่างมีความสุข มีความมั่นใจในตนเอง มีความมั่นใจที่จะพึ่งตนเองและอยู่ในสังคมอย่างรู้เท่าทัน ซึ่งหมายความว่าประชาชนจะเป็นผู้พัฒนาตนเอง โดยเลือกรับข่าวสารข้อมูลที่มีความเหมาะสมกับชีวิตชุมชนของตน เลือกที่จะดำรงชีพและรับผิดชอบต่อความสำเร็จหรือล้มเหลว ทั้งนี้ก็เพื่อจะช่วยพัฒนาคนให้เกิดความเชื่อมั่นในตนเองและหันมาพึ่งตนเอง

เนื้อหาของบทความนี้ส่วนแรกจะเป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาตลอดจนการควบคุมความเป็นเจ้าของโดยรัฐบาล เพื่อการเข้าใจถึงที่มาและความต่อเนื่องของกิจการสื่อสารมวลชนไทย โดยพิจารณาศึกษาสื่อมวลชนสาขาหนังสือพิมพ์ สาขาวิทยุกระจายเสียง และวิทยุโทรทัศน์เป็นหลักเพราะเป็นสื่อมวลชนที่ได้รับการกล่าวขานถึงผลกระทบมวลชนจำนวนมากของประเทศ

๒. บทบาทและอิทธิพลของสื่อมวลชนในอดีตถึงปัจจุบัน

๒.๑. กำเนิดสื่อมวลชนไทย : หนังสือพิมพ์^๑

สื่อสิ่งพิมพ์ถือเป็นสื่อมวลชนสมัยใหม่ประเภทแรกของสังคมไทยที่ถือกำเนิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ เมื่อหมอบลัดเลย์ได้นำเทคโนโลยีการพิมพ์หนังสือเข้าจากต่างประเทศ นับเป็นแท่นพิมพ์อักษรไทยเครื่องแรกที่มีใช้ในประเทศไทย โดยใช้ในการพิมพ์คำสอนทางศาสนาและจดหมายเหตุนองราชการ

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ หลังจากที่นักวิทยาศาสตร์ตะวันตกประสบผลสำเร็จในการคิดค้นการถ่ายภาพยนตร์เพียง ๒ ปี ประเทศไทยก็สามารถรับชมภาพยนตร์เป็นครั้งแรกจากการนำเข้ามาของคณะละครเร่ และเพียงอีก ๓ ปีต่อมา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพศาสตร์สุรภักดิ์ก็สามารถถ่ายทำและจัดฉายภาพยนตร์ในประเทศไทยได้สำเร็จ สะท้อนถึงการตอบรับเทคโนโลยีสื่อสารของไทยอย่างรวดเร็ว

สำหรับการสื่อสารมวลชนด้านวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์นั้น ประเทศไทยประสบความสำเร็จในการส่งกระจายเสียงทางวิทยุครั้งแรกเมื่อ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๓ และสามารถส่งสัญญาณวิทยุโทรทัศน์ในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ ในสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม

จุดเริ่มต้นของการพัฒนาการสื่อสารมวลชนในสังคมไทย เกิดจากความต้องการและเป็นฝีมือของชาวตะวันตกและเจ้านายชั้นสูงที่มีโอกาสเดินทางไปศึกษาต่างประเทศ เนื่องจากบุคคลเหล่านี้มีโอกาสในการสัมผัสและรับรู้เทคโนโลยีทางด้านการสื่อสารมวลชน ตลอดจนมีความสามารถทางเศรษฐกิจและสังคมรองรับในการทำกิจกรรมทางด้านการสื่อสารมวลชน

เนื้อหาของสื่อสิ่งพิมพ์ในยุคต้นจะมีลักษณะที่แคบ เน้นผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มเช่น^๒ การออกหนังสือพิมพ์โจมตีฝ่ายตรงข้ามระหว่างคณะราษฎรกับฝ่ายที่นิยมกษัตริย์ โดยที่ฝ่ายคณะราษฎรใช้หนังสือพิมพ์เทอดรัฐธรรมนุญแต่ฝ่ายนิยมกษัตริย์ซึ่งได้รับ

^๑ สรุปความจาก อุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์, “การศึกษาด้านนิเทศศาสตร์ (ระดับอุดมศึกษา) ในประเทศไทย” ในวิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (กรุงเทพฯ : พุทธบูชาการพิมพ์, ๒๕๒๖) หน้า ๑๕๗ - ๑๕๘๗.

^๒ เสถียร เขยประดับ, สื่อมวลชน กับการพัฒนาประเทศ : เน้นเฉพาะประเทศไทย . (กรุงเทพฯ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๙-๙๐.

ความสนับสนุนจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอได้ใช้นั่งสี่พิมพ์กรุงเทพฯ การใช้หนังสือพิมพ์
สนับสนุนการเจริญในลักษณะนี้มิได้มีแต่ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวเท่านั้น แต่ในระหว่าง
ปี พ.ศ.๒๔๙๐-๒๕๐๐ กลุ่มจอมพล ๑) พิบูลสงครามก็ได้ใช้นั่งสี่พิมพ์ธรรมาธิปไตย กลุ่ม
จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ใช้นั่งสี่พิมพ์สารเสรี และหนังสือพิมพ์ไทยรายวันด้วยเงินจาก
กองสลากกินแบ่งรัฐบาล ส่วนกลุ่มของจอมพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้ใช้นั่งสี่พิมพ์
๒๕๐๐ รายวัน และเอาไทยในการสนับสนุนกิจกรรมของตนเช่นกัน

นอกจากชนชั้นนำของประเทศจะใช้สื่อเพื่อรักษาฐานอำนาจทางการเมือง
ของกลุ่มตนแล้วเท่านั้น ยังมีการใช้สื่อเพื่อการสร้างอุดมการณ์ทางวัฒนธรรมให้ราษฎร
ปฏิบัติตามผู้นำโดยเฉพาะการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยมและลัทธินิยมยกย่องผู้นำ เราจึงได้
ยินประโยคที่คุ้นเคย เช่น "เชื้อผู้นำทำให้ชาติพัฒนา" , "เชื้อพิบูลสงคราม ชาติปลอดภัย"
หรือ "ความปลอดภัยของชาติอยู่ที่เชื้อและทำเนียบท่านพิบูลสงคราม" เป็นต้น

ในช่วงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ในสมัย
จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีการใช้สื่อมวลชนเพื่อเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารให้ประชาชนยอมรับ
แนวทางการพัฒนาประเทศให้เห็นความสำคัญของการรับเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวัน
ตก การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในลักษณะดังกล่าวทำให้นักสื่อสารมวลชน เช่น กาญจนา
แก้วเทพ^๓ ได้ให้ทัศนะที่น่าสนใจว่า "ความหมายของการใช้สื่อเพื่อพัฒนาในประวัติศาสตร์
หน้าแรกของไทยจึงมีความหมายถึงการใช้สื่อเพื่อการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ระดับบุคคล
สถาบันสังคม วิธีการดำรงชีวิต วิธีการทำมาหากินไปจนถึงระดับสังคม จากลักษณะที่เคย
เป็นอยู่ให้ก้าวไปสู่การเป็นสังคมตามแบบอย่างของสังคมตะวันตก"

ในยุคที่เศรษฐกิจไทยได้พัฒนาขึ้นจากพื้นฐานของทุนนิยมปัจเจกได้เปิด
โอกาสให้นักธุรกิจเข้ามาเป็นเจ้าของดำเนินการต่างๆมากขึ้น สื่อมวลชนด้านสิ่งพิมพ์ก็เป็น
หนึ่งในการลงทุนของนักธุรกิจ^๔ เช่น การซื้อกิจการหนังสือพิมพ์ดาวสยามของตระกูล
โศภณานนท์ การลงทุนทำหนังสือพิมพ์ของนักการเมือง เช่น หนังสือพิมพ์เดลิเมล์เลอร์ ของ
คุณสวัสดิ์ ธนพรเวช หัวหน้าพรรคประชากรไทย หรือการก่อตั้งหนังสือพิมพ์สยามรัฐของ

^๓ เสถียร เขมประดัว (อ้างแล้ว) หน้า ๙๒.

^๔ กาญจนา แก้วเทพ, สื่อสองวัฒนธรรม. (กรุงเทพฯ : มติชนวิจิตรวิญญา, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๔.

^๕ เสถียร เขมประดัว (เรื่องเดิม-อ้างแล้ว) หน้า ๙๒.

มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และกรณีการใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวในการเลือกนำเสนอเนื้อหาในกรณีของหนังสือพิมพ์ไทยรัฐและบ้านเมือง ถึงกับมีคำพูดของจอมพลประภาส จารุเสถียร กล่าวกระทบไว้ว่า^๖ “ไทยรัฐเป็นของนายประจวบ (พลเอกประจวบ สุนทรากร) บ้านเมืองเป็นของนายบรรหาร”

ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เอกชนผู้เป็นเจ้าของรวมถึงพรรคการเมืองมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของสื่อมวลชนในสาขานี้ให้แต่ละแห่งเติบโตใหญ่และหลากหลายมากขึ้น ขณะเดียวกันคนทำหนังสือพิมพ์ที่เป็น“มืออาชีพ” ก็เริ่มมีมากขึ้น “มืออาชีพ”เหล่านี้ได้แทรกตัวเข้าอยู่ในกองบรรณาธิการจนพัฒนาขึ้นเป็นหัวหน้ากองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ที่มีคุณภาพหลายฉบับในปัจจุบัน

กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่าพัฒนาการของหนังสือพิมพ์ที่ได้กระจายความเป็นเจ้าของสู่ธุรกิจเอกชนได้ทำให้การควบคุมของรัฐต่อสื่อสิ่งพิมพ์ลดลง ขณะเดียวกันเจ้าของกิจการกลับเข้ามามีบทบาทแทนที่ในการควบคุมอยู่บ้างในบางฉบับ

๒.๒ กำเนิดสื่อมวลชนไทย : วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์

กิจการวิทยุกระจายเสียงพัฒนามาจากกิจการวิทยุโทรเลขซึ่งอยู่ในความควบคุมของทหารเรือในช่วงแรก^๗ จน พ.ศ.๒๔๖๙ กรมไปรษณีย์โทรเลขได้รับเอากิจการวิทยุโทรเลขและพัฒนาจัดตั้งกองช่างวิทยุขึ้นเพื่อขยายการดำเนินงานด้านวิทยุกระจายเสียงทำให้ประเทศไทยสามารถทำการส่งกระจายเสียงอย่างเป็นทางการได้ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ มีการเปิด“สถานีวิทยุกรุงเทพฯที่พญาไท” ในอีก ๓ ปีต่อมา และในปี พ.ศ.๒๔๗๕ หน่วยงานที่ดูแลงานวิทยุกระจายเสียงก็ได้รับอนุมัติให้มีการโฆษณาการค้าขายในเชิงอุตสาหกรรมและธุรกิจได้ โดยคิดค่าธรรมเนียมด้วยการนับค่าเหมือนการส่งโทรเลข

ต่อมากิจการวิทยุกระจายเสียงได้ถูกโอนไปขึ้นกับสำนักโฆษณาการ(ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นกรมประชาสัมพันธ์) และในปี พ.ศ.๒๔๙๒ เมื่อรัฐบาลยกเลิกการจดทะเบียนวิทยุกระจายเสียงทำให้กิจการวิทยุกระจายเสียงได้รับความนิยมมากขึ้น มีหน่วยงานราชการโดยเฉพาะหน่วยงานของทหารจัดตั้งสถานีวิทยุเพิ่มขึ้นอีกหลายสถานี

^๖ เสถียร เทยประดับ (เรื่องเดิม - อ้างแล้ว) หน้า ๙๒.

^๗ สรุปความจากขวัญเรือน กิตติวัฒน์, “วิทยุกระจายเสียงไทย” ในวิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (กรุงเทพฯ : พุทธบูชาการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๐๔ - ๑๑๖.

การที่กิจการวิทยุกระจายเสียงอยู่ในความดูแลของสำนักโฆษณาการและหน่วยงานราชการทหารจึงไม่น่าแปลกใจที่กิจการวิทยุได้ถูกนำไปใช้เพื่อความบันเทิง ข้าราชการ ความรู้ที่ถูกควบคุมและเพื่ออำนาจทางการเมืองและการทหาร เช่น การใช้วิทยุออกแถลงการณ์ต่างๆในกรณีกบฏแมนฮัตตัน เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๔

และในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ก็ได้มีการส่งกระจายเสียงวิทยุในรูปแบบของบริษัทเป็นครั้งแรก คือ สถานีวิทยุกระจายเสียง “ททท.” หรือกลายมาเป็น “อสมท.” ในปัจจุบัน หลังจากนั้น ๑ ปี รัฐบาลได้ออก พรบ.วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ พ.ศ. ๒๔๙๘ ระบุผู้ได้รับอนุญาตให้ดำเนินการบริการส่งวิทยุกระจายเสียงได้ ๔ หน่วยงาน คือ กรมประชาสัมพันธ์ , กรมไปรษณีย์โทรเลข และกระทรวง ทบวง กรมอื่นใดและนิติบุคคลที่กำหนดใน กฎกระทรวง

พรบ. นี้มีผลให้เกิดการก่อตั้งสถานีวิทยุเพิ่มขึ้นอีกมากมายโดยเฉพาะสถานีที่มีความถี่คลื่นในความควบคุมของหน่วยงานทหาร สังกัดกระทรวงกลาโหม แต่มีข้อสังเกตว่าลักษณะการดำเนินงานจะเป็นไปเพื่อการค้าโดยมีนายทุนเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในการติดตั้งอุปกรณ์ เครื่องมือทั้งหมดรวมถึงผลตอบแทน เพื่อแลกกับสัญญาเช่าช่วงเวลาที่มิกำหนดนานนับ ๑๐ ปีขึ้นไป แล้วนำเวลาที่ได้ไปขายต่อ ทำให้เกิดลักษณะการผูกขาดกิจการวิทยุกระจายเสียง ซึ่งเป็นผลเสียอย่างมากเนื่องจากสถานีวิทยุทั้งหมดหลายร้อยสถานีนั้นเป็นสถานีในความควบคุมดูแลของทหาร ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งสถานีวิทยุกระจายเสียงเพื่อสนองตอบนโยบายและปฏิบัติการทางจิตวิทยา แต่กลับนำมาใช้หาผลประโยชน์จากกลุ่มธุรกิจ

รัฐบาลต่อมาได้ออกมาตรการควบคุมการออกอากาศ โดยแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงตามระเบียบว่าด้วยวิทยุกระจายเสียงในหลายคราว รวมถึงการแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ หรือ “กบว” เพื่อควบคุมดูแลกิจการสื่อสารมวลชนทั้งสองประเภทรวมกันในปี พ.ศ. ๒๕๑๔

จากการศึกษาในหัวข้อสภาพปัจจุบันของวิทยุกระจายเสียงของขวัญเรือน กิติวัฒน์ พบว่า ในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ มีจำนวนสถานีวิทยุกระจายเสียงทั้งสิ้น ๒๕๒ สถานี (เกิดขึ้นโดยการใช้อำนาจตาม พรบ.วิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ ๒๔๙๘) มีสถานีที่สังกัดกระทรวงกลาโหมมากที่สุด คือ ๑๔๐ สถานี คิดเป็นร้อยละ ๕๕.๔ ของจำนวนสถานี

^๔ เก็บความจากขวัญเรือน กิติวัฒน์. (เรื่องเดิม - อ้างแล้ว) , หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

ทั้งหมด โดยเป็นสถานีในความดูแลของกองทัพบกมากที่สุด คือ มีถึง ๙๐ สถานี หรือคิดเป็นร้อยละ ๓๕.๗ ของจำนวนสถานีทั้งหมดและหน่วยงานที่เป็นเจ้าของรองลงมาได้แก่กรมประชาสัมพันธ์ มี ๗๑ สถานี คิดเป็นร้อยละ ๒๘.๒ ของจำนวนสถานีทั้งหมด

จากลักษณะดังกล่าว ขวัญเรือน กิติวัฒน์ได้สรุปลักษณะความเป็นเจ้าของและการดำเนินงานกิจการวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยได้ ๔ ประการ^๙ ดังนี้

- ๑) สถานีวิทยุกระจายเสียงที่รัฐเป็นเจ้าของ ดำเนินการโดยบุคลากรของรัฐและมีรายได้จากงบประมาณแผ่นดินในแต่ละปี
- ๒) รัฐเป็นเจ้าของในฐานะผู้บริหารกิจการ เป็นผู้วางแผนนโยบายของสถานีดำเนินงานด้านรายการโดยให้เอกชนซื้อเวลา รายได้จึงมาจากการขายโฆษณาเป็นหลัก
- ๓) รัฐวิสาหกิจเป็นผู้ดำเนินกิจการในรูปของคณะกรรมการรัฐวิสาหกิจ ให้ส่วนราชการต่างๆเข้ามาถือหุ้น และบริหารงานมีรายได้จากการขายเวลาหรือให้เช่าเวลา และจากการโฆษณาสินค้า
- ๔) รัฐหรือวิสาหกิจให้สัมปทานเอกชนเข้าดำเนินกิจการโดยมีข้อตกลงในด้านรายได้

ในปัจจุบันประเทศไทยมีสถานีวิทยุกว่า ๔๐๐ สถานีแล้วแต่ก็ยังคงมีลักษณะความเป็นเจ้าของและการบริหารจัดการควบคุมดูแลด้วยกฎเกณฑ์ดังกล่าว โดยไม่มีเอกชนรายใดสามารถจัดตั้งสถานีวิทยุกระจายเสียงซึ่งตนเป็นเจ้าของได้อย่างแท้จริง ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นเพราะความคิดว่า “คลื่นวิทยุ” เป็นทรัพยากรสาธารณะที่จำกัด หน่วยงานของรัฐจึงเข้าไปครอบครองควบคุมดูแลเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของหน่วยงาน โดยอ้างเอาประโยชน์สูงสุดต่อการพัฒนาประเทศและเพื่อรักษาความมั่นคงเป็นหลัก ซึ่งลักษณะความเป็นเจ้าของและการควบคุมบริหารจัดการเช่นนี้ได้ปรากฏในกิจการด้านวิทยุโทรทัศน์อีกด้วย

^๙ เก็บความจากขวัญเรือน กิติวัฒน์, (เรื่องเดิม - อ้างแล้ว) , หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘

๒.๓ กำเนิดสื่อมวลชน : วิทญูโทรทัศน์^๑

กำเนิดของโทรทัศน์ไทย เริ่มต้นอย่างจริงจังจากการเสนอความคิดของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปี พ.ศ.๒๔๙๕ แต่ได้รับการหักท้วงจากคณะรัฐมนตรีว่าเป็นกิจกรรมที่สิ้นเปลืองงบประมาณและจะเป็นประโยชน์เฉพาะคนกลุ่มเดียว ทำให้ต้องแก้ปัญหาด้วยการดำเนินงานในรูปแบบของบริษัท ชื่อบริษัทไทยโทรทัศน์ จำกัด โดยมีผู้ถือหุ้นเป็นส่วนราชการและองค์การของรัฐ โดยมีกรมประชาสัมพันธ์เป็นผู้ถือหุ้นใหญ่ถึงร้อยละ ๕๕ ทำให้การดำเนินการด้านเทคนิค การก่อสร้างสถานี และการควบคุมดูแลการบริหารจัดการทั้งหมดเป็นความรับผิดชอบของกรมประชาสัมพันธ์ แล้วในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๙๘ “สถานีวิทยุโทรทัศน์ไทยทีวี” ก็ทำการแพร่ภาพอย่างเป็นทางการ โดยออกอากาศทางช่อง ๕

สื่อมวลชนในสาขานี้ยังได้รับความสนใจจากฝ่ายทหารโดยผู้บัญชาการทหารสูงสุดในเวลานั้นคือจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้รายงานขออนุมัติจากกระทรวงกลาโหมเพื่อขอจัดตั้งสถานีโทรทัศน์ขึ้นเช่นกันโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ในกิจการของทหารเป็นหลัก ซึ่งถือเป็นกำเนิดของสถานีวิทยุโทรทัศน์กองทัพบก หรือที่มีชื่อย่อว่า ททบ.ออกอากาศทางช่อง ๗ เป็นครั้งแรกเมื่อ ๒๕ มกราคม ๒๕๐๑ ต่อมาในปี พ.ศ.๒๕๑๐ บริษัทกรุงเทพโทรทัศน์และวิทยุ จำกัด ก็ได้รับอนุมัติจากคณะกรรมการควบคุมวิทยุโทรทัศน์ของกองทัพบก ให้จัดตั้งสถานีโทรทัศน์สีแห่งแรกของประเทศไทยได้โดยออกอากาศครั้งแรกด้วยการถ่ายทอดสดการประกวดนางสาวไทยเมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๐ ทำให้เกิดการแข่งขันในด้านเทคโนโลยีตามมาโดยบริษัทไทยโทรทัศน์จำกัด ก็ได้ให้บริษัท บางกอกเอ็นเตอร์เทนเมนต์ จำกัด ทดลองออกอากาศเป็นระบบสีเพื่อประกอบการตัดสินใจเปลี่ยนระบบภายใต้นาม สถานีโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง ๓ และต่อมาก็มีการลงนามในสัญญาของทั้งสองบริษัท ให้บริษัทบางกอกเอ็นเตอร์เทนเมนต์ จำกัด ดำเนินกิจการด้านวิทยุโทรทัศน์ได้โดยมีการกำหนดผลตอบแทนในลักษณะที่เรียกว่า สัมปทาน และต่อมาก็เปลี่ยนคู่สัญญาเป็นอสมท.เนื่องจากการยกเลิกกิจการของ บริษัท ไทยโทรทัศน์

^๑ “สรุปความจากบทกวีเกียรติ พันพิพัฒน์ และ ปณิดา ธนสถิตย์, “โทรทัศน์ไทย : จากบางขุนเทียนถึงระบบดาวเทียม” ในวิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (กรุงเทพฯ : พุทธบูชาการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๓๘ - ๑๔๕.

และเนื่องด้วยกิจการด้านวิทยุโทรทัศน์เป็นกิจการที่สามารถสร้างรายได้ เป็นกอบเป็นกำอย่างรวดเร็ว ประกอบกับเงื่อนไขในการมีอำนาจในการใช้ ควบคุมดูแล “คลื่น” โดยกฎหมายรับรองความเป็นเจ้าของอย่างถูกต้อง จึงทำให้หน่วยงานที่มีอำนาจหา รายได้จากสิทธิดังกล่าว ในลักษณะเปิดให้เอกชนเข้ามาบริหารงานคลื่นได้โดยมีการตกลง ยอมรับเงื่อนไขเวลาและผลตอบแทน พัฒนาการต่อมาของวงการโทรทัศน์จึงเป็นรูปแบบของ เคเบิล ซึ่งเป็นการให้ใช้ช่วงคลื่นในความควบคุมของ อสมท. โดยบริษัทเอกชนดำเนินเป็น การค้าอย่างเต็มรูปแบบด้วยการบอกรับสมาชิก

เมื่อกรมประชาสัมพันธ์สูญเสียวิทยุโทรทัศน์ ช่อง ๔ บางขุนพรหมให้กับ อสมท. ต่อมาในสมัยรัฐบาลเปรม ติณสูลานนท์ กรมประชาสัมพันธ์จึงได้เสนอแนวคิดในการ จัดตั้งสถานีโทรทัศน์เพื่อการศึกษาขึ้นใหม่โดยอ้างว่าจะเป็สถานีโทรทัศน์เพื่อการศึกษาโดย จะไม่มีโฆษณาและจะไม่ให้เอกชนเข้าช่วงดำเนินการ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นทางเลือกใหม่แก่สังคม ไทย และให้มีความแตกต่างจากโทรทัศน์ที่มีอยู่เดิมทั้ง ๔ ช่อง จึงมีความจำเป็นต้องได้รับความ สนับสนุนการดำเนินงานโดยใช้เงินภาษีอากรของประชาชน และโดยได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนเงินจากรัฐบาลญี่ปุ่น สามารถออกอากาศได้อย่างเป็นทางการในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๓๑ ทางสถานีวิทยุโทรทัศน์แห่งประเทศไทยช่อง ๑๑ กรมประชาสัมพันธ์ การดำเนินกิจการต่อมาของ สทท.๑๑ ก็โดยได้รับการสนับสนุนจากภาษีของประชาชน และ รายได้จาก อสมท.อีกส่วนหนึ่ง แต่ในปัจจุบันได้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีแห่งหลักการและ วัตถุประสงค์การดำเนินงานสถานีโทรทัศน์ช่อง ๑๑ เสียใหม่ ในสมัยรัฐบาลนายบรรหาร ศิลปอาชา คือ นายปิยะณัฐ วัชรภรณ์ รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรีผู้ควบคุมกรม ประชาสัมพันธ์ได้เปิดโอกาสให้บริษัทเอกชน เข้ามาเช่าช่วงเวลาและหารายได้จากการ ลักลอบโฆษณาสินค้าได้อย่างแอบแฝง ทั้งๆที่คณะรัฐมนตรียังไม่ได้อนุมัติให้มีการเปลี่ยนแปลงหลักการเดิมแต่อย่างใด

ลักษณะการควบคุมดูแลและความเป็นเจ้าของทั้งวิทยุโทรทัศน์และวิทยุ กระจายเสียงดังกล่าวแล้วข้างต้นได้ส่งผลกระทบต่อเนื้อหา คือทำให้เนื้อหาที่น่าเสนอมี ลักษณะ ดังนี้

- ใช้เพื่อการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูล ความรู้ หรือประชาสัมพันธ์ โฆษณา ขวนเชื่อให้กับหน่วยงานรัฐบาลและบางครั้งก็ใช้ได้ตอบกันเอง^{๙๙} เช่น กรณีพลเอกอาทิตย์

^{๙๙} เสถียร เทยประดับ (เรื่องเดิม-อ้างแล้ว) หน้า ๙๑.

กำลังเอก ใช้สถานีโทรทัศน์สีทองทัพบกช่อง ๕ และช่อง ๗ กล่าวโจมตีการลดค่าเงินบาทของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ในเวลาเดียวกันรัฐบาลก็ขอให้ มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมชออกมากล่าวปกป้องการลดค่าเงินบาทของรัฐบาลทางสถานีโทรทัศน์ ช่อง ๓ และช่อง ๙ เป็นต้น

- การนำเสนอเนื้อหาที่เน้นหนักไปในด้านความบันเทิงของธุรกิจที่เข้ามาร่วมรับสัมปทาน ซึ่งน่าจะสร้างความหลากหลายในการแสดงความเห็นหรือวิพากษ์วิจารณ์ได้กว้างขวางและเป็นประโยชน์ แต่กลับกลายเป็นว่ามีความหลากหลายในเนื้อหาที่เน้นความบันเทิงเป็นส่วนมาก ทั้งนี้ก็เพราะเอกชนไม่ยากทำรายการที่กระทบผู้มีอำนาจ ซึ่งอาจมีผลให้ตนต้องเสียผลประโยชน์จากการสัมปทานเข้าช่วงเวลา และจากการวิจัยเนื้อหาสื่อมวลชนในประเทศไทย ปี พ.ศ. ๒๕๓๐ โดยบุญเลิศ คุภติลก^{๒๒} ที่การศึกษาวิเคราะห์และหาค่าเฉลี่ยในเนื้อหาของสถานีโทรทัศน์ ช่อง ๓, ๕, ๗, ๙ ในกรุงเทพมหานคร ช่อง ๔ ขอนแก่น และช่อง ๑๐ หาดใหญ่ รวม ๖ ช่อง พบว่า เนื้อหาด้านบันเทิงสูงถึงร้อยละ ๕๔.๘๖ เนื้อหาเกี่ยวกับสาระความรู้มีเพียงร้อยละ ๒๐.๒๗ โฆษณาลินค้าร้อยละ ๑๕.๓๔ และรายการกีฬา ร้อยละ ๗.๖๖ โดยช่วงเวลาที่ผู้ชมรายการมากที่สุดคือช่วง ๑๙.๓๐-๒๑.๐๐ น.เป็นช่วงที่มีการโฆษณาขายสินค้ามากที่สุด และจากการพิจารณาลักษณะและคุณภาพของรายการก็พบว่า ชาวสาระความรู้มีจำนวนน้อยมาก รายการส่วนใหญ่เป็นการแสดงดนตรี ละคร เกมส์ การละเล่น และภาพยนตร์ชุดจากต่างประเทศ ซึ่งได้รับความนิยมมากในกลุ่มผู้ชมทุกเพศ ทุกวัย และถือว่าเป็นสื่อบันเทิงของวัยรุ่นโดยเฉพาะ

- การใช้สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาประเทศมีเนื้อหาส่วนใหญ่เป็นลักษณะที่ให้ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยี การประสบความสำเร็จของตะวันตกและกลุ่มคนที่อยู่ในส่วนกลาง เติญร เขยประดับได้ให้ข้อสังเกตในทางทฤษฎีการสื่อสารมวลชนไว้ว่ามีลักษณะเป็นแบบการสื่อสารเชิงกลไกแนวดิ่งตามแบบฉบับ ซึ่งเป็นกระบวนการถ่ายทอดความคิดเห็น หรือพฤติกรรมจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจูงใจและถือว่าการมีปฏิกริยาตอบสนองของผู้รับสารเป็นสิ่งที่สำคัญต่อการปรับปรุงสารที่ส่งเพื่อให้ผู้รับสารมีพฤติกรรมตอบโต้ตามที่ผู้ส่งสารต้องการ แต่ลักษณะการสื่อสารในรูปแบบนี้ได้รับการตั้ง

^{๒๒} บุญเลิศ คุภติลก, “คุณภาพสื่อมวลชนไทย” อ้างใน รายงานการสัมมนาทางวิชาการเรื่องทิศทางการพัฒนา ๗ ก้าวใหม่ของสื่อมวลชน, (โครงการบัณฑิตศึกษา คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ : ๒๕๓๓), หน้า ๕๕.

ข้อสังเกตว่าเป็นการสื่อสารที่เริ่มต้นจากชนชั้นสูงหรือผู้มีอำนาจ เพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง ซึ่งมีลักษณะขาดความเสมอภาคในความสัมพันธ์ทางสังคม

ประวัติศาสตร์และเนื้อหาที่นำเสนอผ่านการศึกษาสื่อมวลชนทั้งสามสาขาของไทยโดยย่อนี้ นอกจากจะทำให้เข้าใจในความเป็นมาของกำเนิดขึ้นของกิจการสื่อสารมวลชนในประเทศไทยแล้วยังทำให้เห็นได้ว่าถึงปัจจุบันจะมีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการมีส่วนร่วมจากกลุ่มธุรกิจมากขึ้น แต่กลับมีการทวงถามถึงเนื้อหาที่สามารถตอบสนองของกลุ่มคนที่ด้อยโอกาส ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกร ชาวบ้านชนบท หรือเด็กเล็ก ตลอดจนการยึดเยื้อเนื้อหาที่เน้นแต่ความบันเทิงที่เป็น มิวสิค วิดีโอ หรือภาพยนตร์ชุดที่แสดงความรุนแรง

๓. ข้อจำกัดในการพัฒนาคุณภาพสื่อมวลชนไทย

ข้อจำกัดของสื่อมวลชนไทยมีความแตกต่างกันอย่างมากระหว่างสื่อสิ่งพิมพ์และสื่อวิทยุ โทรทัศน์ดังต่อไปนี้

๓.๑ พัฒนาการของความเป็นเจ้าของ

สื่อสิ่งพิมพ์ได้พัฒนาออกจากการที่รัฐหรือผู้มีอำนาจในรัฐเป็นเจ้าของ กระจายสู่ธุรกิจเอกชนที่มีความหลากหลายมากขึ้น ซึ่งแตกต่างจากกิจการวิทยุและโทรทัศน์ ที่สถานีทั้งหมดยังเป็นของรัฐ ที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเลือกจะให้สัมปทานแก่เอกชนบางรายมาบริหารทั้งสถานีในช่วงระยะเวลาหนึ่ง หรือเลือกจะให้เอกชนบางรายเข้าทำรายการบางรายการในระยะเวลาหนึ่ง

การที่สื่อสิ่งพิมพ์เป็นของเอกชนโดยสมบูรณ์ ทำให้หนังสือพิมพ์มีอิสระมีความกล้าที่จะสร้างสรรค์ความคิดใหม่ กล้าสะท้อนความจริง กล้าสะท้อนข้อคิดเห็นจากประชาชนมากกว่ากรณีสื่อวิทยุและโทรทัศน์ ที่หากสถานีนั้นบริหารจัดการโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง เช่น ช่อง ๕, ๙, ๑๑ ก็จะมีมาตรการบังคับไม่ให้ทำรายการที่ขัดใจผู้มีอำนาจ และนอกจากจะคอยรับฟังคำสั่งจากผู้มีอำนาจแล้ว การฟังทางเสียง ดูทิศทางลม และการพยายามทำรายการในทางล่ำเอียงเพื่อสรรเสริญผู้มีอำนาจจะเป็นเกราะกำบังตนได้ดี

สำหรับสถานีที่ได้ให้สัมปทานแก่เอกชนในระยะยาว เช่น ช่อง ๓ และ ช่อง ๗ และสถานีวิทยุกระจายเสียงหลายแห่ง เอกชนผู้ได้สัมปทานมักจะจ่ายค่าตอบแทนแก่รัฐในอัตราที่ต่ำกว่าความเป็นจริง (ค่าตอบแทนที่ไม่เปิดเผยมอบให้แก่ผู้มีอำนาจอีกจำนวนหนึ่ง) ทำให้เอกชนเกรงกลัวว่าจะไม่ได้ต่อสัญญาหรือถูกเพ่งเล็งยกเลิกสัญญา เมื่อเกรงว่าจะเสียโอกาสจะหารายได้หากำไรดังกล่าว เอกชนจึงพยายามเซ็นเซอร์ตัวเอง (Self

censor) ไม่ทำรายการกระทบผู้มีอำนาจ หลีกเลี่ยงการทำรายการที่มีสาระ หรือมีการวิพากษ์วิจารณ์ หันไปเน้นแต่รายการบันเทิง เช่นละครและเกมส์โชว์ที่มีความปลอดภัยแทน

พัฒนาการของรายการโทรทัศน์ วิทยุกระจายเสียงที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น แสดงความสำเร็จจึงมีไม่มากนัก ชาวบ้านจึงตกอยู่ในฐานะผู้รับสื่อมากกว่าจะเป็นผู้มีส่วนร่วมในการบอกกล่าวคนอื่นถึงปัญหาและความสำเร็จของตน

๓.๒ กลไกตลาดทำงานไม่สมบูรณ์

หากจะกล่าวในหลักการของกลไกตลาดในระบบทุนนิยมเสรี หากผู้บริโภคแสดงความนิยมลักษณะรายการหรือเนื้อหาที่น่าเสนอของรายการประเภทใด ก็จะทำให้ผู้ผลิตสื่อหันมาผลิตรายการประเภทนั้นมากขึ้น ทั้งนี้เพราะเนื้อหารายการที่มีคนดูมากก็จะขายโฆษณา หาผู้สนับสนุนรายการ (Sponsor) ได้ง่าย โดยทั่วไปกลไกตลาดก็สามารถทำงานผลิตรายการสนองต่อผู้บริโภคได้ดี

แต่ขณะที่คนไทยมีความแตกต่างในรายได้ ภาษตรกร ชาวชนบท และเด็ก แม้จะเป็นคนส่วนมากของสังคมก็ตาม แต่เป็นกลุ่มคนที่ขาดกำลังซื้อ ขาดอำนาจที่จะซื้อ ผู้ผลิตสินค้าและบริษัทเอเจนซีผู้วางแผนโฆษณาให้บริษัทต่างๆจึงไม่เลือกที่จะลงโฆษณากับรายการทางภาษาและรายการเด็ก ผลก็คือมีผู้ผลิตรายการทางภาษาและรายการเด็กน้อยมาก สำหรับรายการที่มีปรากฏอยู่นั้นคุณภาพของหลายรายการก็เป็นรายการที่ต่ำกว่ามาตรฐานของรายการทั่วไป

รายการที่มุ่งตอบสนองเพื่อภาษตรกรและเยาวชนโดยเฉพาะจึงมีน้อย และคุณภาพยังสามารถปรับปรุงรายการได้อีกมาก^{๑๑} แม้ปัญหานี้จะปรากฏค่อนข้างชัดเจนในสื่อวิทยุและโทรทัศน์มากกว่าสื่อสิ่งพิมพ์ แต่เป็นที่น่าเชื่อถือได้ว่า ปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาของสื่อสิ่งพิมพ์ด้วยเช่นกัน เพราะหากภาษตรกรและเยาวชนมีอำนาจซื้อมากขึ้น ประเทศไทยคงมีสื่อสิ่งพิมพ์สนองความต้องการ ให้ความรู้และทางเลือกที่ตรงกับชีวิตของภาษตรกร ชาวชนบทและเยาวชนมากขึ้น

^{๑๑} ผลการสำรวจของ ดร.มิ่งสรรพ ขาวสะอาด เสนอต่อ
ว่ามีรายการเพื่อการเกษตรเพียงร้อยละ ๑๒ ของเวลารายการโทรทัศน์ที่ออกอากาศทั้งหมด

๓.๓ การควบคุมตรวจสอบเนื้อหารายการของรัฐ

การตรวจสอบเนื้อหาของรายการทางวิทยุโทรทัศน์ ก่อนออกอากาศมี การกระทำแพร่หลายและดูจะกลายเป็นของธรรมดาของคนทำสื่อประเภทนี้ในประเทศไทย เสียแล้ว ขณะเดียวกันสื่อสิ่งพิมพ์ได้พัฒนาก้าวหน้าไปมากกว่าสื่อวิทยุโทรทัศน์มาก การ ตรวจเซนเซอร์เนื้อหาของเจ้าหน้าที่ก่อนการพิมพ์ดูจะเป็นเรื่องผิดปกติที่ไม่อาจทำได้แล้วใน ปัจจุบันนี้

“เพื่อความมั่นคง”และ“เพื่อความเหมาะสม” เป็นข้อความที่ถูกอ้าง จากเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ขณะเดียวกันการตรวจเซนเซอร์ก่อนออกอากาศก็ได้้นำค่านิยม ส่วนตน บรรทัดฐานส่วนตนของผู้ตรวจเข้าตัดสินความเหมาะสม ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว ไม่น่าจะมีผู้ใดสามารถกำหนดบรรทัดฐานว่าจะอะไร แค่นั้นคือความดีงาม ความถูกต้อง หรือ อะไรคือความไม่เหมาะสม ไม่สมควรที่ประชาชนจะได้รับรู้ ระบบการตรวจเซนเซอร์ก่อนออก อากาศจึงกลายเป็นระบบการเผยแพร่ค่านิยมของผู้มีอำนาจที่ทำให้ประชาชนชาวบ้านต้อง ยอมรับว่าอะไรคือความถูกต้อง ควรรับรู้ข่าวสาร ข้อมูลเรื่องอะไร มากน้อยแค่นั้น ค่านิยม ของท้องถิ่น ความเชื่อของท้องถิ่นจึงถูกย่ำยี ถูกกระรานให้ชาวบ้านไม่มั่นใจในคุณค่าของ ความเชื่อก่านิยมของชุมชนของตนเอง

แม้คณะกรรมการบริหารวิทยุและโทรทัศน์ (กบว) ที่กรมประชาสัมพันธ์มี ส่วนสำคัญในการกำกับดูแลจะถูกยกเลิกในสมัยรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน ทำให้ไม่ต้องมี กรรมการจากส่วนกลางเข้าประจำสถานีวิทยุโทรทัศน์ทุกแห่ง เพื่อตรวจสอบท ตรวจสอบดูเทป ดูภาพทุกม้วนก่อนออกอากาศ แต่การมอบหมายให้สถานีวิทยุโทรทัศน์แต่ละแห่งเป็น ผู้รับผิดชอบต่อเนื้อหาที่ออกอากาศ ทำให้สถานีทุกแห่งแต่งตั้งเจ้าหน้าที่คอยตรวจสอบ ตัดต่อ ดูดเสียง ด้วยดุลยพินิจของเจ้าหน้าที่เองและสะท้อนปัญหาการยึดเย็ดค่านิยม ความเชื่อ ความรู้ ไม่แตกต่างจากการที่มี กบว.ในสมัยก่อนมากนัก

จะเห็นได้ว่าข้อจำกัดของสื่อสิ่งพิมพ์ในเรื่องการตรวจเซนเซอร์นั้นได้ พัฒนาก้าวหน้ากว่าสื่อวิทยุโทรทัศน์มากในหลายประการ คือ

- ก) สื่อสิ่งพิมพ์ไม่มีระบบตรวจสอบเซ็นเซอร์ก่อน แต่ใช้ระบบตรวจสอบติดตามในภายหลัง แต่สื่อวิทยุโทรทัศน์นั้นรายการและเนื้อหาจะถูกตรวจสอบก่อนออกอากาศ

๒) สื่อสิ่งพิมพ์ใช้ระบบให้ผู้เขียน ผู้เสนอบทความและบรรณาธิการรับผิดชอบ และรับชอบ แต่สื่อวิทยุโทรทัศน์ผู้ผลิตไม่ต้องรับผิดชอบไม่ต้องรับชอบ แต่เจ้าหน้าที่ผู้ผลิตเป็นผู้รับผิดชอบ ดังนั้นการเซ็นเซอร์ให้มากไว้ การตัดทอนเนื้อหาในลักษณะ“ปลอดภัยไว้ก่อน”จึงเกิดขึ้น ความคิดสร้างสรรค์ กำลังใจของผู้ทำรายการก็ถูกบั่นทอน รายการ เนื้อหาที่แปลกใหม่ เพื่อชาวบ้านผู้ไร้อ่านาจึงเกิดยากมากกว่ารายการที่เห็นอยู่ทั่วไป

๓.๔. ธรรมชาติของสื่อกับการมีส่วนร่วมของประชาชน

สื่อต่างประเภทกันต่างมีธรรมชาติ มีเงื่อนไขที่อำนวยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการใช้สื่อในการรับรู้และแสดงออกที่แตกต่างกัน

สื่อสิ่งพิมพ์ดูจะมีข้อจำกัดในการมีส่วนร่วมของประชาชนมากกว่าสื่ออื่นๆ ทั้งนี้เพราะนอกจากลักษณะของสื่อสิ่งพิมพ์ ไม่เอื้ออำนวยให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็น ได้ตอบได้ในเวลาสั้นแล้ว สังคมไทยยังไม่นิยมการอ่านและการเขียนมากเท่าการพูดและการดู สื่อวิทยุดูจะได้เปรียบมากที่สุด เพราะนอกจากประชาชนจะรับฟังได้ง่ายแล้ว การใช้โทรศัพท์แสดงความคิดเห็นในรายการที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็น หรือเขียนแสดงความคิดเห็นก็ทำได้ง่ายกว่ามาก ขณะเดียวกันสื่อโทรทัศน์ก็สามารถให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นและมีส่วนร่วมได้ไม่แพ้วิทยุ หากเป็นรายการสดที่เปิดโอกาสให้ประชาชนโทรศัพท์ร่วมแสดงความคิดเห็น หรือโยกย้ายสถานที่ถ่ายทำไปในจังหวัดต่างๆดังที่ รายการมองต่างมุม และ รายการเวทีชาวบ้าน ของมูลนิธิสื่อสร้างสรรค์ที่ได้ปฏิบัติไปแล้วนั้น

๓.๕ สังคมข่าวสารลดรัฐ

การพัฒนาเทคโนโลยีสารสนเทศกำลังได้รับการพัฒนาในโลกปัจจุบันขึ้นอย่างมาก ขณะที่การบริหารสื่อวิทยุ และโทรทัศน์ ชาวไทยยังถูกควบคุมทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐและโครงสร้างความเป็นเจ้าของที่ทำให้การพัฒนารายการ เนื้อหาเพื่อชาวบ้านส่วนใหญ่ทำได้ยากลำบาก แต่อนาคตอันสั้นสื่อวิทยุโทรทัศน์ที่ส่งผ่านดาวเทียม เคเบิลใยแก้ว อินเทอร์เน็ตและทางด่วนข้อมูลที่เชื่อมโยงทั่วโลกกำลังถาโถมกระหน่ำสู่ราชอาณาจักรไทย ประชาชนชาวบ้านสามารถรับสื่อต่างๆจากต่างชาติได้โดยตรงมากขึ้นทุกที สื่อต่างชาติจะผลิตและกำหนดเนื้อหาที่สะท้อนวิถีคิด วัฒนธรรมความเชื่อของเขาซึ่งย่อมมีอำนาจต่อการ

รับรู้ของชาวบ้านไทยอย่างหลากหลาย ชาวบ้านไทยอาจได้ข่าวสารข้อมูลที่ลดรัฐไทยเข้ามา อย่างที่เป็นประโยชน์หรืออาจทำลายวัฒนธรรม ความเชื่อ ความเชื่อมั่นในตัวเองก็ได้

ตราบใดก็ตามที่การสร้างสรรคของการผลิตรายการในประเทศยังถูกควบคุม จำกัด การสร้างสรรคทางเลือกต่างๆให้ชาวบ้านไทยถูกจำกัดมากเท่าไร โอกาสของสื่อมวลชนลดรัฐก็จะเป็นทางเลือกของประชาชนมากขึ้นเท่านั้น

๔. “พัฒนาจิตใจ”: บทบาทสื่อมวลชนภายใต้ข้อจำกัด

ภายใต้ข้อจำกัดที่

- ก) ผู้มีอำนาจควบคุมและใช้สื่อวิทยุโทรทัศน์เพื่อประโยชน์แห่งการดำรงอำนาจของตนเอง
- ข) ผู้มีอำนาจขาดวิสัยทัศน์ที่จะพัฒนาให้ประชาชนคนไทยเป็นตัวของตัวเอง มีความเชื่อมั่นในตนเองและไม่ยึดติดกับการพึ่งพิงในระบบอุปถัมภ์ แต่ต้องการให้ชาวบ้านยังคงพึ่งพิงกับผู้มีอิทธิพลท้องถิ่น
- ค) ผู้มีอำนาจใช้ระบบการผูกขาดของสื่อประเภทต่างๆที่มีอยู่อย่างจำกัดเพื่อผลประโยชน์ของพวกพ้องและตนเอง
- ง) ผู้มีอำนาจขาดความเข้าใจถึงการพัฒนาของเทคโนโลยีและสื่อต่างประเทศที่จะถาโถมใส่ประเทศไทยในอนาคต

ความพยายามในการที่จะใช้สื่อมวลชนเพื่อการพัฒนาจิตใจควรจะได้หยุดคิด เลิกคิด เพราะข้อเสนอดังต่อไปนี้จะไม่มีความหมายและปฏิบัติให้เป็นจริงไม่ได้

ข้อเสนอแนะ (ภายใต้การบริหารงานของรัฐที่มีหิริโอตัมปะ)

๑) ความหลากหลายของสื่อมวลชนคือความจำเป็น ความหลากหลายในที่นี้ไม่เพียงแต่จะต้องไม่ยึดเยียดแนวคิด ไม่ทำลายความเชื่อของชาวบ้านเท่านั้น แต่จะต้องส่งเสริมให้มีความหลากหลายในข้อมูลข่าวสารที่เป็นจริง ส่งเสริมให้มีความหลากหลายในความคิดความเห็น และทางเลือกในทุกเรื่อง

ความหลากหลายรวมความถึงการส่งเสริมให้สถานีวิทยุและวิทยุโทรทัศน์ท้องถิ่นที่ผลิตรายการโดยคนท้องถิ่นเผยแพร่ออกอากาศ มิใช่พยายามทำสถานีท้องถิ่นให้เป็นเครือข่ายถ่ายทอดรายการความเห็นจากส่วนกลางเท่านั้น (ดังความพยายามของช่อง ๑๑ ในปัจจุบันที่พัฒนาผิดเพี้ยนจากหลักการข้างต้น) สื่อนี้รวมความถึงหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นด้วย ที่ปัจจุบันกำลังลดคุณค่าลงอย่างมาก

ความหลากหลายควรพิจารณาถึงการเสนอข่าวสาร ข้อเท็จจริงในทางบวก เพราะปัจจุบันการกระทำด้านลบมักจะถูกสนใจหยิบยกมาเป็นข่าว แต่การกระทำดี การกระทำด้านบวกจะถูกกลบเกลื่อน การเพิ่มข่าวสารด้านบวกจะส่งเสริมให้กำลังใจคนในสังคมให้กระทำดี เพราะสังคมเห็นคุณค่าผ่านสื่อมวลชน

๒) ต้องให้เสรีภาพแก่ผู้ผลิตสื่อและต้องให้ผู้ผลิตสื่อรับผิดชอบต่อสังคมด้วยตนเอง สิ่งนี้จะเป็นจริงได้ เมื่อกระจายความรับผิดชอบจากปัจจุบันที่ให้สถานีเป็นผู้รับผิดชอบสิ่งที่ออกอากาศ เป็นให้ผู้ผลิตรายการรับผิดชอบเอง รัฐและสถานีมีหน้าที่กำหนดกฎเกณฑ์ลักษณะรายการว่าจะไร้ออกอากาศไม่ได้ (ภายใต้ความเห็นชอบของสาธารณชน) แล้วคอยติดตาม สอดส่องดูแลรายการที่ออกอากาศ หากกระทำผิดกฎเกณฑ์ก็จัดการลงโทษ ทั้งนี้ควรยกเลิกระบบการตรวจสอบ เช่นเซอร์กอนออกอากาศ แนวคิดดังกล่าวนอกจากจะช่วยพัฒนามาตรฐานสื่อวิทยุโทรทัศน์และวิทยุกระจายเสียงให้มีมาตรฐานเดียวกับสื่อสิ่งพิมพ์แล้ว ยังช่วยให้ผู้ผลิตรายการต้องรับผิดชอบต่อสังคม สามารถมีความคิดใหม่ สร้างสรรค์ของใหม่ที่หลากหลายอย่างรับผิดชอบต่อ (ในระบบเดิมนั้น ของใหม่ ความคิดใหม่ จะถูกเซ็นเซอร์ออกไปเพราะผู้ตรวจรายการไม่ต้องการจะรับความเสี่ยงด้วย เซ็นเซอร์ออกไปนอกจากจะปลอดภัยแล้ว ยังไม่มีใครทราบว่าตนได้บั่นทอนความคิดที่สร้างสรรค์ของคนอื่นอย่างไร)

๓) เสริมสร้างการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน ในการกำหนดเนื้อหาที่น่าเสนอให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น สามารถวิเคราะห์ วิพากษ์วิจารณ์สังคมได้อย่างเสรี ทั้งนี้เมื่อชาวบ้านสามารถกำหนดเนื้อหา ประเด็นการนำเสนอและแสดงความคิดเห็นแล้ว ชาวบ้านก็จะได้รับคำติชมจากสิ่งที่แสดงผ่านสื่อย้อนกลับมาจากคนอื่นที่ได้รับชมรวมทั้งญาติพี่น้องเพื่อนบ้าน สิ่งนี้จะช่วยพัฒนาความภาคภูมิใจ ความเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น

มูลนิธิสื่อสร้างสรรค์ได้พัฒนารายการ“มองต่างมุม” ที่เปิดโอกาสอย่างเสรีให้ชาวบ้านตั้งประเด็นการพูดคุย (ผ่านการตั้งกระทู้ถาม) และชาวบ้านมีสิทธิในการแลกเปลี่ยนความคิด วิพากษ์วิจารณ์อย่างหลากหลาย ทำให้ได้รับความนิยมและได้รับการยกย่องว่าช่วยพัฒนาความคิด พัฒนาความเห็นและการยอมรับทั้งความเห็นที่แตกต่าง และพัฒนาพัฒนาความมั่นใจในตนเองของชาวบ้าน

การเสริมสร้างการมีส่วนร่วมดังกล่าวข้างต้นจะเป็นการพัฒนาสื่อมวลชนไทยให้ป็นสื่อสองทาง ที่ประชาชนจะร่วมให้ความคิดซึ่งกันและกัน และร่วมกันควบคุมผู้บริหารประเทศอีกด้วย

๔) สังคมควรยกย่องและส่งเสริมรายการที่เผยแพร่ความสำเร็จของชาวบ้าน เผยแพร่ภูมิปัญญาของชาวบ้าน เผยแพร่วัฒนธรรมที่แตกต่างหลากหลายของชาวบ้าน และเผยแพร่ปัญหาของชาวบ้าน

นอกจากชาวบ้านควรมีโอกาสได้ใช้สื่อต่างๆแล้ว ชาวบ้านควรจะได้เป็นตัวเอกของรายการ เพื่อให้ชาวบ้านเกิดความเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น เกิดความภูมิใจว่าสิ่งที่ได้ทำสำเร็จได้ถูกเผยแพร่ให้คนอื่นรับรู้ ชาวบ้านคนอื่นก็จะตื่นตัวอยากจะทำบ้าง เพราะเมื่อชาวบ้านผู้มีเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ ทรัพยากรเหมือนตนเองทำได้และประสบผลสำเร็จ ตนก็น่าจะทำได้

ส่วนที่เผยแพร่ปัญหาก็จะทำให้เป็นบทเรียนแก่ชาวบ้านด้วยกันที่จะช่วยกันแก้ปัญหาและหลีกเลี่ยงปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นอีก

มูลนิธิสื่อสร้างสรรค์ได้พัฒนารายการ“เวทีชาวบ้าน”ด้วยหลักการข้างต้น ได้ประสบความสำเร็จในการพัฒนาและเผยแพร่ภูมิปัญญาของชาวบ้านให้แพร่หลายมาได้ ๗ ปี แต่ก็ต้องหยุดลงเพราะการนำเอาสถานีโทรทัศน์ช่อง ๑๑ ไปให้ธุรกิจเอกชนรายหนึ่งเช่าเหมาแถมเวลาในระยะเวลาถึง ๓ ปี เวลาเดิมของรายการจึงถูกยกเลิกเปลี่ยนแปลง แต่อย่างไรก็ตาม มูลนิธิสื่อสร้างสรรค์ได้ดำเนินงานทำรายการนานถึง ๗ ปี เป็นตัวอย่างว่ารายการเพื่อพัฒนาคณะ“พัฒนาจิตใจ”ของชาวบ้านทำได้ และเคยทำได้ แต่ปัจจุบันทำไม่ได้

๕) ผู้บริหารประเทศควรทุ่มเททรัพยากรและความใส่ใจต่อ เกษตรกร เด็ก เยาวชน คนพิการ ที่ขาดอำนาจซื้อ ทำให้ระบบตลาดไม่สามารถสร้างแรงจูงใจให้ผู้ผลิตรายการเอกชนปรารถนาจะทำรายการประเภทนี้ (ดังที่ได้สรุปวิเคราะห์ไว้ในส่วนที่ ๓)

รัฐบาลมีแนวทางปฏิบัติอยู่หลายทางเลือกคือ

ก. ผลิตรายการด้วยตัวของเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง

ข. จ้างหรือให้เงินอุดหนุนแก่เอกชนผู้ผลิตรายการเพื่อเกษตรกร เด็ก เยาวชน หรือคนพิการ

ค. กำหนดช่วงเวลาที่เหมาะสม (เช่น วันละ ๒ ชั่วโมง) บังคับให้สถานีทุกแห่งต้องเสนอรายการเพื่อกลุ่มคนเช่นนี้ เมื่อสถานีถูกบังคับเช่นนี้ ค่าเช่าเวลาช่วงนี้จะถูกลงเพราะขาดการแข่งขันจากรายการบันเทิง เป็นการลดต้นทุนของเอกชน ผู้ผลิตรายการประเภทนี้ด้วย

แนวคิดนี้ได้เคยนำมาใช้ในปี พ.ศ.๒๕๓๓ สมัยคุณหญิงสุพัตรา มาศดิตถ์ เป็นรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี ผู้ดูแลกรมประชาสัมพันธ์ ได้เคยกำหนดเวลา ๑๔.๐๐-๒๐.๐๐ น. ให้เป็นเวลาเพื่อเกษตรกร เด็กเยาวชน และผู้พิการ แต่ในปัจจุบัน สถานีทั้งหลายได้วิ่งเต้นให้ยกเลิกมาตรการดังกล่าว โดยย้ายเวลาข่าวมาแทนที่แล้วนำเวลาข่าวเดิมไปเป็นละครและบันเทิง

๖) การส่งเสริมรายการที่แลกเปลี่ยนคุณธรรม จริยธรรมเพื่อสร้างบรรทัดฐาน ความดีงามแก่คนในสังคม ดังเช่นมาตรการในข้อที่แล้ว (ข้อ ๕) แต่ทั้งนี้ไม่ควรเป็นรายการที่มีผู้มานั่งพรัลตอนจริยธรรม คุณธรรม แบบเทศนาสั่งสอนที่เป็นสื่อทางเดียว เพราะจะไม่สามารถเข้าถึงกลุ่มคนเป้าหมายได้

๗) ควรร่วมมือแลกเปลี่ยนข่าวสาร รายการวิทยุและรายการโทรทัศน์กับผู้ผลิต สื่อต่างประเทศ เพราะนอกจากสามารถทำให้เลือกสรรสื่อที่สร้างสรรค์แล้ว จะทำให้คนไทยคุ้นเคยกับสื่อต่างชาติที่สร้างสรรค์ จะไม่เผลอที่จะดูหรือรับสื่อต่างชาติที่ล่อลวงเข้ามา ขณะเดียวกันต่างประเทศก็จะได้นำข่าวสารที่ดีของไทยออกเผยแพร่อีกด้วย

๘) ผู้บริโภคสื่อและประชาชนควรมีระบบควบคุมสื่อมวลชน เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการท้วงติง วิพากษ์วิจารณ์กดดันสื่อมวลชนที่ผิดพลาด การพัฒนา สภาสื่อมวลชนที่ให้ผู้ผลิตสื่อและผู้บริโภคสื่อร่วมตัวจัดตั้งองค์กร เพื่อควบคุมแนะนำสื่อมวลชนกันเอง ขณะเดียวกันก็ช่วยปกป้องผู้ผลิตสื่อให้มีเสรีภาพในการสร้างสรรค์งานอย่างเสรี ปกป้องการใช้อำนาจของผู้บริหารสื่อบริหารประเทศที่ไม่สร้างสรรค์การพัฒนาจิตใจ พัฒนาคน

บรรณานุกรม

กาญจนา แก้วเทพ. สื่อสองวัฒนธรรม.กรุงเทพฯ : มุลนิธิภูมิปัญญา ,๒๕๓๙.

คณะนิเทศศาสตร์,จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. วิวัฒนาการสื่อมวลชนไทย. (เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเนื่องในโอกาสปีการสื่อสารโลก พ.ศ.๒๕๒๖) กรุงเทพฯ พุทธบูชาการพิมพ์.

บุญเลิศ ศุภติลก. คุณภาพสื่อมวลชนไทย,(อ้างในเอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องทิศทางแผนฯ ๗ : ก้าวใหม่ของการสื่อสารมวลชน เรื่อง สถานการณ์และสภาพปัญหาของการสื่อสารมวลชนในประเทศไทย จัดโดยโครงการบัณฑิตศึกษา คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.๒๕๓๓

เสถียร เขยประดับ.สื่อมวลชนกับการพัฒนาประเทศ : เน้นเฉพาะประเทศไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,๒๕๓๔

งานพัฒนาจิตใจกับสถิติตัวแปรที่เกี่ยวข้อง

รศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์

สารบัญ

คำนำ	๑
การศึกษาเรื่องการพัฒนาสังคม	๔
- การพัฒนาสังคม	๔
- การพัฒนามนุษย์	๕
- การพัฒนาคุณภาพชีวิต	๗
- การพัฒนาสังคมและการพัฒนาชีวิตกรณีประเทศไทย	๙
การศึกษาเรื่องการพัฒนาจิตใจ	๑๐
- ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์	๑๑
- การพัฒนาจิตใจแนวศาสนา จริยธรรม จรรยาบรรณ ค่านิยม	๑๓
- การพัฒนาจิตใจในกลุ่มผู้ด้อยโอกาส	๑๙
ข้อมูลเรื่องการพัฒนาจิตใจ	๒๒
ข้อมูลวัดภูวิสัยเชิงปริมาณที่มีการจัดเก็บอย่างเป็นทางการ	๒๓
ข้อมูลที่จัดเก็บโดยองค์กรเอกชน	๒๙
สรุป	๓๑
บรรณานุกรม	๓๒

งานพัฒนาจิตใจกับสถิติตัวแปรที่เกี่ยวข้อง

คำนำ

การที่สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติกำหนดแนวทางการจัดทำแผนพัฒนาฉบับที่ ๔ โดยเน้นที่คนเป็นศูนย์กลางเป็นการสะท้อนให้เห็นชัดเจนว่าได้มีการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการมองการพัฒนาตามที่หลาย ๆ ฝ่ายได้เรียกร้อง ทั้งนี้ นับเป็นนิมิตหมายที่ดี

ในการประชุมคณะกรรมการร่วมภาครัฐบาลและเอกชนเพื่อแก้ไขปัญหาสังคม (กรอ.สังคม) เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๓๗ ได้มีการเสนอแนวคิดเรื่อง “กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนา” เพื่อเป็นเครื่องมือของ กรอ. สังคมในการแก้ปัญหาวิกฤติการณ์ทางสังคม ในเอกสารได้ให้นิยามไว้ว่า

“กระบวนทัศน์” มาจากภาษาอังกฤษว่า paradigm หมายถึง ทัศนนะ พื้นฐานอย่างหนึ่งอย่างใดหรือหลายอย่างอันกำหนดแบบแผนการคิดและการปฏิบัติในประชาชนหนึ่ง ๆ เมื่อใดทัศนนะพื้นฐานดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้แบบแผนการคิดและการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยทั้งกระบวน ซึ่งเรียกว่าเป็นการ “ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์” (paradigm shift) (สำนักงานคณะกรรมการ สังเสริมสวัสดิการสังคมแห่งชาติ ๒๕๓๗ : ๑)

ความจำเป็นในการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในสังคมไทยปัจจุบันเป็นเรื่องสำคัญ สังคมไทยได้เปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากสังคมเกษตรกรรมเพื่อยังชีพมาเป็นสังคมเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมเพื่อส่งออก ซึ่งเป็นการเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเต็มรูปแบบ ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคมจากสังคมที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติมาเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ และต่อมาเปลี่ยนเป็นสังคมที่ความสัมพันธ์ขึ้นอยู่กับ การแลกเปลี่ยนด้วยเงินตราหรือกลไกอื่น ๆ เช่น อำนาจ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่กล่าวมานี้ หมายถึงการเปลี่ยนแปลงของกระบวนทัศน์ โลกทัศน์ ค่านิยมและอุดมการณ์ด้วย

คำว่ากระบวนทัศน์ เป็นคำที่นักวิชาการไทยให้ความสนใจเพิ่มมากขึ้นในรอบทศวรรษที่ผ่านมา นักมานุษยวิทยาใช้คำว่าโลกทัศน์ (world view) มาช้านานแล้ว ความหมาย

ของโลกทัศน์และกระบวนทัศน์ต่างกันในมุมมองและระดับของการมอง โลกทัศน์คือ ทัศนะของปัจเจกชนหรือสมาชิกในสังคมเกี่ยวกับโลกหรือสิ่งรอบตัวมนุษย์ในโลก เป็นทัศนะทั่วไป ไม่มีการให้คุณค่า แต่เป็นพื้นฐานให้เกิดการกำหนดแนวคิด แบบแผนการคิด และภาพปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งจะมีผลในการจัดกระบวนทัศน์ คำว่ากระบวนทัศน์มักใช้จากมุมมองของผู้บริหารหรือนักพัฒนา หรือผู้วางแผน และถือเป็นกรอบในการวางแผนพัฒนามากกว่าจะมองกระบวนทัศน์ว่าเป็นกรอบความคิดของชาวบ้านและสมาชิกในสังคม ผู้เขียนเชื่อว่าถ้าจะมองกระบวนทัศน์ใน ๒ มิติ คือมิติชาวบ้าน (มิติของ “คนใน” หรือ emic) กับมิติของผู้วางแผนหรือนักพัฒนา (มิติของคนนอกหรือ etic) จะช่วยให้เข้าใจระบบคิดของสังคมไทย และแนวทางการปรับเปลี่ยนสังคมได้ดีขึ้น

คำว่าค่านิยม (หรือคุณค่า) ทางสังคม (social values) คือ คุณค่าบางอย่างที่สมาชิกในสังคมเห็นว่าดีหรือไม่ดี ทุกสังคมจะมีระบบค่านิยม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น แต่เปลี่ยนแปลงได้ ค่านิยมจะสะท้อนให้เห็นในบรรทัดฐานหรือแนวปฏิบัติซึ่งคนในสังคมยึดถือ ทั้งค่านิยมและโลกทัศน์เป็นพื้นฐานของแนวคิดและแนวปฏิบัติของสมาชิกในสังคม การเปลี่ยนแปลงค่านิยมและโลกทัศน์ จะมีผลในการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์

สำหรับอุดมการณ์ (ideology) ผู้เขียนหมายถึงระบบคิดหรือระบบการให้ความหมาย ซึ่งถูกยกให้มีฐานะสูงกว่าระดับปัจเจกบุคคลอยู่ในระดับสังคมหรือระดับรัฐชาติ แต่มีความสัมพันธ์กับปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นสมาชิกของสังคมและรัฐชาติด้วย หรืออาจกล่าวได้ว่าอุดมการณ์หรือโลกทัศน์หรือค่านิยมที่สมาชิกในสังคม (หรือผู้มีอำนาจ) เลือกให้สังคมยึดถือ อุดมการณ์คือ ค่านิยมที่สมาชิกในสังคมหรือรัฐชาติคัดเลือก เพื่อให้เป็นแนวปฏิบัติโดยถือว่าเป็นสิ่งที่ดีพึงกระทำ เช่น อุดมการณ์ประชาธิปไตย อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ อุดมการณ์ชาวนา หรืออุดมการณ์พัฒนาทุนนิยม เป็นต้น

ผู้เขียนเชื่อว่า อุดมการณ์ ค่านิยม โลกทัศน์ และกระบวนทัศน์ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกันทั้งหมด สังคมในสมัยก่อนเป็นสังคมที่สมาชิกมีโลกทัศน์ใกล้ชิดธรรมชาติของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสัตว์และต้นไม้แมลงพืชพา มีค่านิยมที่ให้ความสำคัญกับบุญบาปเพื่อเป็นข้อกำหนดว่าอะไรดีอะไรไม่ดี อะไรควรทำและอะไรไม่ควรทำ การบริหารประเทศชาติ พระมหากษัตริย์ใช้ทศพิธราชธรรมและอุดมการณ์พุทธเป็นหลัก อุดมการณ์หรือเป้าหมายของการปกครองคือความสงบเรียบร้อยในสังคม ความผสมกลมกลืนระหว่างโลกทัศน์ ค่านิยม และอุดมการณ์เกิดขึ้นเพราะพุทธศาสนาคือหลักการพื้นฐานสอดแทรกอยู่ในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นโลกทัศน์ ค่านิยม หรืออุดมการณ์

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ลดบทบาทของพระมหากษัตริย์ และมีการนำอุดมการณ์ประชาธิปไตยมาใช้ในการบริหารบ้านเมือง อุดมการณ์พุทธเริ่มลดบทบาทลงและหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อรัฐบาลไทยรับแนวคิดเรื่องการวางแผนพัฒนาประเทศตามแนวนโยบาย อุดมการณ์ทุนนิยมหรือเป้าหมายของการพัฒนาเข้าสู่สังคมทุนนิยมก็ได้เข้ามาแทนที่อุดมการณ์พุทธอีกครั้ง

ในกระบวนการการเปลี่ยนแปลงในช่วง ๔๐ - ๕๐ ปีที่ผ่านมา อุดมการณ์ประชาธิปไตย ซึ่งมีเป้าหมายคือความเสมอภาคของประชาชน และอุดมการณ์ทุนนิยมซึ่งมีเป้าหมายคือการผลิตได้เข้ามาแทนที่อุดมการณ์พุทธซึ่งมีเป้าหมายของความสงบเรียบร้อยของสังคม และค่านิยมของคนในสังคมไทยก็ได้เปลี่ยนไป ให้คุณค่ากับเงินตรา มากกว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติ โลกทัศน์ของคนไทยก็กำลังเปลี่ยน แต่ยังมีภาพของโลกทัศน์แนวพุทธผสมพราหมณ์ผีและไสยศาสตร์อยู่ กระบวนการเปลี่ยนแปลงในระดับต่าง ๆ นี้ยังไม่ลงตัว ยังมีความขัดแย้งและกล่าวได้ว่าการมองเรื่องกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาเป็นสิ่งจำเป็น โลกทัศน์หรือทัศนะพื้นฐานของคนไทยยังไม่สอดคล้องกับอุดมการณ์ของทุนนิยม คนไทยยังผูกพันอยู่กับสิ่งต่าง ๆ รอบตัวและการพัฒนาจะต้องมองในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและคนกับสิ่งแวดล้อมอยู่อีกมาก ขณะนี้จึงเกิดการตั้งคำถามว่าการรับอุดมการณ์ทุนนิยมโดยยังคงรักษาไว้ในค่านิยม และโลกทัศน์ที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของมนุษย์ และการมีจิตใจให้กันและกันนั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปได้หรือไม่

การเสนอวิธีการมองการเปลี่ยนแปลงแบบกระบวนการทัศน์หมายความว่าเราต้องมองความเปลี่ยนแปลงโดยมองที่ทัศนพื้นฐานหรือโลกทัศน์เดิม และมองเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของการเปลี่ยนแปลงตามเป้าหมายที่พึงประสงค์ในหัวข้อที่กำหนดไว้นี้ อุดมการณ์หรือเป้าหมายที่พึงประสงค์คือ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” หมายความว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะต้องมุ่งสู่ความสมดุลของมนุษย์กับธรรมชาติ เพื่อว่าสังคมจะได้คงอยู่อย่างสงบและยาวนานต่อไป ทั้งนี้ย่อมรวมถึงการพัฒนาจิตใจซึ่งเป็นหัวข้อของการประชุมในครั้งนี้ด้วย

ถ้าอุดมการณ์ของสังคมไทยคือการเปลี่ยนแปลงเพื่อเป้าประสงค์ให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ผู้เขียนเชื่อว่าการจะบรรลุเป้าประสงค์นี้ได้จะต้องมองเรื่องทัศนพื้นฐานและคุณค่าที่สังคมกำหนดให้กับสิ่งรอบตัวด้วย สำหรับสังคมไทยการมองโลกทัศน์เดิมและค่า

นิยมเดิม ก่อนการรับอุดมการณ์ทุนนิยมสมัยใหม่คงจะช่วยให้การปรับเปลี่ยนนี้ราบรื่นขึ้น เราอาจจะต้องกลับมาดูเรื่องโลกทัศน์และค่านิยมเดิม ๆ กันใหม่อีกครั้งหนึ่ง

ในบทความนี้ผู้เขียนจะพิจารณาเรื่อง (๑) การพัฒนาสังคม (๒) การพัฒนาจิตใจ และ (๓) ข้อมูลด้านการพัฒนาจิตใจ โดยจะพิจารณาเรื่องการพัฒนาสังคมเป็นพื้นฐาน นำไปสู่เรื่องการพัฒนาจิตใจต่อไป

๑. การศึกษาเรื่องการพัฒนาสังคม

ขณะนี้ประเด็นเรื่องการพัฒนาสังคมมีการพิจารณาจากมุมมองที่หลากหลาย และมีการตีความที่ไม่เหมือนกัน คำที่ใช้มี เช่น พัฒนาสังคม (Social Development) พัฒนามนุษย์ (Human Development) คุณภาพชีวิต (Quality of Life) ทั้ง ๓ คำที่ยกมาเป็นแนวคิดที่มีการพูดคุยและพิจารณากันระดับนานาชาติและได้รับอิทธิพลจากหน่วยงานขององค์การสหประชาชาติหน่วยต่างๆ (UNDP, UNESCO, ฯลฯ) ทั้งสิ้น ผู้เขียนได้เคยเขียนเกี่ยวกับแนวคิด ๓ แนวนี้ไว้แล้ว (อมรา, ๒๕๓๗) และขอแนะนำเสนอ ณ ที่นี้อีกครั้งหนึ่งเพื่อความสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามใน ๓ แนวคิดนี้ ให้ความสำคัญกับเรื่อง “สังคม” และ “มนุษย์” เป็นส่วนใหญ่ เรื่องที่ให้ความสำคัญน้อยคือเรื่องการพัฒนาจิตใจ

๑) การพัฒนาสังคม

เท่าที่ผ่านมา เมื่อพูดถึงการพัฒนาสังคมมักจะเป็นการมองจากแง่มุมของการวางแผนมากกว่าแง่มุมของวิชาการทางสังคมศาสตร์ ด้วยเหตุว่า ทางวิชาการสังคมศาสตร์ องค์ประกอบของสังคมคือทุกสิ่งทุกอย่างที่บูรณาการกันเข้ามาเป็นสังคมซึ่งซับซ้อนมาก ในสายตาของนักวางแผนแล้วการพัฒนาสังคมมีความหมายรวมเรื่องต่าง ๆ มากมาย และถ้าจะทำงานให้มีผลเชิงรูปธรรม ก็จำเป็นที่จะต้องกำหนดตัวแปรที่เกี่ยวกับสังคมที่สามารถนำมาวัดเชิงปริมาณ โดยกำหนดเป็นตัวบ่งชี้เพื่อทำการวัดเป็นระยะ เปรียบเทียบดูการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนชี้ให้เห็นแนวโน้มที่เกิดขึ้นแล้วและคาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคต การจัดหมวดของตัวบ่งชี้เพื่อวิเคราะห์แนวโน้มการพัฒนาสังคมก็ดี การกำหนดหน่วยงานหลักในโครงการพัฒนาชนบทแห่งชาติก็ดี ตลอดจนการกำหนดตัววัดความต้องการจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) ก็ดี ล้วนสะท้อนให้เห็นว่า เรื่องที่น่าจะอยู่ภายใต้หัวข้อการพัฒนาสังคมน่าจะมีเรื่องประชากรและครอบครัว สุขภาพอนามัย การศึกษา การมีงานทำ สภาพเศรษฐกิจ สังคมและความปลอดภัย

ในการกำหนดตัวบ่งชี้การพัฒนาสังคมนี้ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) กำหนดหัวข้อใหญ่ไว้ ๙ หมวด และแต่ละหมวดประกอบด้วยตัวบ่งชี้ต่าง ๆ ในจำนวนที่แตกต่างกัน รวมทั้งสิ้น ๕๑ ตัวแปร หมวดที่กำหนดไว้คือ (๑) ประชากร - ๖ ตัวแปร (๒) สาธารณสุข - ๑๓ ตัวแปร (๓) การศึกษา - ๗ ตัวแปร (๔) เศรษฐกิจสังคม - ๖ ตัวแปร (๕) สถิติการสังคม - ๔ ตัวแปร (๖) การมีงานทำ - ๓ ตัวแปร (๗) ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน - ๕ ตัวแปร (๘) สถาบันครอบครัว - ๔ ตัวแปร (๙) ภาวะมลพิษ - ๓ ตัวแปร (สศช. เครื่องชี้ภาวะสังคม ๒๕๓๓) อย่างไรก็ตามมีข้อวิจารณ์ว่าตัวแปรที่ใช้วัดเครื่องชี้ภาวะสังคมไม่ได้รวมการพัฒนาสังคมจากมุมมองของศิลป วัฒนธรรม จริยธรรม ศีลธรรม

นอกจากนี้คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ได้กำหนดให้มีการศึกษาในการประเมินผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในการก่อสร้างบริการพื้นฐานโรงงานอุตสาหกรรม โรงแรมและสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ และกำหนดตัวแปร ๔ หมวดคือ (๑) ทรัพยากรกายภาพ ประกอบด้วย น้ำ อากาศ และดิน (๒) ทรัพยากรชีวภาพ ประกอบด้วย สิ่งมีชีวิตในน้ำและบนบก ทรัพยากรชีวภาพที่หายาก (รวมสัตว์และพืช) (๓) ทรัพยากรที่มีผลกระทบต่อการใช้ของมนุษย์ ประกอบด้วย น้ำอุปโภคบริโภค การคมนาคม การเกษตร การระบายน้ำ พลังงาน การนันทนาการ เหมืองแร่ อุตสาหกรรมและการใช้ที่ดิน (๔) ทรัพยากรที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตของมนุษย์ ประกอบด้วย เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และศิลป ตัวแปรที่คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมกำหนดให้ศึกษานี้ รวมทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ข้อสังเกตในเรื่องนี้คือตัวแปรต่าง ๆ ช่วยอธิบายสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้แต่ไม่สะท้อนให้เห็นโลกทัศน์และค่านิยมเกี่ยวกับธรรมชาติของคนที่อยู่ในสภาพแวดล้อมนั้น ๆ ทั้งนี้ในเรื่องตัวแปรที่อาจสะท้อนให้เห็นการพัฒนาจิตใจก็มีอยู่น้อย

๒) การพัฒนามนุษย์

ความคิดเรื่องการพัฒนาคนเกิดขึ้นเมื่อนักวางแผนมองว่า การใช้ตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวมวัดการพัฒนา ทำให้ได้ภาพการพัฒนาที่คลาดเคลื่อน เพราะการมีรายได้ไม่ได้หมายความว่าเกิดการพัฒนา การมีรายได้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์เท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจกับความก้าวหน้าของมนุษย์ไม่จำเป็นจะต้องเป็นไปอย่างอัตโนมัติ และในบางสังคมบางประเทศอาจมีการพัฒนามนุษย์ในระดับที่ดีได้แม้ว่ารายได้ประชาชาติจะไม่สูงนัก ประเทศกำลังพัฒนาควรที่จะดูแลเรื่องการพัฒนา

มนุษย์ควบคู่กับการพัฒนาเศรษฐกิจ เพราะประเทศยากจนก็สามารถดำเนินการพัฒนามนุษย์ได้ อย่างไรก็ตามความช่วยเหลือจากนอกประเทศอาจมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการพัฒนาคนมนุษย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพและรวดเร็วขึ้นได้

UNDP ให้ความสำคัญการพัฒนาคนมนุษย์ว่าเป็นกระบวนการที่ส่งเสริมให้มนุษย์ทุกคนมีทางเลือกมากขึ้น การมีทางเลือก (Choice) นี้อาจกว้างขวางมากและอาจเปลี่ยนได้ตามกาลเวลา แต่ปัจจัย ๓ ประการที่สำคัญในการพัฒนามนุษย์ คือ (๑) การมีอายุขัยเฉลี่ยยาวนานและมีสุขภาพแข็งแรง (๒) การมีความรู้หรือการศึกษา และ (๓) การสามารถเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นเพื่อการมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีพอประมาณ (หรือการมีรายได้พอสมควร) ถ้าปัจจัยสำคัญ ๓ ตัวนี้ขาดไป มนุษย์ก็ไม่มีโอกาสที่จะเข้าถึงปัจจัยตัวอื่น อย่างไรก็ตาม ปัจจัย ๓ ตัวนี้ไม่ใช่ปัจจัยชุดเดียว เรื่องเกี่ยวกับการเมือง เศรษฐกิจ เสรีภาพทางสังคม โอกาสที่จะคิดและผลิตสิ่งแปลกใหม่ ความรู้สึกภูมิใจ การเป็นที่ยอมรับในสังคม และสิทธิมนุษยชน นับเป็นปัจจัยหรือตัวเลือกที่พึงปรารถนาสำหรับการพัฒนามนุษย์ด้วยเหมือนกัน แต่ไม่ได้ถูกนำมาใช้เป็นตัวแปรการคิดค่าการพัฒนามนุษย์โดยตรง

การพัฒนาคนมนุษย์มีองค์ประกอบ ๒ ด้านคือ การเสริมสร้างสมรรถนะโดยการมีสุขภาพดี มีความรู้และทักษะ และการที่มนุษย์ใช้สมรรถนะที่มีในรูปของการพักผ่อนหย่อนใจ การผลิตศิลป์ การให้ความสนใจในเรื่องวัฒนธรรม สังคม และการเมือง ถ้าองค์ประกอบ ๒ ด้านนี้ไม่สมดุลกัน ความขัดแย้งและความไม่พอใจหรือปัญหาสังคมอาจเกิดขึ้นได้

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า รายได้เป็นเพียงส่วนประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่ง แต่ไม่ใช่ทั้งหมดของชีวิตมนุษย์ การพัฒนาจึงไม่ควรมุ่งที่รายได้และทรัพย์สิน แต่ควรเน้นที่คน (UNDP, ๑๙๙๐)

แนวการมองของกลุ่มนักวางแผนที่สนใจในเรื่องของการพัฒนามนุษย์ แตกต่างจากกลุ่มอื่นในเรื่องที่กลุ่มนี้มองว่าการพัฒนาดัชนีการวัดการพัฒนามนุษย์จะต้องพิจารณาด้วยว่า มนุษย์ขาดอะไร (Deprivation) ค่าดัชนี (Index) จะต้องคำนวณด้วยตัวแปรหลายตัว รายละเอียดและวิธีการในการคำนวณค่าดัชนีนี้ทางกลุ่มผู้ศึกษาเรื่องนี้ได้ใช้สถิติตัวเลขจากประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ๑๗๓ ประเทศ เกณฑ์การคำนวณและหลักคร่าว ๆ ของการคำนวณค่าดัชนีการพัฒนามนุษย์มี ๓ ขั้นตอน ขั้นตอนที่หนึ่งคือ การวัดการขาดในเรื่อง (๑) การคาดหมายอายุขัยเฉลี่ย (๒) การอ่านออกเขียนได้ของผู้ใหญ่ และ (๓) รายได้เพื่อมีสุขภาพชีวิตที่ดีพอประมาณ จากนั้นในขั้นตอนที่สอง หาค่าเฉลี่ยของการขาดทั้ง ๓ เรื่อง และขั้น

ตอนที่สาม หาค่าดัชนีการพัฒนามนุษย์ ถ้าการพัฒนามนุษย์ดีมาก ดัชนีเท่ากับ ๑ และถ้าการพัฒนามนุษย์เลวมากดัชนีเท่ากับ ๐

จะเห็นได้ว่าการประเมินว่าเราไม่อาจวัดการพัฒนาด้วยตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจนี้มีผลทำให้เกิดการพัฒนาวิธีการประเมินการพัฒนาให้รอบคอบและครอบคลุมประเด็นเกี่ยวกับสังคมและมนุษย์มากขึ้น ในการพิจารณาเรื่องดัชนีการพัฒนามนุษย์ ได้มีการจัดทำตัวบ่งชี้การพัฒนามนุษย์ด้วย ซึ่งตัวแปรที่ถูกกำหนดเป็นตัวบ่งชี้เป็นตัวแปรทางด้านสุขภาพอนามัย การศึกษา การมีงานทำ รายได้รายจ่ายและสินทรัพย์ซึ่งก็มีความใกล้เคียงกับตัวแปรที่จะใช้เป็นเครื่องชี้ภาวะสังคมอยู่ด้วยเหมือนกัน จึงอาจมองว่าความคิดเรื่องดัชนีการพัฒนามนุษย์เป็นความพยายามที่จะดีกรอบกำหนดตัวแปรที่จะใช้วิเคราะห์ให้น้อยลงและชัดเจนขึ้นกว่าเดิม แต่ก็มีคำถามว่าเหมาะสมหรือยัง ข้อเสนองานเรื่องวิธีการคำนวณดัชนีพัฒนามนุษย์ยังอาจมีข้อโต้แย้งอื่น ๆ เช่น ประเด็นที่ว่า ปัจจัยหลัก ๓ ตัวที่ถูกนำเสนอเป็นปัจจัยสำคัญมากจริง ๆ หรือไม่ และถึงแม้กลุ่มผู้พิจารณาเรื่องนี้จะยอมรับว่ามีปัจจัยเรื่องอื่นอีก แต่ก็ไม่ได้มีการนำตัวแปรในเรื่องอื่น ๆ เหล่านั้นเข้ามาคำนวณด้วยเลย แม้แต่น้อย คำถามว่า ดัชนีการพัฒนามนุษย์เหมาะสมที่จะใช้ในประเทศไทยหรือไม่ ดีกว่าตัวบ่งชี้ที่ใช้เป็นเครื่องชี้ภาวะสังคมอยู่หรือไม่ จึงเป็นคำถามที่ควรจะต้องศึกษากันให้ลึกซึ้งต่อไป

๓) การพัฒนาคุณภาพชีวิต

ดังที่กล่าวมาแล้ว หน่วยงานที่ให้ความสำคัญในเรื่องคุณภาพชีวิตในประเทศไทย คือ สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ (ชื่อเดิม) และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติซึ่งเป็นผู้แทนฝ่ายวางแผน ลักษณะเด่นของนโยบายและแนวคิดเรื่องการพัฒนาในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ ๕ ๖ และ ๗ คือการเน้นเรื่องการแก้ปัญหาความยากจนและการพัฒนาคุณภาพชีวิต มีการกำหนดปี ๒๕๒๕ - ๒๕๓๐ เป็นปีรณรงค์คุณภาพชีวิตของประชาชนในชาติ การกำหนดตัวชี้วัดเพื่อจัดหมู่บ้านเป็นลำห้วย ปานกลาง หรือหมู่บ้านก้าวหน้า พิจารณาจากตัวบ่งชี้ภาวะสังคมโดยมีตัวแปรเกี่ยวกับเรื่องลักษณะทางภูมิศาสตร์ พื้นที่การเพาะปลูก ตลอดจนบ้านเรือนที่อยู่อาศัยด้วย อาจกล่าวได้ว่าแผนพัฒนาชนบทของไทยซึ่งดำเนินการในช่วงแผนพัฒนาฉบับที่ ๕ และต่อมาในแผนฉบับที่ ๖ และ ๗ ซึ่งมุ่งเน้นการแก้ปัญหาความยากจนและยกระดับคุณภาพชีวิตนั้นเป็นแผนที่ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ของการพัฒนาได้วิ แต่ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพหมู่บ้านไม่สะท้อนให้เห็นในเครื่องชี้ภาวะสังคมทั้งหมดและยังไม่

สามารถให้ภาพรวมของประเทศในเรื่องคุณภาพชีวิต จึงเกิดคำถามว่า ตัวชี้วัดที่ใช้ใน กท ๒ ค. และ จปฐ. สามารถพัฒนาให้เป็นเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตที่สมบูรณ์กว่านี้ได้หรือไม่

คำถามนี้ยังไม่มีคำตอบ ด้วยเหตุผลว่า ยังไม่ได้มีการดำเนินการสำรวจคุณภาพชีวิตอย่างมีระบบ ในการประชุมเรื่องคุณภาพชีวิตซึ่ง ESCAP จัดขึ้นเมื่อปี ๒๕๓๓ ได้มีการพิจารณากำหนดตัวบ่งชี้และมองหาช่องทางเพื่อสำรวจคุณภาพชีวิตของประเทศต่าง ๆ โดยมองว่าตัวชี้วัดเรื่องภาวะสังคมยังไม่ครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตที่ต้องการทั้งหมด ที่ประชุมประกอบด้วยผู้แทนจากประเทศญี่ปุ่น เกาหลี ฟิลิปปินส์ ไทย อินเดีย ออสเตรเลีย และสหรัฐอเมริกา มีความเห็นว่าหลักของการมองเรื่องคุณภาพชีวิตต้องเน้นที่ ความเสมอภาค ความยุติธรรม การมีส่วนร่วมของประชาชนและสิทธิมนุษยชน กลุ่มเป้าหมายที่จะได้รับการดูแลเป็นพิเศษคือกลุ่มผู้ด้อยโอกาส ซึ่งรวมทั้งเด็ก สตรีและผู้สูงอายุ ด้วย ในการกำหนดตัวบ่งชี้ที่ประชุมมีความเห็นว่า ตัวแปรทางเศรษฐกิจเป็นเรื่องสำคัญ ควรถือเป็นตัวแปรอีกชุดหนึ่งแยกออกจากตัวแปรในเรื่องคุณภาพชีวิต ตัวแปรทางเศรษฐกิจคือ รายได้ รายจ่าย เงินออม และความยากจน ส่วนตัวบ่งชี้คุณภาพชีวิตแยกออกเป็น ๖ หมวดคือ (๑) สุขภาพอนามัย ประกอบด้วย อายุขัยเฉลี่ย การเจ็บป่วย การตาย โภชนาการ และอุบัติเหตุ (๒) ชีวิตที่ภาคภูมิ (Intellectual Life) ประกอบด้วย การอ่านออกเขียนได้ การศึกษาในระบบการศึกษาตลอดชีวิต การเข้าถึงวัฒนธรรม (Cultural Life) และชีวิตที่มีคุณค่าทางจิตใจ (Spiritual Life) (๓) ชีวิตทำงาน (Working Life) ประกอบด้วย สภาพการทำงาน อุบัติเหตุจากการทำงาน ความขัดแย้งในอุตสาหกรรม และสภาพการทำงาน (๔) สภาพแวดล้อมทางกายภาพ ประกอบด้วย ที่อยู่อาศัย การคมนาคม และบริการสาธารณะ สภาพแวดล้อมธรรมชาติ (๕) ชีวิตครอบครัว (Family Life) ประกอบด้วย ตัวบ่งชี้เกี่ยวกับเด็ก เยาวชน ผู้สูงอายุ และความรุนแรงในครอบครัว (๖) ชีวิตในชุมชน (Community Life) ประกอบด้วย การมีส่วนร่วมในสังคม การมีส่วนร่วมทางการเมือง การเรียกร้องสิทธิ (Civil Strife) และการทำร้ายร่างกาย (ESCAP, ๑๙๙๐)

จะเห็นได้ว่าตัวบ่งชี้ที่ถูกกำหนดขึ้นในการประชุมครั้งนี้เป็นตัวบ่งชี้ที่สะท้อนให้เห็นสภาพชีวิตและสภาพชุมชนได้มากแม้จะยังไม่ได้มีการตกลงในเรื่องวิธีการจัดเก็บข้อมูล แต่ความสนใจในรายละเอียดของประเด็นเหล่านี้จะนำไปสู่การพัฒนารูปแบบและวิธีการที่เหมาะสมต่อไปได้ อย่างไรก็ดี ในเรื่องคุณภาพชีวิต ตัวชี้วัดที่พิจารณาอยู่ในรูปของตัวบ่งชี้ (Indicator) มากกว่าดัชนี (Index) ซึ่งแตกต่างจากตัวชี้วัดของการพัฒนามนุษย์

นอกจากนี้ยังอาจกล่าวได้ว่าข้อมูลใน กชช ๒ ค. และ จปฐ. เป็นประเภทของข้อมูลที่สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตตามที่ประชุมตกลงกันได้ ถ้ามีการจัดเก็บและวิเคราะห์ให้สอดคล้องกับแนวทางที่ต้องการ อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่ควรจะเน้นที่นั่นคือ ปัญหาเรื่องคุณภาพชีวิต เป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงขึ้น เมื่อสังคมพัฒนาเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมมากขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะจากการศึกษาประเทศที่พัฒนาแล้ว การพัฒนาอุตสาหกรรมมักนำไปสู่เรื่องของการทำลายสภาพแวดล้อมและศิลปวัฒนธรรม ตลอดจนมีผลทำให้การพัฒนาจิตใจของคนเลวลงด้วย

วิธีการกำหนดตัวชี้วัด การเก็บข้อมูล และการวิเคราะห์เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณากันต่อไป เพราะเรื่องการพัฒนาคนุสยและคุณภาพชีวิตเป็นเรื่องที่รัฐควรจะให้ความสำคัญเพิ่มมากขึ้น เมื่อรัฐกำหนดนโยบายที่จะพัฒนาประเทศเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมรัฐจำเป็นจะต้องให้ความสำคัญกับเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วย ตัวแปรในหมวดต่าง ๆ ของการวัดคุณภาพชีวิตเป็นตัวแปรเชิงนามธรรม (ไม่ใช่รูปธรรม) ที่วัดเชิงปริมาณได้ยากมาก จำเป็นที่จะต้องพิจารณาหาวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพมาเสริมให้ได้ภาพที่ชัดเจนขึ้น

๔) การพัฒนาสังคม และการพัฒนาคุณภาพชีวิตกรณีประเทศไทย

ตามที่ผู้เขียนนำเสนอแนวคิด ๓ แนวข้างต้นมาแล้วนั้น เมื่อพิจารณากรณีประเทศไทย พบว่า ในช่วง ๒๕๑๔ - ๓๓ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น สำนักงานสถิติแห่งชาติ เป็นต้น ได้จัดทำเครื่องชี้วัดการพัฒนาสังคมในรูปของสถิติและตีพิมพ์เพื่อศึกษาเปรียบเทียบดูการเปลี่ยนแปลงในประเทศไทย และจัดส่งให้องค์การระหว่างประเทศเพื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่น แต่ในระยะหลัง สศช. ได้พิจารณาคุณภาพชีวิตโดยใช้ดัชนีการพัฒนามนุษย์เป็นตัววัด ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าเรื่องจากตัววัดคุณภาพชีวิตไม่ได้มีการกำหนดให้ชัดเจนและไม่มีวิธีการที่แน่นอน เมื่อ UNDP เสนอการศึกษาเรื่องดัชนีการพัฒนามนุษย์ สศช. จึงถือว่าการพัฒนามนุษย์สามารถพิจารณาจากมุมมองของการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ (สศช. ดัชนีคุณภาพชีวิต ๒๕๓๖) การพิจารณาเรื่องการพัฒนาคนุสยและการพัฒนาคุณภาพชีวิต ว่าเป็นเรื่องเดียวกันหรือมีความแตกต่างกันอย่างไรคงเป็นเรื่องจำเป็น อย่างน้อยเพื่อให้ผู้ที่เกี่ยวข้องได้ทำความเข้าใจให้ตรงกัน

๒. การศึกษาเรื่องการพัฒนาจิตใจ

การแยกหัวข้อการพัฒนาจิตใจออกจากหัวข้อการพัฒนามนุษย์ในที่นี้ ไม่ได้หมายความว่าสามารถแยกออกจากกันได้ชัดเจน ภายใต้หัวข้อการพัฒนามนุษย์ของ UNDP มีการพิจารณาเรื่องความมั่นคงของมนุษย์แยกต่างหากโดย Society for International Development ในทำนองเดียวกันในการพิจารณาเรื่องคุณภาพชีวิตก็มีการรวมเรื่องของการพัฒนาจิตใจไว้ด้วย สุภางศ์ จันทวานิช และ วรณี ไทยานันท์ ได้รวบรวมนิยามของคำว่า “คุณภาพชีวิต” ไว้ จะเห็นได้ว่า มีหลายท่านที่ระบุชัดเจนว่าต้องมีประเด็นเรื่องการพัฒนาจิตใจอยู่ด้วย (สุภางศ์ และ วรณี, ๒๕๓๘ หน้า ๑๑)

นิมมวล ทวีสมบุญ (๒๕๒๖ : ๔๘) ได้ให้แนวทางของคุณภาพชีวิตว่า คนที่จะได้ชื่อว่าเป็นผู้มีคุณภาพชีวิตนั้นจะต้องเป็นบุคคลที่มีความสมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ดำเนินชีวิตในทางชอบธรรม มีความพอใจในความเป็นอยู่ของตนเอง สามารถปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นิพนธ์ คันธเสวี (๒๕๒๖ : ๘๕) กล่าวว่า คุณภาพชีวิต หมายถึง สภาพความเป็นอยู่ของบุคคลในด้านร่างกาย อารมณ์ สังคม ความคิดและจิตใจ ดังนั้น “คุณภาพชีวิต” ก็คือ ชีวิตที่ดี มีความสุขทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สังคม อารมณ์ตามควรแก่อัตภาพและสภาวะ

สมพร เทพสิทธิ์ (๒๕๓๕) พูดถึงเป้าหมายของการพัฒนาคุณภาพชีวิตว่า ในการพัฒนาคุณภาพชีวิต จำเป็นต้องพัฒนาทั้งในด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านเศรษฐกิจ เพื่อให้ประชาชนในชาติมีการดำรงชีวิตในระดับที่เหมาะสม ตามความจำเป็นพื้นฐาน คือมีสัมมาอาชีพ มีรายได้ตามสมควรแก่อัตภาพ มีปัจจัยสี่ในการครองชีพ (ด้านเศรษฐกิจ) มีการศึกษาตามสมควร มีสุขภาพอนามัยดี มีครอบครัวดี (ด้านสังคม) เป็นผู้มีคุณธรรมสามารถพึ่งตนเองได้ ทำตนให้เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น สังคม และประเทศชาติ (ด้านจิตใจ) นอกจากนี้ยังกล่าวถึงคนที่มีคุณภาพชีวิตที่ดีว่าควรมีดังนี้ (๑) มีความรู้ดี (๒) มีสุขภาพอนามัยดี (๓) มีความสามารถดี (๔) มีความคิดดี (๕) มีการกระทำดี (๖) มีจิตใจดี

จะเห็นได้ว่า นิมมวล ทวีสมบุญ นิพนธ์ คันธเสวี และ สมพร เทพสิทธิ์ ต่างให้ความสำคัญในเรื่องการพัฒนาจิตใจอย่างชัดเจน และดูเหมือนจะมีน้ำหนักพอๆ กับการพัฒนาสังคมด้วย

ในหัวข้อการพัฒนาจิตใจนี้ ผู้เขียนจะประมวลผลงานและแนวทางการศึกษาโดยแยกออกเป็นเรื่อง (๑) ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ (๒) การพัฒนาจิตใจแนวศาสนา จริยธรรม จรรยาบรรณ และ (๓) การพัฒนาจิตใจในกลุ่มผู้ด้อยโอกาส

๑) ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์

สุภาวศ์ จันทวานิช ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ตามแนวคิดของสหประชาชาติไว้ดังนี้

ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ทั่วโลก (Global Human Security) หมายถึง การที่มนุษย์ที่อาศัยอยู่ทั่วโลกสามารถดำรงชีวิตและทำมาหากินได้โดยปลอดภัยจากความหวาดกลัวภัยที่อาจคุกคามการอยู่รอด สุขภาพ อนามัย การทำมาหากินตลอดจนความสุขสบายของเขา โลกจะมีความมั่นคงของชีวิตมนุษย์โดยทั่วไปก็ต่อเมื่อได้มีการพลิกผันทรัพยากรและแรงงานในโลกซึ่งแต่เดิมถูกใช้ไปในด้านความมั่นคงทางการทหารและภูมิรัฐศาสตร์มาสู่การสร้างสรรค์ความผาสุกของชีวิตสามัญชนแทน (สุภาวศ์ ๒๕๓๗ : ๑)

มุมมองในเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์นี้เป็นการมองประเด็นต่าง ๆ โดยไม่ได้กำหนดตัวชี้วัด หากแต่มุ่งเน้นแต่ทั้งด้านความมั่นคงทางสังคม ไม่ใช่ความมั่นคงทางการเมือง และเน้นประเด็นที่ต้องการให้มนุษย์สามารถเกิดมาและมีชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างสงบสุข แนวคิดนี้กำหนดมาตรฐานขั้นต่ำในด้านต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นคุณภาพชีวิตมนุษย์ทั้งในเรื่องปัจจัยสี่ เศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม สิทธิส่วนบุคคลและชุมชน สุภาวศ์ได้สรุปสาระของความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ ซึ่งผู้เขียนขอคัดลอกมาโดยตรงดังนี้

สาระของความมั่นคงของชีวิตมนุษย์

UNDP ได้กำหนดแนวทางความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ออกเป็น ๘ ด้านได้แก่ ความมั่นคงด้านเศรษฐกิจ ความมั่นคงด้านอาหาร ความมั่นคงด้าน

สุขภาพ ความมั่นคงด้านสิ่งแวดล้อม ความมั่นคงของบุคคล ความมั่นคงของชุมชน และความมั่นคงทางการเมือง

ความมั่นคงด้านเศรษฐกิจมีจุดเน้นอยู่ที่การมีรายได้ขั้นต่ำอย่างเพียงพอการไม่ตกงาน การประกอบอาชีพอิสระ และการสร้างเงื่อนไข สภาพการทำงานที่ได้มาตรฐาน

ความมั่นคงด้านอาหาร หมายถึง การมีโอกาสแสวงหาอาหาร ปลอดภัย
การอดอยาก และการขาดสารอาหาร

ความมั่นคงด้านสุขภาพเน้นการป้องกันโรคภัยไข้เจ็บ การลดอัตราการตาย
แรกเกิดของทารก การปลอดภัยจากโรคเอดส์และโรคที่เกี่ยวข้องกับเอดส์ การปกป้อง
ไม่ให้ผู้ป่วยโรคเอดส์ถูกเลือกปฏิบัติจากสังคม ในส่วนนี้ควร จะได้ครอบคลุมถึง
การมีสุขภาพจิตดีอีกด้วย

ความมั่นคงด้านสิ่งแวดล้อม หมายถึง การมีสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่
ถูกสุขลักษณะ มีน้ำสะอาดใช้ และมีความพร้อมสำหรับการป้องกัน หรือแก้ไขภัย
พิบัติต่าง ๆ

ความมั่นคงของบุคคล มีจุดเน้นในด้านการปลอดภัยจากความรุนแรงที่เกิด
โดยรัฐ หรือที่เกิดโดยบุคคล ความรุนแรงที่เกิดโดยรัฐที่ครอบคลุมทั้งรัฐที่บุคคลเป็น
สมาชิกและรัฐอื่น ๆ เช่น การถูกทรมาน หรือทารุณ ภาวะสงครามความรุนแรงจาก
ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ ฯลฯ ส่วนความรุนแรงที่เกิดโดยบุคคล ได้แก่
อาชญากรรม ความรุนแรงต่อเด็กและสตรี ตลอดจนการฆ่าตัวตาย

ความมั่นคงของชุมชนรวมถึงการปกป้องผลประโยชน์ของชุมชนและครอบ
ครัวไม่ให้เกิดเหตุร้ายแสบ เช่น การตกเขี้ยวแรงงานหรือแรงงาน ทาส การขลิบ
อวัยวะเพศหญิงในกลุ่มชาวมุสลิมในอาฟริกาบางประเทศ การรุกรานจากกลุ่มชาติ
พันธุ์หรือศาสนาอื่นที่มีความขัดแย้งกัน

ความมั่นคงทางการเมือง ได้แก่ การเผยแพร่แนวคิดประชาธิปไตยให้เป็นที่ย
อมรับ การประณามการปราบปรามด้วยกำลังของรัฐบาล การละเมิดสิทธิมนุษย
การให้ความสำคัญแก่งบประมาณด้านสวัสดิการสังคมมากกว่างบประมาณด้าน
การทหาร

การมองเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์นี้เป็นการมองมนุษยชาติทั้งเผ่าพันธุ์
ไม่ใช่ชาติใดชาติหนึ่ง จึงสอดคล้องกับเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจสังคมวัฒนธรรมอย่าง
ไร้พรมแดน รัฐต้องเล็งเห็นความสำคัญของความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ไม่ใช่ความมั่นคงของ
รัฐชาติ ทุกคนต้องช่วยกันแก้ปัญหาสังคมของมนุษย์ทุกเผ่าพันธุ์ในโลก และทุกคนต้องช่วย
กันดูแลสิ่งแวดล้อมของโลก

ตัวอย่างของการพิจารณาเรื่องสิทธิและความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ในเรื่อง “ความกลัว” “ความปลอดภัย” ฯลฯ ซึ่งให้เห็นมุมมองการพัฒนาเชิงนามธรรมมากกว่าเชิงรูปธรรม ซึ่งแตกต่างจากหัวข้อแรกเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตหรือการพัฒนาสังคม การปรับกระบวนการพัฒนาโดยให้ความสำคัญในเรื่องสิทธินั้นเป็นเรื่องจำเป็น

๒) การพัฒนาจิตใจแนวศาสนา จริยธรรม จรรยาบรรณ ค่านิยม

ในปี ๒๕๒๗ โครงการอาสาศาสตร์เพื่อสังคม (คอส.) ได้จัดสัมมนา ประสพการณ์แนวคิดในงานพัฒนา การสัมมนาได้พูดถึงปรัชญา ความเชื่อหรือกรอบแนวคิดที่ว่าด้วยการพัฒนายุทธศาสตร์หรือการกำหนดเป้าหมายการพัฒนาและวิธีทำงานพัฒนา ในการสัมมนาค้างนั้นได้มีการจำแนกแนวคิดการพัฒนาเป็น ๔ กระแสใหญ่ ๆ คือ กระแสศาสนา กระแสเทคโนโลยี กระแสเศรษฐกิจการเมือง และกระแสวัฒนธรรมชุมชน นักพัฒนาในแต่ละกระแสได้ทำบททดลองนำเสนอแนวคิดของตน แนวคิดกระแสศาสนา มีทั้งศาสนาพุทธและคริสต์ พระประชา ปสนุนธมฺโม และ รสนา โตลิตระกุล พิจารณาการพัฒนาจากความสัมพันธ์ของมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ การพัฒนาควรทำให้เกิดการเติบโตองงามทั้งทางกาย (ภาวิตกาย - physical growth) ทางสังคม (ภาวิตศีล - social growth) ทางจิตใจ (ภาวิตจิต - emotional growth) และทางปัญญา (ภาวิตปัญญา - Intellectual growth) การงอกงามทั้งสี่ด้านต้องกลมกลืนกับธรรมชาติ

(๑) การพัฒนาทางกายคือการใช้แรงงานสติปัญญาทำงานสร้างสรรค์ เพื่อการผลิตสิ่งต่าง ๆ อย่างมีความสุข

(๒) การพัฒนาสังคมคือการที่ชุมชนสามารถเป็นตัวของตัวเอง พึ่งพาตัวเองได้ ระหว่างเมืองกับชนบทควรมีการจัดระเบียบใหม่ให้อำนาจประชาชนแก่กันและกัน คนในชุมชนควรมีค่านิยมทางสังคมที่เกิดจากการสมัครใจ ไม่ถูกบังคับที่จะมีกรรมสิทธิ์ร่วมกันในการผลิต เน้นการไม่เบียดเบียนและความยุติธรรมทางสังคม

(๓) การพัฒนาทางจิตใจ ได้แก่ การมีสังคหวัตถุ ๔ (ทาน ปิยวาจา อิตถจริยา และสมานัตตตา)

(๔) การพัฒนาปัญญาคือการสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเพื่อนมนุษย์รอบข้างและเข้าใจตนเองจนเกิดความสุขภายใน

ในส่วนของแนวคิดแบบคริสต์ สมพจน์ สมบูรณ์ เห็นว่าการพัฒนาคือหน้าที่ที่คนคนหนึ่งควรกระทำ โดยมองคนอื่นและตัวเองด้วยความรักความเอ็นดู กระทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้ดีที่สุด พยายามเอาชนะความรู้ลึกของตนเองมากกว่าจะมุ่งเอาชนะคนอื่น ชนะความไม่ดีด้วยความดี ชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ และชนะความใจร้อนด้วยความอดทน (สุภางศ์ และ วรรณิ ๒๕๓๔ หน้า ๔)

แนวคิดกระแสศาสนานี้มีงานของท่านผู้รู้ทางศาสนาและสนใจเรื่องการพัฒนาที่แสดงความคิดเห็นพอสมควรทั้งในการประชุม เสวนา อภิปราย และเอกสารเล่ม แต่เป็นการนำเสนอข้อคิดเห็นหรือแนวทางการคิด มากกว่าการมองในลักษณะเครื่องชี้วัด ตัวอย่างเช่นงานของพระไพศาล วิสาโล เรื่องพุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม (๒๕๓๓) พระมหานรงค์ เรื่อง สถานการณ์ด้านคุณภาพชีวิตของประชาชน (๒๕๓๒) พระธรรมปิฎก เรื่อง พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑ (๒๕๓๗) และข้อคิดชีวิตทวนกระแส (๒๕๓๗)

งานหลายชิ้นที่แสดงความคิดเห็นเรื่องการพัฒนาสังคมหรือคุณภาพชีวิต มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องการพัฒนาจิตใจอยู่ด้วยมาก เช่น งานของพระเทพเวที (สมณศักดิ์เดิม) จำแนกการพัฒนาคุณภาพชีวิตออกเป็น ๓ ระดับ เมื่อพิจารณาในรายละเอียดจะเห็นว่าเป็นเรื่องของการพัฒนาจิตใจซึ่งสัมพันธ์กับคุณภาพชีวิต ท่านได้จำแนกไว้คือ

๑. คุณภาพชีวิตระดับพื้นฐานคือ ระดับที่ปฏิสัมพันธ์กันในเรื่องการมีชีวิตร่วมกันในสังคมประกอบด้วย (๑) สุขภาพดี มีพลานามัยและมีปัจจัยเครื่องรักษาส่งเสริมสุขภาพ (๒) พึ่งตนได้ทางเศรษฐกิจ (๓) มีอาหารที่มีคุณค่า มีกินและกินเป็น (๔) มีที่อยู่อาศัย และที่ทำงานที่เหมาะสม ไม่แออัด สะอาด สะดวกสบายต่อการดำเนินชีวิต การทำงานและการเดินทาง (๕) มีครอบครัวซึ่งมีกำลังพอบำรุงเลี้ยงได้ อยู่กันด้วยความ สุข ทั้งอบอุ่นและร่มเย็น (๖) อยู่ร่วมและทำงานร่วมกับผู้อื่นได้ดี รับผิดชอบ เอื้อเฟื้อ มีน้ำใจเกื้อการุณย์ ผูกมิตร และชวนชาว... ทำกิจที่เป็นประโยชน์ (๗) มีเวลาว่างเป็นของตนเอง และรู้จักใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ในการเล่นความรื่นรมย์บันเทิงที่ไร้โทษ ชื่นชมซาบซึ้งในสุนทรีย์ และในการที่จะพัฒนาตนยิ่งขึ้นไปในด้านต่าง ๆ

๒. คุณภาพชีวิตระดับพัฒนาการ หรือระดับสัมปรายิ์กัตตะให้ความสำคัญกับเรื่องปัญญาและจิตใจ ประกอบด้วย (๑) มีการศึกษา รู้เข้าใจเท่าทันเหตุการณ์ มีประสบการณ์ที่เป็นฐานของการดำเนินชีวิตอย่างฉลาด (๒) มีวิจรรณญาณพิจารณาเหตุปัจจัย รู้จักคิด รู้จักแก้ปัญหา ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา (๓) มีจิตใจที่พัฒนา ก่อปรด้วยคุณธรรมและจริยธรรม เชื่อมั่นในการทำความดี ประพฤติดีงาม สุจริตทั้งกาย วาจา ใจ

มั่นใจในคุณค่าแห่งชีวิตของตน (๔) สุขภาพจิตดี มีความมั่นคงทางจิตใจ มีเจตคติดีงาม จิตใจปลอดโปร่ง เบิกบาน ผ่องใส เป็นสุขมองโลกและชีวิตความเป็นจริง

๓. คุณภาพชีวิตระดับเอื้อโอกาสหรือระดับอุภัยตตะ ประกอบด้วย (๑) มีความปลอดภัยทั้งกาย ใจ เช่น ปราศจากใจผู้ร้าย ละอบายมุข (๒) อยู่ในสังคมที่มีสวัสดิการและบริการดี อำนวยสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค และไม่ตรีสังเคราะห์ (๓) อยู่ในสังคมที่อำนวยโอกาสในการทำงานที่ตนถนัดมีโอกาสในการเรียนรู้และเข้าถึงวิทยาการต่าง ๆ โอกาสในการมีส่วนร่วมในสังคม ในชุมชนและในทางการเมืองและโอกาสในการได้รับความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ (๔) อยู่ในสังคมที่มีระเบียบ มีขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรมและกฎหมายที่เป็นธรรมและเอื้อต่อการพัฒนาชีวิตและสังคม (๕) มีธรรมชาติแวดล้อมที่เกื้อกูล รื่นรมย์ สวยงาม ผืนน้ำ อากาศบริสุทธิ์ไร้มลพิษ

ในทำนองเดียวกัน พระมหาเจิม สวโจ (๒๕๓๗) ได้ระบุคุณภาพชีวิตโดยแบ่งเป็น ๔ ระดับคือ ๑. ระดับกายภาพ ได้แก่ การมีปัจจัยสี่ ครบถ้วน ๒. ระดับสังคม ได้แก่ การมีปฏิสัมพันธ์ที่เหมาะสมระหว่างบุคคลในสังคม ในทางศาสนาถือว่ามศีลสมบุรณ์ ๓. ระดับจิตใจ ได้แก่ การมีสุขภาพจิต และมีระดับความคิดด้านจิตวิญญาณที่มั่นคงหนักแน่น ไม่ตกอยู่ในความว้าวุ่น หวาดกลัวทางจิตใจ ๔. ระดับสติปัญญา ได้แก่ การสามารถใช้ปัญญาของตนเองและของชุมชนเพื่อช่วยเหลือตนเองได้ ทำให้มนุษย์เป็นที่พึ่งของตนเอง มีความเข้าใจสัจจะ สามารถนำไปแก้ปัญหที่เกิดขึ้นได้

นอกจากนี้ เมื่อกองวัฒนธรรม กรมการศาสนา ได้รับการพิจารณายกฐานะเป็นสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) ในปี ๒๕๒๒ ทาง สวช. ได้จัดทำโครงการศึกษาเพื่อเสนอหลักวิชาการตามแนวพุทธศาสตร์ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้แต่งตั้งคณะอนุกรรมการเฉพาะกิจเพื่อดำเนินการศึกษา คณะกรรมการได้มีมติเห็นชอบให้ดำเนินการศึกษา ๕ สาขาวิชาคือ ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ จิตวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์ สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์ รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธ-ศาสตร์ ผลงานเหล่านี้เป็นงานเชิงวิชาการและเนื้อหา ไม่ได้พิจารณาจากมุมมองของการชี้วัดแต่อย่างใด (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ๒๕๒๖)

ส่วนทางด้านค่านิยม จรรยาบรรณและจริยธรรมนั้น งานเรื่องค่านิยมมีทำมากในช่วงหลัง พ.ศ. ๒๕๒๐ มีทั้งงานวิจัยของนักวิชาการและหน่วยงานของรัฐคือสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) เมื่อได้รับยกฐานะจากหน่วยงานระดับ

กอง ได้จัดทำโครงการหลายโครงการ โครงการแรก ๆ โครงการหนึ่งคือ โครงการพัฒนาค่านิยมในชาติ ลวช. กำหนดค่านิยมเพื่อชีวิตและสังคมไทย ๒๐ ประการขึ้นในปลายปี ๒๕๒๒ ต่อมาในเดือนเมษายน ๒๕๒๓ จึงเร่งรัดหาเครื่องมือปลูกฝังค่านิยมที่สำคัญและจำเป็นเร่งด่วนก่อนเพียง ๔ ประการ และประกาศใช้ค่านิยมพื้นฐาน ๕ ประการ รวมทั้งเชิญชวนให้ทุกคนร่วมกันสร้างเสริม ปลูกฝัง และปฏิบัติตาม นอกจากนี้ยังได้นำเอาคุณธรรม ๔ ประการ จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันออกเผยแพร่ให้ประชาชนทั่วไปได้ทราบเพื่อยึดเป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตประจำวัน รายละเอียดของค่านิยมประกอบด้วย ค่านิยมที่รัฐสร้างเสริมและปลูกฝังหรือปรากฏอยู่ในสังคม ซึ่งมี ๒ ลักษณะคือ ๑) ค่านิยมที่คุณค่าหรือประโยชน์โดยตรงเป็นของสังคม (๑๔ ข้อ) และ ๒) ค่านิยมที่คุณค่าหรือประโยชน์โดยตรงเป็นของผู้ปฏิบัติ (๖ ข้อ) จากค่านิยมดังกล่าวจะเห็นได้ว่ารัฐมุ่งเน้นไปที่สังคมเป็นส่วนใหญ่ซึ่งโดยหลักการแล้วควรสร้างค่านิยมที่สนองความต้องการของผู้ปฏิบัติด้วย และสิ่งที่ทุกชีวิตปรารถนาก็คือ ๑) เมื่อเกิดมาต้องได้รับการเลี้ยงดู ๒) เมื่อโตขึ้นต้องมีโอกาสได้รับการศึกษาและพัฒนาตนเอง ๓) เมื่อถึงวัยต้องเลี้ยงดูตนเองและมีครอบครัวทำได้ และ ๔) เมื่อถึงคราวพ้นวัยทำงานก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยความสุขพอสมควรจนกว่าจะตายจากโลกไป (สุภาวงศ์ และ วรณี ๒๕๓๗ : ๑๙)

ในวโรกาสสมโภชรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี ทางคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติถือเป็นกิจกรรมพัฒนาจิตใจ โดยเสนอให้เร่งรัดปลูกฝังค่านิยมพื้นฐานที่สำคัญและจำเป็นเร่งด่วน ๕ ประการคือ (๑) การพึ่งพาตนเอง ขยันหมั่นเพียรและมีความรับผิดชอบ (๒) การประหยัดและออม (๓) การมีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย (๔) การปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา และ (๕) ความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์ ในปีเดียวกันคือ พ.ศ. ๒๕๒๕ กรมวิชาการสนับสนุนให้พิมพ์งานของ วชิร สุวรรณ ชื่อยุทธวิธีในการพิจารณาส่งเสริมค่านิยม ซึ่งเป็นคู่มือสำหรับครูใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิต สร้างเสริมคุณธรรม และจริยธรรมแก่เด็กระดับมัธยมศึกษา (วชิร ๒๕๒๕)

ในช่วงเวลาเดียวกัน สุนทรী โคมิน ได้ศึกษาเรื่องค่านิยมไทย โดยในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ สุนทรী โคมิน และสนิท สมักรการ ได้เผยแพร่ผลงานวิจัยเรื่องค่านิยมและระบบค่านิยมไทย : เครื่องมือในการสำรวจวัด ซึ่งมีการสร้างเครื่องมือเพื่อศึกษาเรื่องค่านิยม และกำหนดวิธีการวัดค่านิยมเชิงปริมาณอย่างละเอียด เก็บข้อมูลจากตัวอย่าง ๒,๔๖๙ คน ในภาคต่าง ๆ ของประเทศ แยกตามอาชีพและภูมิภาค ในปี ๒๕๓๔ สุนทรীตีพิมพ์งานอีกชิ้นหนึ่งในหนังสือ Psychology of the Thai People (๑๙๙๑) ซึ่งให้ความสำคัญเรื่องการ

สำรวจและวัดค่านิยมอย่างเป็นระบบ แนวทางการดำเนินงานวางอยู่บนพื้นฐานของทฤษฎี แนวจิตวิทยา เพื่อศึกษาระบบค่านิยมด้วยวิธีการเชิงปริมาณ อย่างไรก็ดี งานทั้งสองชิ้น เป็นงานวิจัยเพื่อศึกษาหาความรู้ ไม่ใช่งานที่ศึกษาเพื่อหาตัวชี้วัด งานทั้งสองชิ้นจึงครอบคลุมหัวข้อทางด้านค่านิยมที่หลากหลายครอบคลุมทุกเรื่องและละเอียดลึกซึ้งมาก ถ้าจะนำมาใช้เป็นตัวชี้วัดยังมีขั้นตอนที่ต้องดำเนินการเพิ่มเติมอีก

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๓ - ๒๔ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้กำหนดโครงการวิจัยและสัมมนาเรื่องจริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน โดยเริ่มจากการจัดสัมมนาขนาดเล็กโดยนำผลการวิจัยของสุนทรียะและสนิทมมาอภิปราย และใช้เป็นจุดเริ่มต้นเพื่อกำหนดแนวทางการวิจัยเรื่องจริยธรรมอย่างเป็นระบบทางสภาพการศึกษา ได้จัดสรรเงินอุดหนุนให้ผู้ทรงคุณวุฒิดำเนินการวิจัยเพื่อแสวงหาคุณลักษณะในอุดมคติทางจริยธรรมและสภาพที่เป็นจริง ประกอบด้วยการวิจัย ๕ หัวข้อคือ (๑) คุณลักษณะในอุดมคติทางจริยธรรมของบุคคลจากพระคัมภีร์ของนักปรัชญา นักคิด และนักการศึกษาไทย (๒) คุณลักษณะในอุดมคติทางจริยธรรมของบุคคลจากพระคัมภีร์ของนักปรัชญา (๓) คุณลักษณะในอุดมคติทางจริยธรรมของบุคคลจากศาสนาที่สำคัญของโลก (๔) คุณลักษณะในอุดมคติทางจริยธรรมสังเคราะห์จากศาสนาที่สำคัญของโลกและ (๕) พฤติกรรมทางจริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน : ศึกษาตามแนวทางจิตวิทยาสังคม

การวิจัยในหัวข้อ (๑) ถึง (๔) เน้นการเสาะแสวงหาคุณลักษณะอุดมคติทางจริยธรรม ปรากฏในรายงานของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (๒๕๒๒) เขียนด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ ๑๐ ท่าน ส่วนการวิจัยในหัวข้อ (๕) เน้นการศึกษาสภาพที่เป็นจริงของพฤติกรรมจริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน คณะผู้วิจัยในโครงการพฤติกรรมจริยธรรมประกอบด้วย ชัยพร วิชาวุธ, อีราพร อูวรรณโณ และพรรณทิพย์ ศิริวรรณบุศย์ และทำการศึกษาจริยธรรมแนวจิตวิทยา ใช้วิธีการศึกษาเชิงปริมาณโดยเก็บข้อมูลจากตัวอย่าง ๙,๐๐๐ คน และมีการวิเคราะห์ทางสถิติอย่างลึกซึ้ง แนวความคิดของการวิจัยให้ความสำคัญกับเรื่องความหมายของจริยธรรม พฤติกรรมจริยธรรม ขอบเขตของพฤติกรรมจริยธรรม และค่านิยม วัดอุปประสงค์ของงานวิจัยชิ้นนี้คือการทำความเข้าใจเรื่องจริยธรรมสังเคราะห์องค์ความรู้เพื่อกำหนดเป็นบรรทัดฐานทางจริยธรรมสำหรับสังคมไทย และแสวงหาแนวทางที่จะนำไปสู่การปรับพฤติกรรมทางจริยธรรมของคนไทยให้เป็นไปตามบรรทัดฐานต่อไป งานนี้ไม่ได้มีวัตถุประสงค์ในการสร้างตัวชี้วัด

ศรีนครินทรวิโรฒ เรื่องจริยธรรมของเยาวชนไทย โดย ดวงเดือน พันธุมนาวิน และ เพ็ญแข ประจันปัจจนิก (๒๕๒๐) เป็นการวิจัยแนวพฤกษศาสตร์และมิงานวิจัยเชิงทดลองด้วย ศึกษานักเรียนชั้น ป.๖ ถึงนิสิตนักศึกษาในชั้นปีที่ ๒ จำนวน ๑,๔๐๐ คน และเรื่องค่านิยมของชาวนบทยไทย : ค่านิยมทางวัตถุกับค่านิยมทางระเบียบประเพณีของเพ็ญแข ประจันปัจจนิก และอ้อมเดือน สดมณี ซึ่งศึกษาเปรียบเทียบชนบท ๒ แห่ง ในทั้ง ๒ กรณี คณะผู้วิจัยหวังประโยชน์ทางด้านวิชาการในการอบรมเลี้ยงดูเด็กทางด้านจริยศึกษาและประโยชน์ในการพัฒนานุบุคคลและสังคม โครงการนี้ไม่ได้มีวัตถุประสงค์ในเรื่องตัวชี้วัด

ในปี ๒๕๓๐ ซึ่งเป็นปีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรีได้มีโครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง โดยมีเป้าหมายว่าทุกตำบลทั่วประเทศอย่างน้อยตำบลละ ๑ หมู่บ้าน จะมีหมู่บ้านที่พัฒนาถึงระดับที่เป็นแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง และได้มีการนำโครงการไปปฏิบัติในหมู่บ้านบางแห่ง เช่น ที่หมู่บ้านดงงาม ตำบลจรม อำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์ การประเมินผลเบื้องต้นเป็นที่น่าพอใจของผู้จัดทำ โครงการนี้ได้กล่าวถึงคุณภาพชีวิตที่ดีว่าควรมีเครื่องชี้วัดดังนี้ ๑) การมีสุขภาพแข็งแรง เข้มแข็งปราศจากโรคภัย ๒) มีปัญญา มีความรู้ ความสามารถที่จะช่วยเหลือตนเองได้ ๓) มีความเป็นอยู่ดีตามสมควรแก่กัน ๔) มีบุตรพอดี ๕) มีรายรับสูงกว่ารายจ่าย ๖) มีศีลธรรม คุณธรรม เมตตาธรรม ไม่เอาเปรียบกัน ๗) มีการจัดตั้งพลังประชาชน ๘) มีการศึกษา อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานเก็บข้อมูลตามเครื่องชี้วัดของโครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทองมิได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

งานด้านจริยธรรมอีกรุ่นหนึ่งคืองานของดวงเดือน พันธุมนาวิน เรื่องทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม : การวิจัยและการพัฒนานุบุคคล (๒๕๓๔) ผู้เขียนประมวลผลการวิจัยต่าง ๆ วิเคราะห์หาสาเหตุของพฤติกรรมต่าง ๆ อันพึงปรารถนาของคนไทย แล้วนำมาสรุปพบว่ามีสาเหตุทางจิตใจ ๔ ประการ ที่ทำให้คนบางคนมีพฤติกรรมเป็นคนดีและคนเก่งในสังคมไทย จากนั้นได้มีการแตกแขนงการวิจัยออกไปเป็นด้าน ๆ อีกด้วย พฤติกรรมที่ศึกษามีทั้งพฤติกรรมเชิงจริยธรรมและยังมีเรื่องอื่น ๆ เช่น การทำงานอย่างขยันขันแข็งหรือพฤติกรรมสุขภาพ ผู้เขียนเสนอว่าทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมมีความสอดคล้องสนับสนุนสังฆธรรมในพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก

งานอีกรุ่นหนึ่งคืองานให้ความสำคัญในเรื่องจริยบรรณมหาวิทยาลัยบางแห่งให้ความห่วงใยกับบัณฑิตที่ผลิตในแต่ละปีว่าจะได้บัณฑิตที่มีจริย

ธรรมจรรยาบรรณ และเป็นประชากรที่ดีของประเทศหรือไม่ มหาวิทยาลัยมหิดลได้จัดทำ เอกสารขึ้นชุดหนึ่ง และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รวบรวมจรรยาบรรณอาจารย์และจรรยา บรรณวิชาชีพขึ้น ตีพิมพ์ครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ งานทั้งของมหาวิทยาลัยมหิดลและ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยแสดงให้เห็นความห่วงใยของมหาวิทยาลัยในคุณภาพบัณฑิตที่ มหาวิทยาลัยผลิตให้ไปทำงานในสาขาอาชีพต่าง ๆ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยยังได้จัดทำหนังสืออีก ๑ ชุด ๔ เล่ม เน้นในเรื่อง จรรยาบรรณใน ๔ สาขา คือ สื่อมวลชน วิศวกรรมศาสตร์ แพทย์ศาสตร์ และครุศาสตร์ ทั้งนี้เป็นการศึกษารายละเอียดของสถานการณ์ที่ผ่านมาในอดีตว่ามีปัญหาเชิงจรรยาบรรณ และแนวปฏิบัติอย่างไรบ้าง (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๘)

๓) การพัฒนาจิตใจในกลุ่มผู้ด้อยโอกาส

ในการพัฒนากลุ่มผู้ด้อยโอกาส รัฐได้กำหนดนโยบายไว้ชัดเจนมากสำหรับ กลุ่มผู้ด้อยโอกาส ๒ กลุ่มใหญ่ คือ (๑) เด็กและเยาวชน (๒) สตรี แผนพัฒนายาระยะยาวของ เด็กและเยาวชน และแผนพัฒนาสตรีระยะยาว (๒๕๒๕ - ๒๕๔๕) มีประเด็นเรื่องพัฒนาจิต ใจที่ชัดเจน ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของตัวชี้วัดการพัฒนาของเด็กและเยาวชน และของกลุ่ม ผู้หญิง

๓.๑ เด็กและเยาวชน

สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานเยาวชนแห่งชาติ (สยช.) ได้จัดทำแผนพัฒนาเด็กและเยาวชนระยะยาวและได้กำหนดไว้ว่า การพัฒนานั้นจะ ต้องมีประเด็นเรื่อง สุขภาพกาย สติปัญญา จริยธรรม อารมณ์ สังคม และในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ ทาง สยช. ได้ตั้งคณะอนุกรรมการจัดทำตัวบ่งชี้การพัฒนาเด็กและเยาวชน แยก รายภาค และรวบรวมข้อมูลจากหน่วยต่าง ๆ ตั้งแต่ปี ๒๕๒๗ - ๓๗ แบ่งออกเป็นตัวบ่งชี้ ๗ ด้าน และมีตัวบ่งชี้ทั่วไป ๔๔ ตัว ตัวบ่งชี้การพัฒนาเด็กและเยาวชน ๖๖ ตัว ดังนี้

ด้าน	ตัวบ่งชี้ทั่วไป	ตัวบ่งชี้การพัฒนาเด็กและเยาวชน
๑. ประชากร	๙	๕
๒. โภชนาการ	-	๕
๓. สุขภาพกาย สุขภาพจิต	๑๐	๑๖
๔. สถิติปัญญาและความ สามารถพื้นฐาน	๑๑	๘
๕. การมีงานทำและเตรียม อาชีพ	๘	๖
๖. สังคม วัฒนธรรม จริยธรรม	๖	๒๔
๗. การบริหารและงบประมาณ	-	๒

ที่มา : สุภางศ์ และ วรณี ๒๕๓๘ หน้า ๒๔.

สำหรับการพิจารณาเรื่องการพัฒนาเด็กและเยาวชนนั้น จากการ
ศึกษาที่ผ่านมาพบว่าตั้งแต่แผนพัฒนาฉบับที่ ๖ เป็นต้นมา ตัวชี้วัดเรื่องพัฒนาการของเด็ก
ทางด้านสุขภาพกายและการศึกษาในภาพรวมอยู่ในระดับที่ค่อนข้างดีมาก เมื่อเปรียบเทียบกับ
ประเทศกำลังพัฒนาอื่น ๆ จากแนวโน้มการพัฒนาเด็กและเยาวชนในรอบ ๔๐ ปี ถ้าจะ
แยกในเรื่องของพัฒนาการทางด้านร่างกายและจิตใจ พัฒนาการทางสังคม พัฒนาการทาง
ด้านสติปัญญา การศึกษาและการมีงานทำแล้ว สรุปว่าในด้านกว้างระดับชาติ แนวโน้ม
การพัฒนาทางร่างกายและสติปัญญามีภาพที่ดีขึ้นเรื่อย ๆ เป็นส่วนใหญ่ ส่วนพัฒนาการ
ทางจิตใจและพัฒนาการทางสังคมนั้นไม่สามารถกล่าวได้ว่าดีขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะข้อมูล
เกี่ยวกับพัฒนาการทางจิตใจและทางสังคมนั้นมีไม่เพียงพอ (อมรา พงศาพิชญ์และคณะ
๒๕๓๐ หน้า ๒๖๒) ปัญหาอยู่ที่กลุ่มเด็กด้อยโอกาส เช่น กลุ่มเด็กทำงาน เด็กกำพร้า
เด็กเร่ร่อน ฯลฯ

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีการพยายามให้ความสนใจต่อกลุ่มเด็ก
ในภาวะยากลำบากซึ่งให้ความสำคัญในเรื่องการพัฒนาจิตใจ สิทธิ ความเป็นธรรมใน
สังคม และพบปัญหาว่าการเก็บข้อมูลทำได้ยากเพราะมักจะเป็นเรื่องปกปิด หรือเด็กอยู่

การจัดกระจาย ข้อมูลเท่าที่มีได้จากรายงานการศึกษาเชิงคุณภาพ จึงให้ภาพในเรื่อง กระบวนการ ปัญหา และการค้นหาแนวทางแก้ไข แต่ในแง่ตัวชี้วัดแล้วยังไม่สามารถจัดทำได้อย่างเป็นระบบ ขณะนี้ Childwatch International และ UNICEF กำลังร่วมมือกันจัดทำ ตัวชี้วัด (เชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ) เกี่ยวกับกลุ่มเด็กในภาวะยากลำบาก ตัวชี้วัดที่จัดทำได้นี้คือตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้องหรือสะท้อนให้เห็นการพัฒนาจิตใจเป็นส่วนใหญ่

๓.๒ สตรี

สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) ได้จัดทำแผนพัฒนาสตรีระยะยาวและจัดทำฐานข้อมูลการพัฒนาสตรี โดยจัดตั้ง คณะอนุกรรมการเฉพาะกิจด้านข้อมูลและตัวบ่งชี้และกำหนดตัวชี้วัดการพัฒนาสตรีโดย ศึกษาจากตัวชี้วัดของ ESCAP, UN และอื่น ๆ คณะอนุกรรมการได้กำหนดตัวชี้วัดไว้ ๙ หมวด โดย ๖ หมวดแรกเป็นข้อมูลเชิงปริมาณและหาข้อมูลเชิงสถิติ แต่ในหมวด ๗ - ๙ เป็นหมวดที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาจิตใจและสิทธิ ดังรายละเอียดต่อไปนี้คือ (๑) ประชากร ๕ ตัว (๒) ครัวเรือน ครอบครัว สถานภาพ สมรส และการเจริญพันธุ์ ๑๒ ตัว (๓) การศึกษาและบริการศึกษา ๑๐ ตัว (๔) สุขภาพอนามัย บริการทางสาธารณสุข โภชนาการ ๒๒ ตัว (๕) กิจกรรมทางเศรษฐกิจและผู้ที่ไม่อยู่ในกำลังแรงงาน ๑๑ ตัว (๖) การมีส่วนร่วมทางการเมือง การปกครอง กิจกรรมสาธารณะ ๑๐ ตัว (๗) สิทธิทางกฎหมาย ซึ่งประกอบด้วยประเด็นเรื่อง (ก) การให้สัตยาบันการรับรองและการลงนามของประเทศไทย ในอนุสัญญาของสหประชาชาติ และ (ข) สิทธิและความเสมอภาคระหว่างสตรีและบุรุษใน เรื่องกฎหมายไทย (๘) ระเบียบทางสังคมและความปลอดภัย ๑๑ ตัว และงานอดิเรกและ กิจกรรมของวัฒนธรรม (๒ ตัว)

สำหรับตัวชี้วัดการพัฒนาสตรีในหัวข้อ ๗ - ๙ นี้ คือตัวชี้วัดที่สะท้อนให้เห็นการพัฒนาจิตใจอยู่ด้วย และเป็นเรื่องที่มีข้อมูลน้อยมาก ในหมวด ๗ ในเรื่องสิทธิทางกฎหมายพิจารณาเฉพาะประเด็นว่ารัฐบาลไทยให้สัตยาบันในเรื่องต่าง ๆ หรือลงนามในอนุสัญญาของสหประชาชาติหรือไม่ ไม่ได้ดูในเรื่องของการถือปฏิบัติภายในประเทศ ส่วนประเด็นในหมวดที่ ๘ ระเบียบทางสังคมและความปลอดภัย รวมทั้งเรื่องงานอดิเรกและ กิจกรรมทางวัฒนธรรมในหมวดที่ ๙ ก็ยังเป็นเรื่องที่เก็บข้อมูลยาก และยังคงต้องศึกษาหาแนวทางเก็บข้อมูลต่อไป รายละเอียดของตัวชี้วัดมีดังนี้

(๑) ด้านสิทธิทางกฎหมาย (Legal Right Issues) ประกอบด้วย ประเภทของตัวบ่งชี้ ๒ ตัว คือ

ก. การให้สัตยาบัน การรับรอง และการลงนามของประเทศ
ไทย ในอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิของสตรี (พ.ศ. ๒๕๒๒) ของสหประชาชาติ ว่าด้วย การ
ขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบ สิทธิในการสมรส สิทธิทางการศึกษา สิทธิในการให้
จ่ายเงิน สิทธิในการจ้างงาน การคุ้มครองมารดาและหญิงมีครรภ์

ข. สิทธิและความเสมอภาคระหว่างสตรีและบุรุษในระบบ
กฎหมายไทยในเรื่อง สิทธิในครอบครัว สิทธิในมรดก สิทธิส่วนบุคคลของหญิงมีสามี
ได้แก่ สิทธิต่อร่างกาย สิทธิในการใช้ค่าน้ำหน้าชื่อและการใช้นามสกุลของหญิงมีสามี
สิทธิในการถือครองกรรมสิทธิในอสังหาริมทรัพย์ สิทธิในการสืบสัญชาติไทย เป็นต้น สิทธิ
ในการสมรส สิทธิในการฟ้องหย่าสิทธิในการเลิกสัญญาหมั้น สิทธิทางการศึกษาและฝึก
อบรม สิทธิในการทำงาน สิทธิในการมีส่วนร่วมทางการเมือง การปกครอง

(๒) ด้านระเบียบทางสังคมและความปลอดภัย (Public Order and Safety) ประกอบด้วยประเภทของตัวบ่งชี้ ๑๐ ตัวคือ (ก) สตรีที่ตกเป็นเหยื่อของ
อาชญากรรม ความรุนแรง ถูกทารุณ และถูกทำร้ายร่างกาย จิตใจ และทางเพศ (ข)
ผู้ถูกจับกุมและถูกต้องโทษจำคุก (ค) ผู้กระทำผิดคดีต่าง ๆ (ง) ผู้ถูกทอดทิ้งและอด
อยาก ไร้ที่พึ่ง (จ) สตรีที่ถูกบังคับให้ค้าประเวณี (ฉ) สตรีที่ตั้งครรภ์นอกสมรสและให้
กำเนิดบุตรโดยไม่ปรากฏบิดา (ช) สตรีที่ทำแท้ง (ซ) สตรีที่เป็นโรคเอดส์ และโรคเกี่ยวกับ
เพศสัมพันธ์ (ณ) อัตราส่วนระหว่างเพศของเจ้าหน้าที่ในกระบวนการยุติธรรมและช่วยเหลือ
สังคม (ญ) สถานบริการ สถานสงเคราะห์ที่ให้ความช่วยเหลือแก่สตรีที่มีปัญหาพิเศษ

(๓) ด้านงานอดิเรกและกิจกรรมทางวัฒนธรรม (Leisure and Culture Activities) ประกอบด้วยประเภทของตัวบ่งชี้ ๒ ตัว คือ (ก) ประชากรที่มีงาน
อดิเรกในแต่ละประเภท (ข) ประชากรที่เข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรมและศาสนาในแต่ละ
ประเภท

๓. ข้อมูลเรื่องการพัฒนาจิตใจ

การศึกษาข้อมูลเพื่อนำไปใช้ในฐานะเป็นเครื่องชี้วัดการพัฒนาจิตใจนั้น ต้องใช้
ข้อมูลทั้งในลักษณะปริมาณหรือสถิติในรูปของตัวชี้วัดภาวะสังคมที่ สถศ. เคยจัดทำและเชิง
คุณภาพในรูปของรายงานการประเมินผลและการสำรวจสภาพ ซึ่งเป็นการดูตัวแปรทาง
ตรงและทางอ้อม ประกอบด้วยข้อมูลวัตถุวิสัย (objective) และจิตวิสัย (subjective)

ข้อมูลวัตถุดิบเชิงปริมาณที่มีการจัดเก็บอย่างเป็นทางการ

การจัดการพัฒนาจิตใจวิธีหนึ่งอาจดูจากผลกระทบหรือผลงานที่เกิดจากการพัฒนาหรือไม่พัฒนาทางจิตใจ คือการให้บริการด้านสวัสดิการสังคม งบประมาณของกรมการศาสนา สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ การกีฬาแห่งประเทศไทย กรมประชาสัมพันธ์ ฯลฯ ซึ่งชี้ให้เห็นว่ารัฐได้ลงทุนในเรื่องนี้ไปเท่าใด แต่การลงทุนไม่สามารถสะท้อนให้เห็นระดับของการพัฒนาจิตใจได้ เพราะกิจกรรมของหน่วยงานเหล่านี้อาจไม่ได้ช่วยพัฒนาจิตใจเลยก็ได้ นอกจากนี้จากการศึกษาประวัติศาสตร์การพัฒนาในประเทศไทยพบว่าหน่วยงานรัฐไม่ได้มีบทบาทในเรื่องของการพัฒนาจิตใจแต่เพียงฝ่ายเดียว มีองค์กรพัฒนาเอกชนอีกมากมายที่ทำงานทางด้านรณรงค์สร้างจิตสำนึกและพัฒนาจิตใจพร้อม ๆ กับการพัฒนาและสงเคราะห์ทางด้านอื่นด้วย อย่างไรก็ตามข้อมูลในเรื่องงบประมาณขององค์กรรัฐและองค์กรเอกชนไม่สามารถหาได้นอกจากจะมีการจัดเก็บอย่างเป็นระบบ

ในทางตรงกันข้าม ถ้าดูเรื่องผลกระทบทางลบของการไม่พัฒนาด้านจิตใจอาจดูจากตัวชี้วัดด้านอาชญากรรม ซึ่งก็เป็นเพียงเรื่องหนึ่งในหลาย ๆ เรื่อง ความหมายของอาชญากรรม คือการละเมิดกฎหมาย หรือการทำผิดจากบรรทัดฐานของสังคมอย่างรุนแรง สาเหตุของการประพฤตินอกรูปแบบนี้ ตามทฤษฎีอาชญาวิทยาทั่วไปอธิบายไว้ ๓ แนวคือ แนวที่หนึ่ง เชื่อว่า การประพฤตินอกรูปแบบเกิดขึ้นเพราะบุคคลไม่สามารถเรียนรู้ที่จะประพฤติตามกฎเกณฑ์ของสังคมได้ กลุ่มที่เชื่อในทฤษฎีการเรียนรู้ให้ความสำคัญกับเรื่องบทบาทของครอบครัวและพ่อแม่ในการอบรมบ่มนิสัยและให้ความอบอุ่นกับเด็ก เชื่อว่าถ้าพ่อแม่ดูแลดีเด็กจะมีพฤติกรรมตามแบบผู้ใหญ่และเป็นพลเมืองดี ผู้ที่เป็นอาชญากรคือผู้ที่คบคนเลว และเรียนรู้ตัวอย่างไม่ดีประพฤตินอกรูปแบบ เพราะทำตามตัวอย่างที่เลว

แนวคิดที่สอง เชื่อว่า อาชญากรรมเป็นปัญหาของการพัฒนาที่สับสนและขัดแย้ง อาชญากรรมในเมืองที่เกิดขึ้นในกระบวนการพัฒนา มักเกิดจากการที่คนในเมืองไม่สามารถปรับตัวเข้ารับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้น เมื่อปรับตัวไม่ได้และสังคมไม่มีทางเลือกให้ คนบางคนจึงมีพฤติกรรมแปลกแยกและเบี่ยงเบนจากบรรทัดฐานของสังคม อาชญากรรมคือรูปแบบของพฤติกรรมเบี่ยงเบนที่รุนแรงเป็นที่รังเกียจของสมาชิกในสังคมมากที่สุด และมีปัจจัยจากปัญหาการปรับตัว

แนวคิดของกลุ่มที่สาม เชื่อว่า ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมทำให้เกิดปัญหาระหว่างกลุ่ม ปัญหาอาชญากรรมเป็นปัญหาของสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม มี

ความแตกต่างและความเหลื่อมล้ำระหว่างกลุ่มคนสูง อาจเป็นความแตกต่างทางด้าน ชน
ชั้น ชาติพันธุ์หรือเผ่าพันธุ์ วัย เพศ ฯลฯ ในสังคมทุนนิยมความแตกต่างดังกล่าวทำให้
เกิดความไม่เสมอภาค ทั้งทางด้านอำนาจและการเงิน และมีผลทำให้ผู้ที่ด้อยกว่ามีพฤติ
กรรมที่ก้าวร้าวและพยายามหาอำนาจหรือเงินด้วยวิธีการที่ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม
เพราะต้องการมีอำนาจหรือเงินเพิ่มมากกว่าที่มีอยู่ แม้จะไม่เท่าเทียมกับผู้ที่มีชนชั้นที่
ฐานะสูงกว่า ในสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม ปัญหาอาชญากรรมไม่มี เพราะ
สมาชิกในสังคมนั้นมีความเสมอภาคทางอำนาจและการเงิน ซึ่งอาจหมายความว่าทุกคนไม่
มีเหมือนกันหมด การประกอบอาชญากรรมจึงไม่มีประโยชน์

ประเด็นในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ด้วยแนวคิดทั้งสามแนว นี้ไม่ทันเสีย
การขาดการพัฒนาทางจิตใจ เพื่อความสะดวกในการพิจารณาเรื่องตัวชี้วัดอาจขอแยก
แบบของอาชญากรรมออกเป็น ๓ ประเภท คือ (๑) อาชญากรรมทางสังคมและบุคคล (๒)
อาชญากรรมทางเศรษฐกิจ และ (๓) อาชญากรรมทางการเมือง

(๑) อาชญากรรมทางสังคมและบุคคล

การวิเคราะห์ปัญหาอาชญากรรมบุคคลโดยพิจารณาจากสถิติตัวเลขต้อง
คำนึงถึงว่า สถิติตัวเลขที่ปรากฏให้เห็นเป็นสถิติของคดีที่มีบันทึกไว้โดยตำรวจเท่านั้น ซึ่งก็
มีทั้งที่จับได้และจับไม่ได้ ตัวเลขในตารางที่ ๑ แสดงให้เห็นว่าในส่วนกลางประมาณร้อยละ
๕๐ - ๖๐ ของคดีถูกอรรถจีจับได้ แต่ในส่วนภูมิภาคจับได้ประมาณร้อยละ ๓๐ - ๕๐ เท่า
นั้น ชื่อนำสังเกตข้อหนึ่งคือ ในช่วง พ.ศ. ๒๕๒๑ - ๓๓ แม้จำนวนผู้ทำผิดจะเพิ่มขึ้นแต่ก็
ไม่มากนัก ขณะที่จำนวนคดีถูกอรรถจีไม่ได้เพิ่มขึ้น แต่กลับน้อยลง ซึ่งหมายความว่าในแง่
จำนวนแล้วปัญหาอาชญากรรมของไทยเราไม่ได้เลวลง เมื่อพิจารณาในรอบ ๑๒ ปี แต่ผู้
เขียนมีข้อสังเกตว่าคดีมีความรุนแรงขึ้น คำถามจึงอยู่ที่ว่าสถิติเหล่านี้สะท้อนความเป็นจริง
มากน้อยเพียงใด

ถ้าพิจารณาสถิติเกี่ยวกับคดีต่าง ๆ ดังปรากฏในตารางที่ ๒ จะเห็นว่า
สถิติเกี่ยวกับคดีถูกอรรถจีลดน้อยลง ในขณะที่สถิติเกี่ยวกับคดีอาญาคงที่ ทั้งนี้อาจ
อธิบายได้ว่าสภาพเศรษฐกิจสังคมในช่วงต้นทศวรรษ พ.ศ. ๒๕๒๐ ไม่ดี และค่อย ๆ ดีขึ้น
ในช่วงปลายทศวรรษ สถิติของปี พ.ศ. ๒๕๓๐ มีตัวเลขของคดีต่าง ๆ ต่ำ สะท้อนให้เห็น
ภาวะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้น อย่างไรก็ตามการอธิบายด้วยสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจนี้
เป็นคำอธิบายชุดหนึ่งเท่านั้น ควรที่จะได้มีการศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้ให้ลึกซึ้งเพิ่มขึ้น

ตารางที่ ๑ ความผิดตามกฎหมายอาญาและคดีอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้น

	๒๕๖๑	๒๕๖๕	๒๕๖๐	๒๕๖๓
ความผิดตามประมวลกฎหมายอาญาที่เกิดขึ้น				
ส่วนกลาง	๑๕,๓๕๑	๑๗,๖๗๐	๒๓,๐๒๑	๒๔,๖๗๓
ส่วนภูมิภาค	๗๑,๕๔๐	๖๘,๙๙๖	๖๗,๐๔๓	๖๒,๓๒๙
สัดส่วนคดีอุกฉกรรจ์ต่อประชากรแสนคน				
ตำรวจอาญาจักร	๓๗.๗	๓๐.๐	๑๔.๙	๑๒.๕
ส่วนกลาง	๑๙.๗	๑๘.๔	๑๐.๖	๑๑.๖
ส่วนภูมิภาค	๓๙.๘	๓๑.๕	๑๕.๔	๑๒.๗
จำนวนคดีอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้น				
ส่วนกลาง	๙๕๙	๑,๐๐๕	๕๙๒	๖๔๕
ส่วนภูมิภาค	๑๖,๐๖๗	๑๓,๖๔๔	๗,๔๑๖	๖,๔๒๑
จำนวนคดีอุกฉกรรจ์ที่จับได้				
ส่วนกลาง	๕๖๔	๕๖๑	๓๒๑	๓๕๕
ส่วนภูมิภาค	๔,๘๐๗	๔,๐๔๒	๓,๕๖๖	๒,๖๗๕

ที่มา : เครื่องชี้ภาวะสังคม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปีต่าง ๆ

ตารางที่ ๒ สถิติเกี่ยวกับคดีบางประเภท

	๒๕๒๑	๒๕๒๕	๒๕๓๐	๒๕๓๓
คดีอุกฉกรรจ์				
ฆ่าคนตายโดยเจตนา	๑๑,๕๐๔	๑๐,๘๓๐	๖,๐๓๒	๕,๓๔๔
ปล้นทรัพย์	๔,๓๖๓	๒,๗๘๙	๑,๓๒๙	๑,๒๐๐
ชิงทรัพย์	๙๔๒	๘๑๒	๕๖๖	๔๑๔
วางเพลิง	๒๑๗	๒๑๘	๑๐๖	๑๐๙
คดีอาญา				
เพศ	-	๕,๔๗๗	๕,๔๗๗	๕,๓๕๖
ชีวิตและร่างกาย	-	๓๐,๒๔๕	๒๐,๗๗๔	๒๑,๗๕๒
เสรีภาพ	-	๒๓๖	๑๖๕	๒๘๖
ทรัพย์สิน	-	๔๗,๒๕๖	๕๖,๑๑๕	๕๒,๖๙๙
โจรกรรม	-	๖,๙๑๒	๙,๐๒๗	๙,๒๗๓

ที่มา : เครื่องชี้ภาวะสังคม สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
ปีต่าง ๆ

การใช้ตัวเลขสถิติเพื่อทำความเข้าใจกับปัญหาอาชญากรรมนั้นไม่เพียงพอ เนื่องจากสถิติเป็นเพียงจำนวนครั้งที่ปรากฏการณ์เกิดขึ้น ไม่มีรายละเอียดของปรากฏการณ์ และไม่มีคำอธิบายเพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจถึงสาเหตุและกระบวนการ การใช้สถิติเพื่อศึกษาปัญหาอาชญากรรม จึงเป็นวิธีการหนึ่งที่น่าเสนอข้อมูลประเภทจำนวนเท่านั้น ผู้ศึกษาต้องหาข้อมูลด้วยวิธีการอื่นด้วย นอกจากนี้ยังมีประเด็นเรื่องการได้มาซึ่งตัวเลขที่จะต้องวินิจฉัยถึงความเชื่อถือได้ของตัวเลขอีกด้วย

(๒) อาชญากรรมทางเศรษฐกิจ

ความหมายของคำว่าอาชญากรรมทางเศรษฐกิจที่ใช้ในที่นี้ใช้ในความหมายเชิงเปรียบเทียบกับอาชญากรรมทางสังคมและบุคคลด้วย ทั้งนี้หมายความว่า นอกเหนือจากที่เนื้อหาจะเกี่ยวกับการหารายได้โดยมิชอบในจำนวนที่มากเมื่อเปรียบเทียบกับการลักขโมยหรือชิงทรัพย์บุคคลแล้ว ยังรวมทั้งการมีผลกระทบกับกลุ่มคนจำนวนมากด้วย อาชญากรรมทางเศรษฐกิจอาจแยกเป็นอาชญากรรมทางธุรกิจ (corporate crime) หรืออาชญากรรมของกลุ่มมิจฉาชีพที่มีกิจกรรมที่ผิดศีลธรรม (organized crime) ซึ่งทั้งสองกรณีมีความสัมพันธ์กับหน่วยงานรัฐและมีผลกระทบต่อประชาชนเป็นกลุ่มจำนวนมากค่อนข้างมาก

อาชญากรรมเกี่ยวกับธุรกิจ (corporate crime) ถือเป็นอาชญากรรมทางเศรษฐกิจที่แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมของการพยายามหารายได้ด้วยวิธีการที่อาจทำร้ายร่างกายและทรัพย์สินของผู้อื่น รวมทั้งการสร้างโรงงานที่ไม่ได้มาตรฐาน หรือโรงงานที่มีสภาพไม่ถูกสุขลักษณะไม่ถูกต้องตามหลักอาชีวอนามัย การเลียงภาซี การปั่นหุ้น และการเอาเปรียบผู้บริโภคหรือโกงหลวงในรูปแบบต่าง ๆ สถิติเหล่านี้สามารถนำมาใช้เป็นตัวชี้วัดได้ถ้ามีการจัดเก็บให้เป็นระบบ

นอกจากนี้การเอาเปรียบผู้ร่วมงานหรือลูกจ้าง เอาเปรียบผู้บริโภคโดยการผลิตสินค้าคุณภาพต่ำและโฆษณาชวนเชื่อ หรือการทำการอื่นใดที่ผิดจรรยาบรรณเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจ รวมทั้งการค้ายาเสพติด ถือเป็นอาชญากรรมทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น ประเทศไทยเราเพิ่งจะตื่นตัวในเรื่องนี้ และตัวอย่างที่เกิดขึ้นในช่วง ๔ - ๕ ปีที่ผ่านมาชี้ให้เห็นชัดเจนว่า บรรทัดฐานว่าพฤติกรรมใดเป็นพฤติกรรมที่ถูกต้องและพฤติกรรมใดถือว่าผิดในระดับที่อาจถือว่าเป็นอาชญากรรมได้ยังเป็นเรื่องที่ไม่ชัดเจน กฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมพฤติกรรมทางเศรษฐกิจก็ยังไม่รัดกุม ขณะนี้เราต้องหวังพึ่งองค์กรวิชาชีพที่มีหน้าที่ควบคุม จรรยา

บรรณทางวิชาชีพ เช่น แพทยสภาและวิศวกรรมสถานเป็นผู้คอยสอดส่องดูแลและกำกับการ
รวมทั้งป้องกันไม่ให้เกิดอาชญากรรมทางธุรกิจ

(๓) อาชญากรรมทางการเมือง

ในหัวข้อนี้พิจารณาอาชญากรรมทางการเมืองโดยแยกเป็นอาชญากรรมต่อ
รัฐและโดยรัฐ อาชญากรรมต่อรัฐใช้ในความหมายของการต่อต้านอำนาจรัฐ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งในสังคมทุนนิยม ผู้มีอำนาจในการบริหารประเทศมักจะเป็นกลุ่มเดียวกันหรือพวก
เดียวกันกับชนชั้นนายทุน การต่อต้านอำนาจรัฐพิจารณาภายใต้ข้อกำหนดพื้นฐานว่ารัฐเป็น
ผู้กำหนดกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมการผลิต กฎเกณฑ์ที่ออกโดยรัฐนี้ผู้ที่จะได้ประโยชน์คือชนชั้น
ปกครองผู้มีอำนาจและชนชั้นนายทุนผู้เป็นเจ้าของและควบคุมวิถีการผลิต ส่วนประชาชน
ทั่วไปและชนชั้นกรรมกรมีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่รัฐกำหนด

ในประเทศที่กำลังพัฒนาและมีการปกครองกึ่งประชาธิปไตยดังเช่น
ประเทศไทยบางยุคบางสมัย การบริหารประเทศและการบังคับใช้กฎหมายอาจมองในเรื่อง
สิทธิมนุษยชนได้ บางครั้งเมื่อมีความขัดแย้งระหว่างรัฐ และประชาชน เมื่อประชาชนเรียกร้อง
สิทธิบางอย่างซึ่งรัฐไม่มีนโยบายให้ และการเรียกร้องนั้นเกิดเป็นการสร้างพลังต่อรอง
และกลายเป็นปัญหาการเมือง กลุ่มประชาชนจะถูกชักจูงกล่าวหาว่าเป็นอาชญากรรมการเมือง
หรือเป็นผู้ที่ประกอบอาชญากรรมต่อรัฐ ในทางตรงกันข้ามถ้ารัฐใช้อำนาจเกินขอบเขตก็อาจ
แสดงลักษณะของการประกอบอาชญากรรมโดยรัฐได้เช่นเดียวกัน เหตุการณ์เดือน
พฤษภาคม ๒๕๓๕ คือตัวอย่างที่แสดงชัดเจนว่า สถานการณ์เดียวกันอาจถูกวิเคราะห์ต่าง
กันได้ กลุ่มผู้ประท้วงกล่าวหาเจ้าหน้าที่รัฐว่าใช้กำลังเกินควร และเป็นการประกอบอาชญา
กรรมโดยรัฐ แต่กลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับการประท้วงจะมองว่าผู้ประท้วงคือ อาชญากร และมี
พฤติกรรมของการประกอบอาชญากรรมต่อรัฐ

กรณีของการเผาโรงเรียนที่จังหวัดสกลนคร และในสี่จังหวัดภาคใต้เรียก
ได้ว่าเป็นอาชญากรรมต่อรัฐ เป็นการแสดงพลังต่อต้านอำนาจรัฐ เป็นพฤติกรรมที่ทุกคน
เห็นว่าผิดกฎหมาย ผิดศีลธรรม จรรยาบรรณและไม่เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง ผู้
ประกอบอาชญากรรมต้องการสื่อสารอะไรบางอย่างให้รัฐรับรู้ แต่ในขณะนี้ยังไม่แน่ชัดว่ารัฐ
ได้รับสารที่อาชญากรต้องการสื่อแล้วหรือยัง หรือกรณีที่สกลนครอาชญากรอาจมุ่งหวังผล
ประโยชน์ทางเศรษฐกิจก็ได้

ในระยะที่อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ยังมีอิทธิพลอยู่ ความขัดแย้งทางอุดมการณ์เป็นสาเหตุของการเกิดอาชญากรรมต่อรัฐหรือโดยรัฐได้มาก การก่อการร้ายคือตัวอย่างของอาชญากรรมต่อรัฐ และการปราบปรามผู้ที่มีอุดมการณ์ไม่เหมือนกับรัฐด้วยวิธีการรุนแรง (ทั้งทางด้านกายภาพและจิตใจ) ถือเป็นอาชญากรรมโดยรัฐได้เช่นเดียวกัน

การที่รัฐกำหนดนโยบายบางเรื่อง และประชาชนไม่เห็นด้วยถึงขนาดมีการต่อต้านรวมพลัง เช่น กรณี คจก. และการต่อต้านการสร้างเขื่อน มีการปะทะที่มีความรุนแรง หรือถ้ารัฐกำหนดนโยบายที่มีผลกระทบต่อกลุ่มชาติพันธุ์ทำให้เกิดความขัดแย้งของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิมนุษยชน อาชญากรรมโดยรัฐและหรืออาชญากรรมต่อรัฐอาจเกิดขึ้น แล้วแต่ว่าใครเป็นผู้ประกอบกิจกรรมและบางครั้งขึ้นอยู่กับมุมมองจากทัศนะของกลุ่มใด

การพิจารณาอาชญากรรมทางการเมืองนี้ มีส่วนเชื่อมโยงกับเรื่องสิทธิมนุษยชนอยู่มากในการเปรียบเทียบการพัฒนาของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ทางองค์การสหประชาชาติ และหน่วยงานระหว่างประเทศพยายามกำหนดตัวชี้วัด เพื่อเปรียบเทียบระดับการพัฒนาของประเทศต่าง ๆ ในการประชุมเรื่องตัวชี้วัดของคุณภาพชีวิตที่ผู้เขียนได้มีส่วนร่วมด้วยเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ได้กำหนดเรื่องรูปแบบการปกครอง (ประชาธิปไตยหรือเผด็จการ) และสิทธิส่วนบุคคลของประชาชนไว้ให้เป็นตัวชี้วัดตัวหนึ่ง และการสร้างตัวชี้วัดพัฒนาการของมนุษย์ (Human development indicators) ของ UNDP ก็ได้มีการพิจารณาเรื่องเสรีภาพทางการเมืองด้วย ดังนั้นวิธีการแก้ปัญหาอาชญากรรมทางการเมืองจึงเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและสำคัญ เพราะนโยบายและวิธีการที่รัฐใช้จะสะท้อนให้เห็นถึงนโยบายทางด้านสิทธิมนุษยชนด้วย

ข้อมูลที่จัดเก็บโดยองค์กรเอกชน

นอกจากนี้ยังมีสถิติที่เก็บโดยองค์กรที่ทำงานในพื้นที่ และเป็นสถิติเฉพาะของหน่วยงานนั้น ๆ ไม่ได้ครอบคลุมงานของหน่วยงานอื่น แต่ก็สะท้อนให้เห็นปัญหาด้านการพัฒนาจิตใจเช่นเดียวกัน เช่น สถิติของศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก คือตัวเลขที่ปรากฏในตารางที่ ๓ ซึ่งต้องถือเป็นอาชญากรรมส่วนบุคคลและอาชญากรรมเศรษฐกิจในกรณีที่ดำเนินการเป็นกระบวนการและมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

ตารางที่ ๓ สถิติการช่วยเหลือเด็กที่ถูกกละเมิดสิทธิ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๔ - ๒๕๓๘ (๑๕ ปี) โดยศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก

ปัญหาเด็กถูกละเมิดสิทธิ	จำนวนเด็กที่ได้รับการช่วยเหลือ (รายปี)													
	๒๕๒๔	๒๕๒๕	๒๕๒๖	๒๕๒๗	๒๕๒๘	๒๕๒๙	๒๕๓๐	๒๕๓๑	๒๕๓๒	๒๕๓๓	๒๕๓๔	๒๕๓๕	๒๕๓๖	รวม
ล่วงเกินทางเพศ	-	-	๓	๙	๖๗	๖๒	๖๒	๖๒	๖๒	๖๒	๖๒	๖๒	๖๒	๖๗๗
ทารุณกรรมเด็ก	-	-	-	-	๕	๓๖	๓๖	๓๖	๓๖	๓๖	๓๖	๓๖	๓๖	๓๐๑
แรงงานเด็ก	๑๒	๙	๑๘	๒๐	๖	๕	๕	๕	๕	๕	๕	๕	๕	๓๖๔
โสเภณีเด็ก	-	-	๒	๒	๓	๙	๑๖	๒๘	๑๗๙	๑๗๙	๑๗๙	๑๗๙	๑๗๙	๑๒๒๗
ลักพาเด็ก-เด็กหาย	-	-	-	-	-	๖	๕๐	๑๐	๑๑	๙	๕	-	๑๐	๑๐๑
อื่น ๆ...	๑	๑๕	๘	๕	๔	๗	๓๕	๒๘	๑๖	๑๗	๒๙	๖๐	๕๙	๓๗๑
รวม	๑๓	๒๔	๓๑	๓๖	๘๕	๑๒๕	๒๔๐	๑๓๘	๒๗๓	๑๙๗	๕๖๑	๔๐๗	๒๒๙	๓๐๔๐

หมายเหตุ : กรณีอื่น ๆ ... หมายถึง กรณีเด็กเร่ร่อน, ขอดทาน, เด็กที่ได้รับการเลี้ยงดูไม่เหมาะสม, เด็กหนีออกจากบ้าน, เด็กมีปัญหาครหภครัว

และกรณีเด็กกระทำความผิดแต่ไม่ได้รับความเป็นธรรม และตั้งแต่วันที่๑มกราคม - มิถุนายน ๒๕๓๕ มีการล่งเกินทางเพศเด็ก ๓๙ กรณี

ข้อมูลด้านแรงงาน หรือโสเภณีไม่แตกต่างจากข้อมูลเกี่ยวกับอาชญากรรมประเภทอื่น ๆ ที่ไม่สามารถหาสถิติที่ชัดเจนได้ ECPAT (End Child Prostitution Against Trafficking) ประมาณว่า ในปี ๑๙๙๕ มีโสเภณีเด็กในประเทศไทยประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน (UNICEF ๑๙๙๕) หรือองค์การพัฒนาเอกชนประมาณการว่ามีโสเภณีทั้งหมดหลายแสนคนในขณะที่ตัวเลขของรัฐบาลไทยรายงานเพียง ๖๗,๐๐๐ คน ตัวเลขแท้ ๆ คงไม่สำคัญเท่ากับการยอมรับว่าปรากฏการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นในประเทศไทยจริง และสะท้อนการขาดการพัฒนาจิตใจอย่างแน่นอน

สรุป

บทความนี้พยายามนำเสนอแนวคิดเรื่องการพัฒนาสังคมและการพัฒนาจิตใจเท่าที่คาดว่าจะได้มีการศึกษามาแล้วและชี้ให้เห็นว่าข้อมูลเพื่อนำมาใช้พิจารณาเรื่องการพัฒนาจิตใจจริง ๆ มีอยู่กระจัดกระจายและไม่เป็นระบบ รวมทั้งไม่มีวิธีการที่เป็นที่ยอมรับหลังจากการศึกษาค้นคว้าแล้วผู้เขียนก็ยังไม่มั่นใจว่าจะมีทางพัฒนาวิธีการจัดทำตัวชี้วัดด้านการพัฒนาจิตใจได้.

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

ESCAP

๑๙๙๐ Report of the Expert Group Meeting on a Quality of Life Survey.
Bangkok, ๑๙ - ๒๓, February, ๑๙๙๐.

Komin, Suntaree

๑๙๙๑ Psychology of the Thai People : Values and Behavioral Patterns.
Research Center, National Institute of Development Administration.
Bangkok.

Miles, Ian

๑๙๘๕ Social Indicators for Human Development ๑๙๘๕
National Environment Board

๑๙๙๙ Manual of NEB. Guidelines for Preparation of Environmental
Impact Evaluations. Bangkok : NEB, April.

Pongsapitch, A. and Banpasirichote, C.

๑๙๘๙ "A Review of Quality of Life Indicator in Thailand", Unpublished
Paper Prepared for ESCAP.

UNESCO

๑๙๙๓ Quality of Life Improvement Programs ๑๙๙๓

United Nations

๑๙๘๙ Study on Indicators for the Assessment of Social Conditions and
Trends. New York, United Nations

United Nations Development Programme

Human Development Report ๑๙๙๐, ๑๙๙๑, ๑๙๙๒, ๑๙๙๓, ๑๙๙๔

New

York : Oxford University Press. (Various year)

United Nations, ESCAP

- ๑๙๙๐a Guide lines on Methodological Approaches to the Conduct of a Regional Survey of the Quality of Life as an Aspect of Human Resources Developments United Nations, New York, ๑๙๙๐
- ๑๙๙๐b Study on the Development of Quality of Life Indicators in Asia and The Pacific, New York : United Nations, ESCAP
- ๑๙๙๒ Towards a Social Development for the ESCAP Region, ๑๙๙๒

ภาษาไทย

กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม พระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษา

คุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๓๕ และกฎหมายที่เกี่ยวข้อง

กัศร อติโพธิ การได้สวนสาธารณะ : มาตรการยุติข้อขัดแย้งในการจัดการคุณภาพ

สิ่งแวดล้อม. เอกสารสำหรับกรรมการของรัฐสภา สมุดปกขาวฉบับที่ ๗

จัดพิมพ์โดย สถาบันนโยบายการศึกษา, ๒๕๓๕.

คณะกรรมการร่วมภาครัฐบาลและเอกชนเพื่อแก้ไขปัญหาสังคม (กรอ.สังคม) กระบวนการ

ทรรคนิยมในการพัฒนา : แนวทางใหม่แห่งความร่วมมือในการพัฒนา เอกสาร

ทางวิชาการลำดับที่ ๓๑๔ เล่มที่ ๑๔/๒๕๓๗ โครงการอาสาสมัครเพื่อสังคม

แนวคิดใน

การพัฒนาสังคม ๒๕๓๗

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวบรวมจรรยาบรรณาอาจารย์และจรรยาบรรณวิชาชีพ จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย พิมพ์ครั้งที่ ๒, ๒๕๓๖

ชัยพร วิชาวุธ, ชีระพร อุวรรณโณ, พรรณทิพย์ ศิริวรรณบุคย์. พฤติกรรมจริยธรรม

ในสังคมไทยปัจจุบัน : ศึกษาตามแนวทางจิตวิทยาสังคม โครงการเผยแพร่ผล

งานวิจัย จุฬาฯ, ๒๕๓๑

ดวงเดือน พันธมนาวิน ทฤษฎีต้นไม้อจริยธรรม การวิจัยและการพัฒนาบุคคล. โครงการ

ส่งเสริมเอกสารวิชาการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๓๘

ดวงเดือน พันธุมนาวิน และ เพ็ญแข ประจันปัจจนึก จริยธรรมของเยาวชนไทย

สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๐

พระไพศาล วิสาโล พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม, ๒๕๓๓

พระธรรมปิฎก ชีวิตที่สมบูรณ์, ๒๕๓๗

พระธรรมปิฎก พุทธวิธีแก้ปัญหาเพื่อศตวรรษที่ ๒๑, ๒๕๓๗

พระธรรมปิฎก ข้อคิดชีวิตทวนกระแส, ๒๕๓๗

พระมหาดรณรงค์ จิตตโสภณ สถานการณ์ด้านคุณภาพชีวิตของประชาชน ในรายงาน

คุณภาพการพัฒนา : สถานะ แนวโน้ม และทางเลือกของประชาชนไทย โครงการ

ทางเลือกการ พัฒนา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒

เพ็ญแข ประจันปัจจนึก และอ้อมเดือน สดมณี ค่านิยมของคนไทย : ค่านิยมทางวัตถุกับ

ค่านิยมทางระเบียบประเพณี สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ ๒๕๓๙

วัชรီ สุวธรรม พุทธวิธีในการพิจารณาสร้างเสริมค่านิยม กรมการวิชาการ กระทรวงศึกษา

ธิการ ๒๕๓๙

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ๑๐ ปีเครื่องชี้ภาวะสังคม

และเครื่องชี้ภาวะสังคม ๒๕๓๐ กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการ

เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, พฤศจิกายน ๒๕๓๒

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ดัชนีคุณภาพชีวิต

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, กันยายน ๒๕๓๖

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานกฤษฎีกา รายงานการสัมมนา

จริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๒๒

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ศึกษาศาสตร์แนวพุทธ

ศาสตร์ (๕ เล่ม) ๒๕๒๖

สุภาวศ์ จันทวานิช “แนวคิดเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ (Human Security)” เอกสาร

แจกในการประชุมเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย วันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๓๗

สุภางศ์ จันทวานิช และวรรณิ์ ไทยานันท์ แนวคิดและเครื่องชี้วัดการพัฒนาสังคมและคุณภาพชีวิตของประเทศไทย เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการ โครงการวิจัยและพัฒนาเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคม, ๔ กรกฎาคม ๒๕๓๔

สุภางศ์ จันทวานิช และ วิศนี ศิลตระกูล การพัฒนาแนวคิดและเครื่องชี้วัดสังคมและคุณภาพชีวิตในต่างประเทศ เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการ โครงการวิจัยและพัฒนาเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคม, ๔ กรกฎาคม ๒๕๓๔

สุนทรี่ โคมิน และ สนิท สมัครการ ค่านิยมและระบบค่านิยมไทย : เครื่องมือในการสำรวจ
วัด สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ๒๕๒๒

อมรา พงศาพิชญ์

- (๑) “การบรรยายพิเศษเรื่อง การประยุกต์วิธีวิจัยเชิงคุณภาพในการวิจัยเพื่อการพัฒนาและการประเมินผลกระทบทางสังคม” ในเอกสารสัมมนาประจำปีของสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพ ๒๕๓๗
- (๒) “การประเมินการพัฒนามนุษย์และคุณภาพชีวิตในกระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน” เอกสารประกอบการสัมมนา สมาคมวิจัยเชิงคุณภาพและการสถาบันวิจัยสังคม, ๒๕๓๔

การพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศ

ระพีพรรณ ตาพวัฒน์

สารบัญ

บทนำ	๑
ธรรมชาติและความสำคัญของการพัฒนาจิตใจในกระบวนการพัฒนาประเทศ	๑
การดำเนินงานและข้อจำกัดของการพัฒนาจิตใจในระยะที่ผ่านมา	๓
สภาพปัจจุบันและทิศทางการดำเนินการพัฒนาจิตใจในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘	๖
แนวทางการแปลงแผนพัฒนาจิตใจไปสู่การปฏิบัติ	๗
- การพัฒนาจิตใจที่เน้นบุคคลโดยตรง	๘
- การพัฒนาจิตใจที่ผ่านกระบวนการทางสังคม	๑๕
- การเปลี่ยนแนวคิดการวิเคราะห์ผลตอบแทนโครงการของรัฐบาล	๑๙
- การสร้างกระแสในสังคม	๒๑
บทสรุปและข้อเสนอแนะเพื่อการประเมินผลและการวิจัยในอนาคต	๒๓
บรรณานุกรม	๒๖

การพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศ

บทนำ

จิตใจเป็นส่วนที่แยกไม่ออกจากชีวิตที่สมบูรณ์ จิตใจที่มีพร้อมทั้งความดีงาม ความสุข ความสงบมั่นคงและเข้มแข็ง เป็นพื้นฐานที่สำคัญของการมีชีวิตที่เจริญงอกงาม และเป็นพื้นฐานของการสร้างคนให้เข้าถึงศักยภาพสูงสุดของตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งต่อการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลาง การพัฒนาประเทศจึงมีความจำเป็นที่จะส่งเสริมพัฒนาคุณค่าและความสามารถของจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาในด้านอื่นๆ

เพื่อให้การดำเนินงานด้านการพัฒนาจิตใจมีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ การทำความเข้าใจกับธรรมชาติ ข้อจำกัดและความชัดเจนของแนวทางการดำเนินงานด้านพัฒนาจิตใจจึงเป็นวัตถุประสงค์ที่ทำให้เกิดบทความนี้ขึ้นมา โดยแบ่งสาระสำคัญออกเป็น ๕ ประเด็นหลักคือ

๑) ธรรมชาติและความสำคัญของการพัฒนาจิตใจในกระบวนการพัฒนาประเทศ

๒) การดำเนินงานและข้อจำกัดของการพัฒนาจิตใจในระยะที่ผ่านมา

๓) สภาพปัจจุบันและทิศทางการดำเนินงานด้านการพัฒนาจิตใจในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘

๔) แนวทางการแปลงแผนพัฒนาจิตใจไปสู่การปฏิบัติ

๕) ข้อเสนอแนะในเรื่องการติดตามประเมินผลและการวิจัย

ธรรมชาติและความสำคัญของการพัฒนาจิตใจในกระบวนการพัฒนาประเทศ

การพัฒนาจิตใจตามความหมายทางพุทธศาสนาซึ่งพระธรรมปิฎกเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นที่พระราชวรมุนีได้อธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง “การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา” (๒๕๓๐: ๗๔-๘๐) ว่าการพัฒนาจิตใจคือ การฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจให้พร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติสามด้านคือ

๑) คุณภาพจิต อันได้แก่จิตใจที่ดีงาม มีคุณธรรม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต มีเมตตา ความรัก ความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น ยากช่วยเหลือผู้อื่นให้

พันธุฯ มีน้ำใจเผื่อแผ่ มีคารวะ ความเคารพ เห็นความสำคัญของผู้อื่น อ่อนโยน กตัญญู ให้ความสำคัญแก่การกระทำของผู้อื่น เป็นต้น

๒) สมรรถภาพจิต อันได้แก่ความสามารถของจิตที่มีสติ วิริยะ ความเพียร พยายามสูง มีขันติความอดทนและทนทาน มีสมาธิจิตใจแน่วแน่ เข้มแข็งมั่นคงของจิตใจ ที่ จะทำงานให้ได้ผลสมบูรณ์ โดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริง แจ่มแจ้งชัดเจน

๓) สุขภาพจิต อันได้แก่จิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจที่เป็นสุข สดชื่น ร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สะอาด ผ่องใส พร้อมทั้งจะยิ้มแย้มได้ มีปิตุความเอิบอ้อมใจ ปราโมทย์ เข้มชื่นใจ ผ่อนคลายไม่คับข้อง ขุ่นมัว ไม่หม่นหมอง หดหู่ หรือโศกเศร้า ทั้งนี้ คนจะมีจริยธรรมได้ต้องมีความสุขเป็นหลัก เพราะคนที่มีความสุขย่อมมีความสุขโน้มเอียงแบ่งความสุขไป ให้แก่ผู้อื่น ไม่ว่าจะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม และในทางกลับกัน คนมีความสุขก็มีความสุขโน้มเอียงที่จะระบายทุกข์ออกไปแก่ผู้อื่น เป็นการเกิดโทษแก่ผู้อื่นและสังคมโดยรวม

จากความหมายดังกล่าวข้างต้น การพัฒนาจิตใจจึงมิใช่เพียงการสร้างคนดีมี จริยธรรมแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่หมายรวมถึงการสร้างคนที่มีความสุข มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง เป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิต การคิด และการตัดสินใจ รวมทั้งเป็นบ่อเกิดและ ปัจจัยสนับสนุนความเจริญของงานทางปัญญา

เมื่อประเทศต้องการการพัฒนาที่ยั่งยืนและต้องการให้คนในสังคมเป็น “คน เก่ง คนดีและมีความสุข” เพื่อให้สามารถสร้างสรรค์พัฒนาได้ทั้งตนเองและสังคมแล้ว การมี จิตใจที่มีสมรรถภาพพร้อมจะทำงานทางด้านปัญญาและมีความดีงามอยู่ในตัวเองจึงเป็น พื้นฐานของการสร้างคนดีสมบูรณ์เพื่อไปสร้างสรรค์สังคมที่สมบูรณ์อีกต่อหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ การพัฒนาจิตใจ จึงเป็นสิ่งที่แยกไม่ออกจากกระบวนการพัฒนา โดยเฉพาะในเรื่องของ การพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลาง ซึ่งต้องการจิตวิญญาณที่เกื้อกูลและเคารพในการอยู่ร่ว มกันอย่างสันติระหว่างคนกับคน และระหว่างคนกับธรรมชาติ รวมทั้งต้องการความสงบสุข และความเข้มแข็งมั่นคงของจิตใจผู้คน เพื่อเป็นพื้นฐานการพัฒนาศักยภาพในทุกด้านของ ประชาชน จุดมุ่งหมายสำคัญของการพัฒนาจึงอยู่ที่การสร้างสรรคให้โอกาสคนได้พัฒนา ตนเองและรับผิดชอบต่อสังคมประเทศชาติ ซึ่งความต้องการเหล่านี้เป็นความคาดหวังที่จะ ได้จากการพัฒนาจิตใจ

อย่างไรก็ตาม ภายใต้เงื่อนไขของการพัฒนาแบบองค์รวม การพัฒนาจิตใจที่ แยกโดดออกมาจากการพัฒนาด้านอื่น ๆ ย่อมไม่สัมฤทธิ์ผล เพราะเรื่องของจิตใจนั้นเป็นทั้ง

จิตวิญญาณของบุคคลและเป็นจิตวิญญาณของสังคมที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับทุกกิจกรรมด้วยเหตุนี้ งานพัฒนาจิตใจที่มีประสิทธิภาพจึงควรเกิดจากความเชื่อมโยงจากหลายศาสตร์สาขาและจากความร่วมมือของทุกฝ่ายเพื่อให้สามารถพัฒนาจิตของบุคคลได้ครบทั้งสามด้านดังกล่าวมา ทั้งนี้ เพราะจิตใจเป็นส่วนหนึ่งที่ไม่อาจแยกออกได้จากชีวิตที่มีปฏิสัมพันธ์กับสังคม สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง ความเข้าใจถึงความเชื่อมโยงเหล่านี้จะทำให้สามารถให้ประโยชน์จากการพัฒนาจิตใจเพื่อการพัฒนาประเทศได้ โดยเฉพาะการสร้างคนที่มีคุณภาพและสามารถเข้าถึงศักยภาพสูงสุดของตนเอง อันเป็นกุญแจที่สำคัญที่สุดในกระบวนการพัฒนา

การดำเนินงานและข้อจำกัดของการพัฒนาจิตใจในระยะที่ผ่านมา

ในช่วงสามทศวรรษนับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑-๗ (พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๓๙) สังคมไทยได้เปลี่ยนโฉมหน้าของประเทศจนแทบไม่เหลือเค้าเดิมของดินแดนแห่งรอยยิ้มและความร่าเริงทางจิตใจและวัฒนธรรม ประเทศไทยในปัจจุบันมีตัวเลขความเติบโตทางเศรษฐกิจ ความทันสมัยของการก้าวตามเทคโนโลยีตะวันตก และความแตกแยกล่มสลายของสถาบันครอบครัวและชุมชนชนบท รวมทั้งปัญหาสังคมต่าง ๆ เป็นภาพลักษณ์แทนความสงบเรียบง่ายในอดีต

ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงของโลกปัจจุบัน กระบวนการพัฒนาของประเทศได้ถูกตั้งคำถามถึงควมมีประสิทธิภาพ ถูกต้อง และยั่งยืนในการพัฒนา หลายฝ่ายได้เรียกร้องถึงคุณค่าทางด้านจิตใจและความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ (พระธรรมปิฎก, ๒๕๓๙, ประเวศ วะสี, ๒๕๓๘; Sivaraksa, ๑๙๙๒; สศช., ๒๕๓๘ก) และในที่สุด ทิศทางการพัฒนาประเทศก็ปรับเปลี่ยนจากการมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจมาเป็นการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลางภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๔) ทั้งนี้ ในเรื่องของพัฒนาศักยภาพของคนไทยเพื่อการเป็นคนที่สมบูรณ์นั้นได้ให้ความสำคัญแก่มิติทางจิตใจไว้ในอันดับแรก ตามที่อดีตนายกรัฐมนตรี นายอานันท์ ปันยารชุนได้สรุปเหตุผลไว้ว่า "จำเป็นต้องสร้างคนดีก่อนสร้างคนเก่ง เพราะคนเก่งและเป็นคนดีด้วยจะอันตรายน้อยกว่าคนเก่งแต่เป็นคนไม่ดี" (สศช., ๒๕๓๘ข)

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาด้านจิตใจไม่ใช่เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่าย เพราะโดยธรรมชาติแล้วการพัฒนาจิตใจเป็นเรื่องของนามธรรมและละเอียดซับซ้อน ดังจะเห็นได้ว่าก่อนหน้านี้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ จะให้ความสำคัญแก่การพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลาง

นั้น ได้มีการวางแผนพัฒนาจิตใจมาแล้วตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๖ และ ๗ แต่สภาพปัญหาจำนวนมากที่สะท้อนมาจากความเสื่อมถอยและความไม่มั่นคงทางจิตใจนั้นให้การประเมินผลที่ชัดเจนว่า แผนพัฒนาจิตใจทั้งสองระยะไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร เพราะความเจริญเติบโตที่ส่งผลให้เศรษฐกิจไทยมีเสถียรภาพ ภาวะการเงินการคลังดีขึ้น และประชาชนมีรายได้เพิ่มขึ้นจนปัจจุบันนี้ประเทศไทยไม่ถูกจัดอยู่ในกลุ่มประเทศที่ยากจนอีกต่อไปแล้วนั้น ในอีกด้านหนึ่ง ประเทศไทยต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจและสังคมในหลายๆ ประการ นับตั้งแต่ปัญหาการกระจายรายได้ ปัญหาความยากจน ปัญหาการว่างงาน ปัญหาการขาดคุณภาพทางการศึกษา สาธารณสุข ไปจนถึงปัญหาความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน รวมถึงปัญหาทางสังคมที่มีผลจากความเสื่อมทางจิตใจและศีลธรรม เช่น การขายลูกไปเป็นโสเภณี หรือการแก้ปัญหาโดยใช้ความรุนแรง เป็นต้น

แผนพัฒนาคน สังคม และวัฒนธรรม ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๖ (พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๓๔) เป็นการเริ่มต้นครั้งแรกของการมีแผนพัฒนาจิตใจที่มีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายในสังคมในการพัฒนาจิตใจให้เกิดจิตสำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม ขยันขันแข็ง พึ่งตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี และร่วมมือร่วมใจกันในการทำงาน ในแผนนี้ ได้มีเป้าหมายที่จะใช้ศาสนธรรมเป็นหลักในการพัฒนาจิตใจ โดยเน้นคุณธรรม ๔ ประการตามพระบรมราโชวาทฯ ค่านิยมพื้นฐาน ๕ ประการ (สุรยาละเอียด ท้ายบทความ) และการลดละอบายมุขเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติหน้าที่การงานอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น รวมทั้งให้มีหมู่บ้านที่ปลอดอบายมุข มีความสงบสุข เจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าทั้งทางโลกและทางธรรมให้แพร่กระจายออกไปครอบคลุมทุกพื้นที่ทั้งในเมืองและในชนบท (ลศข., ๒๕๒๙: ๙๑-๙๒)

อย่างไรก็ตาม การดำเนินการตามแผนพัฒนาจิตใจภายใต้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๖ นี้ไม่สามารถถ่วงดุลย์ปัญหาของประชาชนในเรื่องของการปรับวิถีชีวิต จิตใจและค่านิยมให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของการพัฒนาและการขยายตัวอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจ จน ศ.นพ.ประเวศ วะสี (๒๕๓๕: ๔) ได้ตั้งคำถามว่า “ประเทศไทยมีวัดกว่า ๒๕,๐๐๐ วัด มีพระกว่า ๒๐๐,๐๐๐ รูป เณรกว่า ๑๐๐,๐๐๐ รูป มีอุบาสกอุบาสิกา และผู้ที่ถือว่าเป็นพุทธศาสนิกอีกเต็มประเทศ แต่ใจเรามีปัญหาทางสังคมเพิ่มขึ้นมากมาย เช่น อาชญากรรมต่าง ๆ ลามกกรรมทางเพศ ยาเสพติด การฉ้อราษฎร์บังหลวงหรือคอร์รัปชัน นานาชนิด และปัญหาอีกนานับประการ ซึ่งเพิ่มขึ้นถึงขั้นวิกฤต”

สภาพการณ์นี้มีได้ดีขึ้นแม้เมื่อแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๗ (พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๙) จะได้กำหนดแผนพัฒนาจิตใจขึ้นอีกครั้งที่ ๒ โดยมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาจิตใจให้คนเป็นคนดี มีวินัยและคุณธรรม สามารถปรับตัวได้ทันต่อการเปลี่ยนแปลง และเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศ (สศช., ๒๕๓๕: ๒๐๓) ทั้งนี้เพราะการพัฒนาจิตใจในรอบหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาเน้นการลงทุนของรัฐในการขยายบริการและปริมาณ ดังรายงานการประเมินผลด้านการพัฒนาจิตใจ (กองวางแผนทรัพยากรมนุษย์, ๒๕๓๘ : ๘) ที่สรุปรวมความก้าวหน้าในการดำเนินการเช่น ปริมาณการถวายความรู้แก่พระผู้ใหญ่ พระภิกษุและสามเณรทั่วไปในช่วง ๒๕๓๕-๒๕๓๗ รวม ๑๘๒,๗๔๘ รูป การจัดตั้งศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ โรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ ซึ่งมีผู้เรียนในปี ๒๕๓๗-๒๕๓๘ รวม ๓๓๐,๔๒๐ คน การบรรพชาและอุปสมบทภาคฤดูร้อนในช่วงเวลาเดียวกันรวม ๓๔๐,๓๙๕ รูป และการจัดโครงการพัฒนาจิตใจตามสถานประกอบการ เฉพาะในปี ๒๕๓๕ เป็นจำนวนถึง ๒๐๙,๗๕๑ คน เป็นต้น แต่ในรายงานมิได้ระบุถึงการให้ความสำคัญแก่การปรับปรุงหรือปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์ที่มีปัญหาถึงขั้นอ่อนแอ หรือแม้แต่การให้ความสำคัญต่อกระบวนการดำเนินงานในด้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ผลกระทบที่เกิดขึ้นจึงเป็นความเรื้อรังของสภาพปัญหาที่มีผลมาจากจิตใจเช่นในปี ๒๕๓๖ มีคนติดยาเสพติดกว่า ๑.๒ ล้านคน (สศช., ๒๕๓๙ ก.) คดีอาชญากรรม ๒๗๔,๔๕๙ คดี (สถิติปี ๒๕๓๘, กรมตำรวจ ; ๒๕๓๘) หรือแม้แต่ปัญหาโสเภณีเด็กที่มีถึง ๑๐๐,๐๐๐ คน (อ้างจาก อมรา พงศาพิชญ์, ๒๕๓๙) เป็นต้น ทั้งนี้ ยังไม่รวมถึงปัญหาการเอาผิดเอาเปรียบ การละเมิดสิทธิ ปัญหาความประพฤติมิชอบทั้งในวงราชการและวงการธุรกิจ ฯลฯ

ความสำคัญของการพัฒนาจิตใจในรอบสิบปีที่ผ่านมายังอยู่ในระดับต่ำเมื่อเทียบกับการพัฒนาในด้านอื่น ๆ ทั้งนี้ โดยประเมินจากความพยายามในการแปลงแผนไปสู่การปฏิบัติซึ่งหน่วยงานส่วนมากจะยึดความต่อเนื่องของงานประจำมากกว่าการคิดค้นสร้างสรรค์งานใหม่ให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามแผน รวมทั้งการขาดกลไกการติดตามประเมินผลและการขาดกระแสนำในสังคม งานวิจัยของ Talawat (๑๙๙๔) ได้ระบุว่างานพัฒนาจิตใจไม่ได้รับความสำคัญเนื่องจากเป็นเรื่องนามธรรม ยากลำบาก เห็นผลช้าและประเมินผลได้ยาก เหตุผลเหล่านี้ได้กลายเป็นข้อจำกัดของการพัฒนาจิตใจในระยะที่ผ่านมา ซึ่งหากพิจารณาอย่างเป็นธรรมแล้ว ก็นับว่าเป็นข้อจำกัดของการดำเนินงานได้ระดับหนึ่ง แต่สิ่งสำคัญที่สุดของข้อจำกัดการพัฒนาจิตด้านจิตใจก็คือ การขาดความเข้าใจที่ลึกซึ้งและชัดเจนของบุคคลที่เกี่ยวข้องรวมทั้งการขาดวิสัยทัศน์ต่อการพัฒนาโดยรวม ปัญหาของกระบวนการ

การพัฒนาจิตใจจึงเป็นส่วนหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นแนวคิดและระบบการทำงานในกระบวนการพัฒนาประเทศซึ่งให้ความสำคัญแต่เฉพาะสิ่งที่วัดได้ เห็นผลในระยะเวลาอันสั้น และขาดความเชื่อมโยง

สภาพปัจจุบันและทิศทางการดำเนินงานการพัฒนาจิตใจในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘

ศรีศักร วัลลิโภดม (๒๕๓๖ : ๖๑) ได้บรรยายถึงสภาพเมืองไทยในปัจจุบันว่ามีพัฒนาการทางเศรษฐกิจที่มั่งคั่งกว่าประเทศอื่น ๆ หลายประเทศในภูมิภาคเอเชีย แต่แท้จริงแล้ว สังคมไทยกำลังอยู่ในขั้นวิกฤต “เพราะคนส่วนใหญ่ในสังคมได้ถูกกล่อมเกลาและมอมเมาจากลัทธิความเชื่อเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีให้กลายเป็นบุคคลที่มองอะไรเพื่อตัวเอง เพื่อพวกพ้องตนเองในลักษณะที่เป็นปัจเจกบุคคลจนตกขอบ ขึ้นชมและลุ่มหลงต่อความต้องการทางวัตถุจนกลายเป็นการพัฒนาที่ไม่ได้คุณภาพของความเป็นมนุษย์ไป” ซึ่งเมื่อพิจารณาร่วมกับธีรยุทธ บุญมี (๒๕๓๔) ที่กล่าวถึงปัจเจกชนในศตวรรษหน้าว่าเป็น “ปัจเจกชนเทียม” (VIRTUAL INDIVIDUAL) ที่เล่ห์เหลี่ยมร่างกาย จินตนาการ แต่ขาดความมุ่งมั่นตั้งใจในอนาคตรวมของตนแล้ว สังคมในปัจจุบันและที่กำลังก้าวไปสู่อนาคตก็เป็นสังคมที่น่าเป็นห่วงอย่างยิ่ง

ความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนในสังคมไทยก็คือค่านิยมทางด้านวัตถุและเห็นว่าความมั่งคั่งเป็นความสุข อันสะท้อนให้เห็นทั้งในวิถีการดำเนินชีวิต ค่านิยมหรือแม้แต่การกล่าวคำอวยพร ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ (๒๕๓๗ : ๑๕๘-๑๕๙) ได้ให้ความเห็นว่า “การไปเทียบ “ความสุข” เท่ากับความมั่งคั่งด้วยเงินทองนี้ ออกจะสะท้อนความตื่นเงินในด้าน “ชีวิตกรรม” อย่างมาก ๆ ที่เดียว” ทั้งนี้เพราะ “ถ้าความสุขถูกนิยามลงให้ตื่นเงินเพียงเท่านั้น เป้าหมายในชีวิตของผู้คนก็คงตื่นเงินไปหมด และต่างหยิบฉวยความสุขอย่างง่าย ๆ โดยไร้กฎเกณฑ์ของความถูกต้องหรือศีลธรรม ถ้าอย่างนั้น สังคมของเราทั้งหมดกำลังดำเนินไปสู่ความสิ้นสุกร่วมกันอย่างมโหฬารที่สุด”

ด้วยเหตุนี้ ความสุขในความหมายของการเสพวัตถุจึงไม่สามารถเติมความรู้สึกของคนได้อย่างสมบูรณ์ ดังที่ Easterlin ได้ทำการศึกษาเรื่องของความสุขในจิตใจของผู้คนทั้งในประเทศที่พัฒนาแล้วและในประเทศกำลังพัฒนารวม ๑๙ ประเทศและพบว่า คนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีจะมีความสุขมากกว่าคนยากจน แต่เมื่อเปรียบเทียบในช่วงระยะเวลาที่แตกต่างกันแล้วกลับพบว่าคนไม่ได้มีความสุขเพิ่มมากขึ้นตามรายได้หรือฐานะทาง

เศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้น (Tietenberg, ๑๙๙๒) ซึ่งเหตุผลที่อาจอธิบายได้ก็คือความสุขมีความสัมพันธ์กับความต้องการพื้นฐานของชีวิต แต่เมื่อทุกคนได้รับการตอบสนองในเรื่องความต้องการนี้แล้ว การมีเงินเพิ่มขึ้นไม่ได้ทำให้คนมีความสุขเพิ่มขึ้น เพราะคนมักมีความต้องการโดยไม่มีที่สิ้นสุด จึงไม่คิดว่าสิ่งที่ตนเองมีเป็นการเพียงพอ อีกทั้งยังมีการเปรียบเทียบกับคนที่มั่งมีกว่าอยู่ตลอดเวลา ความสุขที่ขึ้นกับวัตถุของคนส่วนใหญ่จึงไม่มีอิสระในตนเอง

แผนพัฒนาคนและสังคมภายใต้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ ได้พยายามอย่างมากที่จะสร้างสรรค์และพัฒนาให้คนไทยเป็นคนดี คนเก่ง สุขภาพแข็งแรงและมีความสุข โดยความสุขในที่นี้หมายถึงความสามารถที่จะมีความสุขได้ด้วยตนเองโดยไม่ขึ้นแก่วัตถุหรือสังคมสิ่งแวดล้อมอื่น ซึ่งหากสามารถกระทำได้ การสร้างคนดีอันเป็นจุดหมายของการพัฒนาจิตใจก็ไม่ใช่เรื่องยากจนเกินไปนัก

ด้วยเหตุนี้ แผนพัฒนาจิตใจจึงได้ถูกกำหนดขึ้นอย่างต่อเนื่องในแผนนี้ โดยมุ่งหวังที่จะพัฒนาจิตใจของประชาชนให้สมบูรณ์พร้อมทั้งด้านคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิตตามความหมายที่ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้น ทั้งนี้ ได้ให้ความสำคัญแก่สถาบันหลักที่เกี่ยวข้องนับตั้งแต่สถาบันศาสนา สถาบันการศึกษา ครอบครัว ชุมชน สื่อมวลชน ภาคราชการ องค์กรเอกชนและกลุ่มวิชาชีพ ทิศทางการพัฒนาภายใต้แผนนี้มุ่งเน้นทั้งการพัฒนาจิตใจคนโดยตรง และการพัฒนากลุ่มเป้าหมายที่เป็นสถาบันทั้งภาคราชการและเอกชนเพื่อให้เอื้อต่อการดำเนินงานพัฒนาจิตใจ (สคช., ๒๕๓๙) ลักษณะของการดำเนินงานภายใต้แผนนี้จึงต้องการความเปิดกว้างและเชื่อมโยงระหว่างทุกปัจจัยที่เกี่ยวข้องต่อการพัฒนาจิตใจของคนมากขึ้นกว่าสองแผนที่ผ่านมา แผนนี้ จึงเป็นแผนที่เรียกร้องความเข้าใจและความร่วมมือจากทุกฝ่าย เพื่อให้วัตถุประสงค์และเป้าหมายของแผนที่เปรียบเสมือนอุดมคติมีความเป็นไปได้ที่จะนำไปสู่ความเป็นจริง

แนวทางการแปลงแผนพัฒนาจิตใจไปสู่การปฏิบัติ

ดังได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นแล้วว่าการพัฒนาจิตใจจำเป็นต้องอาศัยศาสตร์หลายสาขามาประยุกต์ใช้ร่วมกัน โดยเฉพาะในการดำเนินการเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ของการสร้างคนดี มีความสุขและมีสมรรถภาพทางจิตสูงพอที่จะทำงานด้านการใช้ปัญญา แนวทางการแปลงแผนพัฒนาจิตใจไปสู่การปฏิบัติในที่นี้จึงให้ความสำคัญแก่ทุกมิติที่เกี่ยวข้องทั้งในระดับกว้างและระดับลึก ซึ่งในเบื้องต้นมีแนวทางการดำเนินงาน ๔ ด้านคือ

๑. การพัฒนาจิตใจที่เน้นบุคคลโดยตรง
๒. การพัฒนาจิตใจผ่านกระบวนการทางสังคม
๓. การเปลี่ยนแนวความคิดการวิเคราะห์ผลตอบแทนโครงการของรัฐบาล
๔. การสร้างกระแสในสังคม

รายละเอียดของแต่ละแนวทาง มีดังนี้

๑. การพัฒนาจิตใจที่เน้นบุคคลโดยตรง

E.F.Schumacher เคยกล่าวไว้ว่า “ปัจเจกบุคคลที่ลงมือทำเป็นตัวอย่างนั้นเป็นสิ่งสำคัญ และการลงมือกระทำที่สำคัญก็คือการสร้างเสริมและพัฒนาตนเองให้สามารถมีความเข้าใจอย่างแท้จริงต่อสถานการณ์ที่เรากำลังเผชิญอยู่ การกระทำนี้เป็นสิ่งที่เราทุกคนทำได้เสมอ และจากความเข้าใจอย่างแท้จริง (สัมมาทิฐิ) นี้ เราก็สามารถก้าวไปสู่ความเชื่อมั่น การตัดสินใจ และฉันทะได้” (พระประชา ปสนุนธุมโม, ๒๕๓๒: ๔๙)

คำกล่าวข้างต้นนี้เป็นการเริ่มต้นที่กระตุ้นให้บุคคลรับผิดชอบต่อตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถช่วยให้การพัฒนาจิตใจของบุคคลสามารถสร้างเสริมได้โดยตรง เพราะไม่ว่าจะผ่านกระบวนการขัดเกลาทางจิตใจจากบุคคลภายนอกและสภาพแวดล้อมรอบกายอย่างไรก็ตาม สิ่งที่จะทำให้บุคคลมีจิตใจดีงาม เข้มแข็ง มีสมาธิมั่นคงและมีความสุขได้นั้นล้วนต้องผ่านการฝึกฝนด้วยตนเองทั้งสิ้น การเข้าถึงศักยภาพสูงสุดของตนเองจะพึงเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความตั้งใจ เรียนรู้และฝึกปฏิบัติอย่างเข้มข้นของแต่ละบุคคลเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม การที่บุคคลจะเข้มงวดต่อการฝึกฝนพัฒนาตนเองได้นั้นจำเป็นต้องมีความตั้งใจอย่างแรงกล้าอันเกิดจากการเห็นประโยชน์ต่อการพัฒนาตนเอง การกำหนดที่เป็นความต้องการจากผู้อื่นไม่สามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอันแท้จริงและเป็นการผิดธรรมชาติ เพราะมนุษย์ไม่สามารถกำหนดให้ผู้อื่นเป็นได้อย่างที่ตนต้องการให้เป็น (พระโพธิญาณเถร, ๒๕๓๑) สิ่งที่จะสามารถทำได้ในกรณีนี้ก็คือ การสร้างเสริมให้เกิดแรงจูงใจอย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง รวมทั้งสนับสนุนโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง การปกครอง ให้มีอิทธิพลที่จะทำให้คนเห็นคุณค่า ความหมาย และหนทางที่หลากหลายในการพัฒนาตนเองจนเกิดความต้องการที่จะพัฒนาตนด้วยตนเอง

ดังนั้น การที่จะพัฒนาที่บุคคลโดยตรงจึงต้องดำเนินการกับสิ่งที่ใกล้ชิดและมีอิทธิพลสูงสุดต่อความคิดและพฤติกรรมของคน ในที่นี้ เริ่มต้นที่ครอบครัว จากนั้นจึงเป็น

เรื่องของการศึกษา ศาสนา และการทำงานในชีวิตประจำวัน โดยมีสาระสำคัญโดยสรุปดังนี้

๑.๑ สถาบันครอบครัว

การพัฒนาคนที่สำคัญที่สุดอยู่ในช่วงอายุ ๐-๖ ปี เพราะวัยนี้เป็นวัยเริ่มต้นที่จะเรียนรู้และซึมซับทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวและฝังแน่นจนกลายเป็นลักษณะนิสัย ความสามารถและพื้นฐานสติปัญญาของบุคคล การให้ความสำคัญกับการพัฒนาเด็กในวัยนี้จึงเป็นความจำเป็นและมีความสำคัญสูงสุดของพัฒนาการแห่งชีวิต ซึ่งสิ่งที่มีอิทธิพลสูงสุดคือครอบครัว (นิตยา คชภักดี, ๒๕๓๙)

ในขณะเดียวกัน ครอบครัวที่แตกแยก ขาดความสัมพันธ์อันดีต่อกัน จะมีผลเสียต่อจิตใจและพฤติกรรมของเด็กมากที่สุด เช่น มีสุขภาพจิตด้อย มีความก้าวร้าวมาก มุ่งอนาคตน้อยและมีความเชื่อมั่นในตนเองต่ำ (ดวงเดือน พันธุมนาวิน และคณะ, ๒๕๓๗) นอกจากนี้ การวิจัยของงามตา วนิหนานนท์ (๒๕๓๖) พบว่า ครอบครัวเป็นต้นกำเนิดของการพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมในเยาวชน แต่จากสภาพปัญหาทางเศรษฐกิจในปัจจุบันได้บีบบังคับให้ครอบครัวแตกสลายกระจัดกระจายไปตามโอกาสของการหาเลี้ยงชีพและปัญหาการหย่าร้าง บทบาทในส่วนนี้จึงขาดหายไปเช่นเดียวกับสายใยของความรัก ความผูกพันในครอบครัว

การสร้างความเข้มแข็งและแสวงหาแนวทางไม่ให้ครอบครัวแตกสลาย จึงเป็นความสำคัญอย่างยิ่งในการที่จะให้ครอบครัวดำรงศักยภาพในการให้ความรักความอบอุ่นเป็นพื้นฐานของชีวิตและจิตใจของบุคคลเพื่อให้คนสามารถเติบโตขึ้นมาได้อย่างสมบูรณ์พร้อมทั้งร่างกาย สติปัญญาและจิตวิญญาณ ซึ่งการที่ครอบครัวจะทำหน้าที่เช่นนี้ได้ ครอบครัวต้องมีความพร้อม มีความเข้มแข็ง ทั้งในด้านฐานะทางเศรษฐกิจ ความรู้ และความรักความอบอุ่นภายในครอบครัว

แนวทางการดำเนินงานในเรื่องของครอบครัวภายใต้แผนพัฒนาจิตใจ จึงควรสร้างเสริมความเข้มแข็งของครอบครัวดังที่ได้กล่าวมา ทั้งนี้ ควรเป็นความร่วมมือระหว่างหน่วยงานและแผนงานด้านอื่น ๆ ในการสร้างเสริมความรู้ และความพร้อมในชีวิต สมรสและการเริ่มต้นครอบครัว ส่วนในประเด็นของความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจนั้น ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้คนละทิ้งบ้านเกิด ลูกเล็ก ๆ และพ่อแม่ที่แก่ชราล้วนเกิดจากเงื่อนไขความจำเป็นทางเศรษฐกิจที่ทำให้คนต้องดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด การแก้ไขปัญหานี้เป็นเรื่องใหญ่

ระดับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการกระจายรายได้ของประเทศ ซึ่งเกินกำลังที่งานพัฒนาสังคมเพียงอย่างเดียวจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหาได้นอกจากชะลอปัญหาได้เป็นครั้งคราวเรื่องนี้จึงควรเป็นเรื่องของการสร้างความพอดีระหว่างโครงสร้างทางเศรษฐกิจและฐานะของครอบครัว ทั้งนี้ การจัดโครงสร้างและการกระจายความเจริญสู่ภูมิภาค ตลอดจนการสร้างอุตสาหกรรมขนาดย่อมซึ่งครอบครัวไม่จำเป็นต้องแยกย้ายไปอยู่กับคนละทิศคนละทาง รวมไปถึงการค้าขนาดเล็กและการรวมตัวในระดับสหกรณ์ อาจเป็นทางออกเบื้องต้นของการช่วยไม่ให้ครอบครัวแตกสลายและมีโอกาสที่จะสร้างความเข้มแข็งในด้านอื่น ๆ ได้ตามมา

๑.๒ สถาบันการศึกษา

สิ่งที่มีความสำคัญและใกล้ชิดกับพัฒนาการของชีวิตคนรองมาจากครอบครัวก็คือการศึกษา เพราะเป็นช่วงวัยของชีวิตที่บุคคลต้องเข้าไปอยู่ในระบบการศึกษา รับการถ่ายทอดความรู้และการอบรมสั่งที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตโดยตรง การศึกษาจึงมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการพัฒนาคนทั้งทางจิตใจและสติปัญญา

การศึกษามีหน้าที่หลักสองประการ หน้าที่แรกคือการถ่ายทอดศิลปวิทยาหรือการถ่ายทอดส่งเสริมเพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ ตลอดจนสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมทางวิชาการของมนุษย์ และหน้าที่ที่สองคือการชี้แนะให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดียิ่งงาม ถูกต้อง และการฝึกฝนพัฒนาคนจนถึงความสมบูรณ์ (พระราชวรมนี, ๒๕๓๐: ๕๗-๕๘) แต่ตามความเป็นจริงในปัจจุบัน การศึกษาทำหน้าที่เพียงประการเดียวคือการถ่ายทอดส่งเสริมเพิ่มพูนวิชาการและวิชาชีพ โดยขาดการชี้แนะให้รู้จักการดำเนินชีวิตที่ดีงามถูกต้อง ผลผลิตที่ได้จากระบบการศึกษาไทย จึงเป็นกลุ่มคนซึ่งตกอยู่ในวังวนของทุนนิยมและบริโภคนิยม ระบบการศึกษาไทยในปัจจุบันจึงไม่ช่วยทำให้คนเจริญงอกงามทางสติปัญญา มีความรับผิดชอบและมีความสุขในการเรียนและการดำรงชีวิต

การที่จะให้สถาบันการศึกษามีส่วนช่วยในการพัฒนาจิตใจของผู้เรียนจะต้องมีการปฏิรูปการศึกษาที่เข้าใจปรัชญาหรือหน้าที่หลักของการศึกษา โดยเฉพาะต้องครอบคลุมถึงการจัดการศึกษาให้คนพัฒนาตนได้อย่างสมบูรณ์ทั้งกาย สังคม จิตใจ และปัญญา เพื่อที่การกำหนดระบบการศึกษา หลักสูตรการผลิตครู การจัดการเรียนการสอน และการวัดผลจะสามารถตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ที่สำคัญของการศึกษาได้

แนวคิดที่จะให้นักเรียน นักศึกษา ได้รับความรู้ทางศาสนาเพื่อสร้างคุณธรรม จริยธรรม และทักษะที่ถูกต้องในการใช้ชีวิตเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องได้รับความ

สำคัญและนำไปบรรจุอยู่ในระบบการจัดการศึกษา โดยหลักของการประยุกต์ที่ง่ายต่อการเข้าใจให้ได้ในชีวิตประจำวัน น่าสนใจติดตามและซึมซับถึงในระดับจิตวิญญาณ ซึ่งการที่จะสามารถทำได้ดังกล่าว ผู้จัดการศึกษาจะต้องมีความเข้าใจในธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง พร้อมทั้งมีความรู้ความสามารถในการจัดการศึกษาและการผลิตครู รวมทั้งการสร้างกระบวนการเรียนการสอนและสื่อที่มีประสิทธิภาพ

ทัศนะการเรียนรู้ศีลธรรมแบบท่องจำและ “ใครสอนก็ได้” นั้น เป็นทัศนะซึ่งนำความล้มเหลวมาสู่ระบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาคนในทางจิตใจและปัญญา ดังนั้น การจัดหลักสูตร การผลิตตำรา การผลิตครู และการจัดการเรียนการสอนจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องได้รับการทบทวน และให้ความสำคัญทั้งในระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา โดยเฉพาะในระดับอุดมศึกษาที่มีการกำหนดให้เรียนวิชาปรัชญาซึ่งส่วนมากเป็นของตะวันตกนั้น ควรจะได้มีการเปลี่ยนแปลงให้นักศึกษาได้เรียนรู้ปรัชญาความคิดทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นรากฐานระบบความคิดของไทยประกอบไปด้วย เพื่อความเข้าใจอันสอดคล้องกับสภาพสังคม และการนำมาซึ่งความเป็นตัวของตัวเอง

แม้ว่าแนวทางการดำเนินงานเพื่อส่งเสริมสถาบันการศึกษาภายใต้แผนพัฒนาจิตใจไม่อาจดำเนินการได้ง่ายนัก แต่เป็นที่น่ายินดีว่าในช่วงระยะของการจัดเตรียมแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๔ ได้มีความพยายามที่จะจัดให้มีการปฏิรูปการศึกษาอย่างจริงจัง ซึ่งหากมีการส่งเสริมมิติของการพัฒนาทางจิตใจเข้าไปด้วยแล้ว ระบบการศึกษาที่ปฏิรูปใหม่ก็必将มีความสมบูรณ์มากขึ้น ผู้ที่ดำเนินการตามแผนพัฒนาจิตใจจึงควรมีการเปิดกว้างทางความคิดและความร่วมมือเพื่อให้สามารถประสานแนวคิดและผลักดันการศึกษาไทยให้สามารถทำหน้าที่ของการให้การศึกษาได้ตามความหมายที่แท้จริง

๑.๓ สถาบันศาสนา

เมื่อคนมีการบรรลุภูมิภาวะในระดับหนึ่ง คนจะเริ่มแสวงหาความหมายของการมีชีวิต แหล่งคำตอบที่สำคัญส่วนหนึ่งอยู่ที่ศาสนา ซึ่งต้องการศรัทธาและความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นพื้นฐานของการพัฒนาคนทั้งในระดับจิตวิญญาณและปัญญา ระยะเวลาอันยาวนานนับพันปีที่ศาสนามีอิทธิพลต่อสภาพจิตและชีวิตของมนุษย์สะท้อนให้เห็นถึงความจริงซึ่งผ่านการพิสูจน์ทดสอบจากกาลเวลาว่าไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบใดก็ยังคงเป็นคำตอบที่ถูกต้องแท้จริงอยู่เสมอ การแสวงหาความหมายในมิติของจิตวิญญาณจึงเป็นการเข้าหาและเรียนรู้เกี่ยวกับศาสนาไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม

การเสริมสร้างศรัทธาและความเข้าใจที่ถูกต้องในพุทธศาสนาของสังคมไทย มีพื้นฐานอยู่ที่การสร้างความเข้มแข็งให้กับสถาบันสงฆ์ ซึ่งปัจจุบันได้ถูกลดทอนความเข้มแข็งลงไปเนื่องจากพระสงฆ์จำนวนมากไม่เข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อพุทธธรรมและไม่สามารถปรับสถานการณ์ให้อยู่ในสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงนี้ได้ อีกทั้งวัดก็ไม่ใช่สถานที่สงบรวมรื่นชวนให้คนเข้าหาเหมือนแต่ก่อน ความพยายามที่จะใช้วัดและสถาบันสงฆ์เพื่อแก้ไขปัญหาสังคมไทยมีแนวโน้มที่จะล้มเหลวมากกว่าประสบความสำเร็จเนื่องจากความไม่พร้อมของสถาบันสงฆ์เอง ประเด็นสำคัญที่จำเป็นต้องมีการปรับปรุงแก้ไขก็คือ การศึกษาของสงฆ์ การบริหารปกครองสงฆ์ การจัดการวัด กฎเกณฑ์มาตรฐานการรับคนเข้าบวชและเงื่อนไขการคงอยู่ในสถานภาพของพระ รวมทั้งความจำเป็นในการเผยแพร่ความดีงามของพระสงฆ์ที่มีคุณค่าต่อสังคมไทย

จากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นนั้น การส่งเสริมการศึกษาของสงฆ์ควรถูกกำหนดเป็นความสำคัญลำดับสูงสุดของการดำเนินงานเพื่อฟื้นฟูและทำนุบำรุงสถาบันสงฆ์ โดยควรเป็นนโยบายและความร่วมมือที่ชัดเจนจริงจังจากกรมการศาสนา ร่วมกับสถาบันสงฆ์และหน่วยงานอื่นทั้งภาครัฐและเอกชน ทั้งนี้เพื่อให้การปฏิรูปการศึกษาของสงฆ์เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและสามารถทำให้การศึกษาของพระมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตจริงของประชาชน โดยคงไว้ซึ่งแก่นแท้ของพระพุทธองค์ เมื่อพระสงฆ์มีความรู้ เข้าใจและปฏิบัติอย่างถูกต้องแล้ว การเผยแพร่ธรรมะที่ “ใช้ภาษา ตลอดจนความรู้ความเข้าใจร่วมกันมาเป็นสื่อถ่ายทอด” (พระธรรมปิฎก, ๒๕๓๗: ๘) จะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามมาเองอย่างเหมาะสมตามแต่วิถีทางความแตกต่างของบุคคล สถานที่และสถานการณ์

ส่วนการแก้ไขปัญหาเรื่องการบริหารและการปกครองของสงฆ์นั้น เป็นเรื่องละเอียดอ่อนที่สะท้อนทั้งปัญหาของจารีตประเพณี ความเชื่อ และการเมือง การเสนอให้เปลี่ยนแปลงหรือกำหนดแนวทางแก้ไขใหม่จำเป็นต้องมีการศึกษาอย่างลึกซึ้งและอาจใช้ระยะเวลาแก้ไขที่ยาวนาน แต่เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นที่จะต้องมีการพิจารณาในเรื่องนี้ ดังนั้น การกำหนดเป้าหมายและทำการศึกษาถึงความเป็นไปได้ในการปรับเปลี่ยนให้การบริหารปกครองของพระสงฆ์มีความเข้มแข็งขึ้นจึงควรเป็นการเริ่มต้นที่สำคัญซึ่งจะช่วยแก้ไขปัญหาและสาเหตุแห่งความไม่เชื่อมั่นในพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ของสังคมไทยปัจจุบัน

ทั้งนี้ โดยมีข้อสังเกตว่าการบริหารและปกครองสงฆ์ไม่จำเป็นที่จะต้องใช้แนวทางหรือมาตรฐานเดียวกับการบริหารของราชการ หากแต่ควรศึกษาและพิจารณาแนวทางที่พระพุทธเจ้าได้เคยใช้ในการสร้างสังคมสงฆ์ในอดีตพุทธกาลมาเป็นส่วนประกอบ

พิจารณาเช่นเดียวกับการให้ความสำคัญของการปกป้องทำนุบำรุงและตรวจลอบจริยวัตรของพระสงฆ์โดยประชาชน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๓๖)

จากแนวทางการส่งเสริมสถาบันทางศาสนาตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ หากมีการสังคายนาพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นเป็นปัจจัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลง ก็จะมีผลกระทบทั้งในวงกว้างและในด้านความลึกของการแก้ปัญหา จึงน่าที่จะเป็นแนวทางสำคัญที่การดำเนินงานตามแผนพัฒนาจิตใจควรผลักดันให้เกิดขึ้น

อนึ่ง การดำเนินงานเกี่ยวกับสถาบันทางศาสนา จำเป็นต้องครอบคลุมทุกศาสนาในประเทศไทยด้วย เพราะจุดมุ่งหมายหลักของคำสอนในแต่ละศาสนาล้วนเป็นไปเพื่อการพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งสิ้น การทำความเข้าใจถึงศักยภาพและข้อจำกัดของการดำเนินงานในแต่ละศาสนาจะช่วยเป็นพื้นฐานในการส่งเสริมการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพ นอกจากนี้หากมีการประสานงานและร่วมมือกันดำเนินงานในระดับแกนนำของแต่ละศาสนาด้วยแล้ว ก็จะทำให้การดำเนินงานด้านการพัฒนาจิตใจในระดับรวมของประเทศมีความเข้มแข็งมากขึ้น

๑.๔ การทำงานในชีวิตประจำวัน

การเปลี่ยนทัศนคติต่อการทำงานเลี้ยงชีพของบุคคลเป็นอีกแนวทางหนึ่งซึ่งมีประสิทธิภาพในการพัฒนาจิตใจโดยตรงของแต่ละบุคคล เพราะการทำงานเลี้ยงชีพเป็นสิ่งที่ใกล้ชิดและมีพันธะผูกพันต่อปัจเจกบุคคลมากที่สุด รวมทั้งใช้เวลาในชีวิตของแต่ละบุคคลมากที่สุดด้วย พระธรรมปิฎก (๒๕๓๘: ๒-๓) เคยกล่าวไว้ว่า “งานเป็นเรื่องหนัก เรื่องต้องใช้กำลัง เรื่องต้องใช้เรี่ยวแรงและต้องใช้ความคิด บางทีก็ถึงกับเครียด แต่..งานนั้นถ้าปฏิบัติให้ถูกต้องแล้ว ก็เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดผลดีระยะยาวแก่ชีวิตทั้งหมด ถ้าทำงานแล้วมีความสุข ชีวิตนี้ก็มีความสุขยาวนานมากมาย แต่ถ้าการทำงานเป็นการทนทุกข์ ชีวิตส่วนใหญ่ของเราก็จะเป็นชีวิตแห่งความทุกข์ที่ต้องทน เพราะอะไร เพราะว่างานเป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ของชีวิตของเรา มันกินเวลาส่วนใหญ่ในชีวิตของเรา”

การทำงานของบุคคลนั้นเป็นส่วนสำคัญต่อการพัฒนาด้านในของชีวิต ซึ่งจำเป็นต้องให้ความสำคัญแก่แบบแผนหรือลักษณะของงาน เพื่อให้งานนั้น ๆ สามารถเสริมสร้างศักยภาพและพัฒนาจิตปัญญาของคนในสังคมได้อย่างดีที่สุด พระไพศาล วิสาโล (๒๕๓๓: ๖๔-๖๙) ได้สรุปความสำคัญของการทำงานเพื่อพัฒนาชีวิตไว้ว่า “งานควรเปิดโอกาสให้ผู้คนได้ใช้ศักยภาพของตนอย่างเต็มที่และอำนวยความสะดวกของตนได้รับการพัฒนา ศักยภาพดังกล่าวมิได้หมายถึงทักษะเท่านั้น หากยังรวมถึงปัญญาความคิด กล่าว

คือรู้จักตนเองมากขึ้น สามารถคิดเป็นและที่สำคัญคือมีความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) อาทิ การเห็นว่าคุณค่าสำคัญของงานนี้มีได้อยู่ที่ทรัพย์ ลาภ ยศ หรือ เกียรติ หากอยู่ที่การได้อำนวยประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่นอย่างดีที่สุดทั้งทางกายและทางใจ หรือการตระหนักว่างานที่ดี การเลี้ยงชีวิตโดยชอบ ย่อมทำให้บุคคลเป็นคนดี มีชีวิตอันประเสริฐ”

อย่างไรก็ตาม การทำงานในปัจจุบันของบุคคลส่วนมากมีวัตถุประสงค์เพียงต้องการผลตอบแทนเป็นตัวเงินโดยละเลยคุณค่าอื่นที่แฝงอยู่ในการทำงาน ความสามารถในการเข้าถึงศักยภาพสูงสุดของคนทั้งในด้านปัญญา และจิตใจ ตลอดจนความสุขในการทำงานจึงไม่เกิดขึ้น ซึ่ง “การทำงานเพื่อเงินนั้น ต้องรอจนกว่าจะได้เงินเสียก่อนจึงจะรู้สึกพอใจ ถ้าทำงานเพื่องาน พอลงมือทำก็พอใจแล้ว และเป็นสุขทันที ส่วนเงินนั้นก็ไม่ใช่ไปไหนเสีย” (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๒๙ : ๓๐)

การเปลี่ยนทัศนคติให้บุคคลเห็นความสำคัญและคุณค่าในการพัฒนาตนเองจากการทำงาน เพิ่มเติมจากความหมายของการทำงานว่าเป็นเครื่องมือหาเลี้ยงชีพและการนำชีวิตไปสู่การมีตำแหน่ง ฐานะ หรือความรุ่งโรจน์และความนิยมนับถือแล้ว บุคคลจะมีความสุขกับการทำงานได้มากขึ้น เรียนรู้และพัฒนาตนเองได้มากขึ้น เพราะ “งานนี้แหละเป็นสิ่งที่พัฒนาชีวิตของเรา พัฒนาให้เรามีความสามารถ ทำให้เรามีความเชี่ยวชาญ มีความเก่งกาจในทางใดทางหนึ่ง แม้ในด้านการฝึกฝนทางจิตใจหรือในทางคุณธรรม งานก็เป็นเครื่องมือฝึกฝนคน ทำให้เรามีความขยัน มีความอดทน ทำให้มีระเบียบวินัย ทำให้รู้จักสัมพันธ์กับเพื่อนพ้องผู้ร่วมงาน สิ่งเหล่านี้ล้วนอาศัยงานเป็นเครื่องมือ” (พระธรรมปิฎก, อ่างแล้ว: ๓๔)

วัตถุประสงค์ของการทำงานในที่นี้จึงอาจแบ่งออกได้เป็นสามประการ คือ ๑) ผลิตสินค้าและบริการที่จำเป็นและมีประโยชน์ ๒) ทำให้เราค้นพบพรสวรรค์และทักษะที่มีอยู่ในตัวเรา และ ๓) เพื่อรับใช้และร่วมมือกับคนอื่น เพื่อที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากโซ่ตรวนของอัตตา (พระประชา ปสนุนธมฺโม, ๒๕๓๒: ๑๔))

การดำเนินงานภายใต้แผนพัฒนาจิตใจโดยมุ่งหวังการให้บุคคลพัฒนาตนโดยตรงนั้นจึงอยู่ที่การรณรงค์เปลี่ยนทัศนคติในการทำงานของประชาชนให้มีความหมายที่กว้างและลึกซึ้งมากขึ้น การรณรงค์ที่มีประสิทธิภาพที่สุดควรอยู่ที่การสร้างความรู้ ความเข้าใจ การเห็นผลประจักษ์จริงและประโยชน์สูงสุดที่บุคคลจะได้รับ จนเกิดศรัทธาขึ้นในจิตสำนึกของผู้คน ซึ่งในประเด็นนี้ อาจทำความเข้าใจไปกับการสร้างกระแสน้ำในสังคม ซึ่งจะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

๒. การพัฒนาจิตใจผ่านกระบวนการทางสังคม

ในกระบวนการพัฒนาจิตใจที่สมบูรณ์นั้น นอกจากการเข้มงวดฝึกฝนพัฒนาตนเองของปัจเจกบุคคลแล้ว บุคคลยังต้องการสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการเป็นพลังเสริมหรืออิทธิพลทางบวกต่อการพัฒนาตนเองด้วย เพราะโดยธรรมชาติแล้ว มนุษย์จำเป็นต้องมีปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่นรวมทั้งมีปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติ สังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งสภาพแวดล้อมเหล่านี้สามารถสร้างเสริมและสนับสนุนการพัฒนาตนเองอย่างถูกต้องได้พอ ๆ กับการเป็นแรงผลักดันให้เกิดการคิด ตัดสินใจและกระทำในสิ่งที่ไม่เหมาะสม หรือไม่เป็นผลดีทั้งต่อตนเองและผู้อื่น

การพัฒนาจิตใจที่มีผลกระทบมาจากสภาพแวดล้อมในที่นี้รวมเรียกว่าเป็นการพัฒนาที่ผ่านกระบวนการทางสังคม ซึ่งจะมีการพิจารณาถึงองค์ประกอบที่สำคัญ ๒ ด้านคือ อิทธิพลจากสื่อสารมวลชนและระบบทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาคน รวมทั้งองค์ประกอบทางด้านสภาพแวดล้อมทั่วไปซึ่งหมายรวมถึงตั้งแต่สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ สภาพแวดล้อมทางที่อยู่อาศัย แหล่งนันทนาการและสุนทรียภาพจากศิลปะทุกแขนง

๒.๑ องค์ประกอบทางด้านสื่อสารมวลชน

การสื่อสารเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญทางสังคมอย่างมากในความหมายที่ว่า ถ้ามีปรัชญาและวิธีการจัดการที่ดี มันจะกลายเป็นพลังที่ขับเคลื่อนให้สังคมก้าวหน้าออกไปในทิศทางที่ถูกต้องอย่างรวดเร็ว ไม่เช่นนั้น ผลลัพธ์ในทางตรงกันข้ามก็มีโอกาสเป็นจริงได้พอ ๆ กัน (บุญญรักษ์ บุญญะเขตมาลา, ๒๕๓๗: ๓๔) ในยุคข่าวสารข้อมูลนี้ สิ่งที่มีอำนาจที่สุดก็คือ ความรู้และการเข้าถึงความรู้ ซึ่งเทคโนโลยีสื่อสารมวลชนจะมีบทบาทสำคัญที่สุด

โดยที่ลักษณะพื้นฐานของยุคนี้คือการที่สื่อสารมวลชนเข้ามามีส่วนให้ข้อมูล ทางเลือก หรือแม้แต่ชี้นำความคิดและการดำเนินชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ กัน ในความเป็นไปเช่นนี้ มีทั้งประโยชน์และโทษในตัวของมันเอง ประโยชน์ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือการเปิดโลกทัศน์การรับรู้ข้อมูลข่าวสารของประชาชนให้มากขึ้น มีข้อมูลประกอบการตัดสินใจได้มากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็มีการยัดเยียดข่าวสารที่ไม่เป็นประโยชน์และบางครั้งอาจเกิดเป็นโทษแก่สังคมได้ นอกจากนี้ยังรวมถึงการชี้นำและสร้างค่านิยมบางประการที่ไม่เป็นผลดีต่อการพัฒนาตนของคนไทย เช่นค่านิยมในการบริโภค และการรับวัฒนธรรมตะวันตกบาง

ประการที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาจริยธรรมและวัฒนธรรมอันดีงามของไทย หรือแม้แต่ภาพ
ประโคนข้าวของบุคคลที่กระทำผิดหรือเสื่อมเสียแก่สังคมมากกว่าการให้ความสำคัญแก่
คุณค่าของคนหรือเรื่องราวที่มีคุณค่าต่อการพัฒนาจิตใจและสติปัญญา เป็นต้น

ภายใต้คุณและโทษของการสื่อสารมวลชนซึ่งกลายเป็นปัจจัยที่ห้าใน
การครองชีวิตของคนยุคปัจจุบัน การดำเนินงานทางด้านการพัฒนาจิตใจควรเป็นไปใน ๒
กรณีคือ ประการแรก ต้องสร้างภูมิคุ้มกันทางจิตใจเพื่อคุ้มครองมิให้คนเกิดความหวั่นไหว
ตามกระแสหรืออิทธิพลในทางลบ โดยมีพื้นฐานอยู่ที่การให้สติปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง
และเลือกรับข้อมูล ในขณะเดียวกัน ผู้ดำเนินการทางด้านการพัฒนาจิตใจควรขยโอกาส
สร้างคุณประโยชน์จากสื่อคุณภาพและเทคโนโลยีการสื่อสารที่เข้าถึงประชาชนทั่วประเทศ
ซึ่งอาจทำได้ในหลายกรณีเช่นการสร้างค่านิยมที่เหมาะสมในการพัฒนาคนผ่านสื่อหลาย ๆ
ด้าน หรือการทำให้ความรู้ทางพุทธธรรม “ง่าย” ต่อการรับรู้ซึมซับของประชาชน ทั้งนี้ โดยที่
สื่อเหล่านี้ จะต้องมีการรกรรต น่าสนใจและน่าติดตาม ผู้ดำเนินงานทางด้านนี้ควรใช้เทคนิค
การประชาสัมพันธ์ การตลาด และการจัดการเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาจิตใจผ่านสื่อ
สารมวลชนด้วย นอกจากนี้ การพัฒนาจิตใจผ่านสื่อสารมวลชนจำเป็นต้องมีความรู้
ความเข้าใจเชิงจิตวิทยาในการสื่อสารและเข้าถึงความต้องการของคนรุ่นใหม่ ทั้งในแง่
บันเทิงและสาระแห่งการพัฒนาชีวิตและการทำงานในรูปแบบที่หลากหลาย รวมทั้งมีความ
สามารถที่จะส่งเสริมให้มี “ศิลปะ” อยู่ในสื่อคุณภาพนั้น ๆ เพราะการซึมซาบสุนทรีย์ทาง
ศิลปะจะเข้าถึงจิตใจและจับใจคนจนนำไปสู่การเปลี่ยนพฤติกรรมได้มากกว่าสื่อที่มีแต่เนื้อ
หาสาระล้วน ๆ

ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ ได้มีแนวทางในการดำเนินการด้านสื่อสาร
มวลชนหลายประการ ทั้งในด้านการกำหนดให้รัฐบาลสนับสนุนการส่งเสริมและพัฒนาสื่อคุณ
ภาพเพื่อการพัฒนาคน โดยการใช้มาตรการทางภาษี การลดค่าเช่าเวลาสถานี การกำหนด
อัตราส่วนเวลาการออกอากาศให้มีช่วงเวลาแก่สื่อเพื่อการพัฒนาจิตใจและปัญญาในอัตรา
ที่สูงขึ้น ตลอดจนการสร้างกลไกการส่งเสริมการลงทุนทางด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา
ซึ่งเป็นแนวทางที่หลายแผนงานมีความเห็นร่วมกัน (ลศร., ๒๕๓๙ ค)

อย่างไรก็ตาม แนวทางที่แผนพัฒนาจิตใจจะสามารถดำเนินการในเรื่องนี้ได้
โดยตรงก็คือการศึกษาวิจัยเพื่อทำความเข้าใจถึงอิทธิพล กลไกและแนวทางการพัฒนาสื่อ
มวลชน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาจิตใจและปัญญาของประชาชน รวมทั้งเพื่อให้สามารถ
กระตุ้นให้สื่อมวลชนมีจิตสำนึกและความรับผิดชอบต่อสังคม ตลอดจนสามารถทำหน้าที่

เป็นสื่อกลางถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารที่เป็นข้อเท็จจริง จำเป็น และสร้างสรรค์ต่อสังคมโดยรวมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้ โดยการทำให้สื่อมวลชนเต็มใจที่จะ “ขาย” สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาจิตใจทั้งโดยการผ่านระบบผลประโยชน์ทางธุรกิจและโดยการผ่านจรรยาบรรณของวิชาชีพ ซึ่งหากสามารถกระทำได้ การดำเนินงานด้านการพัฒนาจิตใจก็จะมีเครื่องมือที่ทรงประสิทธิภาพในการส่งเสริมสร้างแรงจูงใจและอิทธิพลทางบวกแก่คนในสังคมไทย

๒.๒ ระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและสภาพแวดล้อมที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาคน

ในทางพุทธศาสนา บุคคลจะเจริญงอกงามได้นอกจากการพัฒนาตนเองแล้วยังต้องการกัลยาณมิตรที่ดีด้วย (พระเทพเวที, ๒๕๓๒) กัลยาณมิตรในที่นี้ หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวที่สามารถสร้าง โน้มนำ หรือมีอิทธิพลในทางที่ดีงามแก่บุคคล ซึ่งหากมองกลับมาในกระบวนการพัฒนาจิตใจแล้ว บุคคลก็ต้องการ “กัลยาณมิตร” ในความหมายดังกล่าวข้างต้นจากสภาพแวดล้อมรอบตัวคน ซึ่งโดยทั่วไปแล้วหมายถึงสังคม ระบบเศรษฐกิจ การเมืองและสภาพแวดล้อมทั้งโดยธรรมชาติและสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น

แม้ว่าในทางหนึ่ง คนจะเป็นผู้สร้างระบบสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง รวมทั้งสร้างสรรค์และจัดการกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ให้เอื้อต่อชีวิตความเป็นอยู่ของตน แต่ในอีกทางหนึ่ง ระบบและสภาพแวดล้อมดังกล่าวนี้ก็เป็นสิ่งสำคัญในการสร้างกำหนด และมีบทบาท มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของคนโดยตรง

ปัญหาจราจรและมลพิษ รวมทั้งความแออัดยัดเยียดของสภาพที่อยู่อาศัย การโหมกระหน่ำของข้อมูลข่าวสาร และการแก่งแย่งแข่งขันในชีวิตประจำวันของคนเมือง ตลอดจนความทุกข์ยาก แห้งแล้ง และแร้นแค้นของคนในชนบท เป็นส่วนสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการเพิ่มความเครียดและลดทอนความสุขในจิตใจของผู้คน ผลกระทบโดยตรงจากสภาพแวดล้อมเหล่านี้ทำให้วิถีชีวิตของผู้คนเปลี่ยนไป นับตั้งแต่ถูกกดดันบีบคั้นทางการดำรงชีพ เกิดความเสื่อมถอยของสุขภาพจิตอันเนื่องมาจากมลภาวะ เกิดความเครียดจากสภาพแวดล้อมที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านความคิดและจิตใจ จนถึงระบบศีลธรรมและจริยธรรมที่ถูกทำลายจากบทบาทและแบบอย่างที่ไม่เหมาะสมของผู้นำทางสังคมและการเมือง ตลอดจนการประเค็มข่าวของสื่อมวลชนที่ไม่คำนึงถึงการยกระดับทางจิตใจและปัญญาของประชาชน

ด้วยเหตุนี้ ระบบของสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและสิ่งแวดล้อมจึงเป็น สิ่งที่แยกไม่ออกจากชีวิตของคนในปัจจุบัน ชีวิตและวิถีคิดของคนขึ้นอยู่กับองค์ประกอบทั้งนี้ นี้ ระบบและผู้นำทางการเมืองมีอิทธิพลต่อเรื่องของอำนาจและการมีบทบาทนำในสังคมจน สามารถเป็นแบบอย่างและกระแสนำได้ทั้งดีและเลว กลไกทางเศรษฐกิจมีอิทธิพลอย่างยิ่ง ต่อปากท้องและความเป็นอยู่ของประชาชน เป็นทั้งตัวกำหนดวิถีการดำรงชีวิต ตลอดจนมี อิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนทางจิตวิญญาณ พลวัตรของสังคมก็กระทบต่อทัศนคติ ค่านิยม และการอยู่ร่วมกันในสังคม และสภาพแวดล้อมรอบตัวคนก็มีส่วนโน้มนำให้มีความสุขสงบ ทางใจหรือเร้าร้อนภาวระวนระวาย

ได้มีการศึกษาและเสนอแนวคิดอันหลากหลายในการที่จะสร้างระบบ สังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง และสภาพแวดล้อมที่ดีและเหมาะสมกับประเทศ ไทย (ลศร., ๒๕๓๔ ก; ประเวศ วะสี, ๒๕๓๐ ; เอกวิทย์ ณ ถลาง, ๒๕๓๖ ; เสนา เหล่าธรรมทัศน์, ๒๕๓๔) ซึ่งโดยหลักการแล้วเป็นไปในสองทิศทางคือการพัฒนาให้คนเป็น คนเก่งและคนดีเพื่อไปสร้างสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและสภาพแวดล้อมที่ดี ในขณะที่ย ากันก็มีความเห็นที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การปรับเปลี่ยน กลไก กติการองสถาบันการ เมือง เศรษฐกิจ และสังคมให้สามารถกำหนดคนหรือมีอิทธิพลต่อการดำเนินการของปัจเจกชน หรือองค์กรให้สามารถสร้างความเป็นธรรมในสังคม และโอกาสทางด้านต่าง ๆ ของ ประชาชน

ตามแนวทางของการพัฒนาจิตใจแล้ว จำเป็นจะต้องทำทั้งสองอย่าง ควบคู่กันไป ดังที่ในประการแรกได้กล่าวถึงการพัฒนาคนโดยตรงมาแล้ว ส่วนการพัฒนา สภาพแวดล้อมนี้ เป็นการดำเนินงานที่ต้องอาศัยความเชื่อมโยงและบูรณาการกับการ พัฒนาในทุกด้านของประเทศซึ่งถือเป็นการพัฒนาในภาพรวม

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของการพัฒนาสภาพแวดล้อมนี้ยังมีส่วนที่การ ดำเนินงานพัฒนาจิตใจในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ จะกระทำได้โดยตรง นั่นคือการผลักดัน ให้สังคมมีสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่ดี ทั้งโดยการรักษาและอยู่ร่วมกับธรรมชาติ อย่างสันติ และโดยการสร้างสรรคสภาพแวดล้อมรอบตัวคนให้ส่งเสริมการพัฒนาทางด้าน จิตใจ เช่น การมีสวนสาธารณะ สนามกีฬา หอศิลป์ หรือมีแหล่งสันตนาการที่ประชาชน สามารถเข้าไปใช้สอยได้อย่างทั่วถึงและตรงกับความต้องการของแต่ละชุมชน เพื่อเพิ่มพูน เลือกและโอกาสให้กับประชาชนมากกว่าการเข้ามาแหล่งอบายมุขหรือหลายทางเลือกที่ไม่ เป็นประโยชน์ต่อชีวิต ความคิด และจิตใจในปัจจุบัน ทั้งนี้ ควรให้มีการสร้างสรรค

บรรยากาศของการเข้าถึงศิลปะ และการเรียนรู้ถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากธรรมชาติในด้านความสงบเย็นของจิตใจประกอบด้วย เป็นต้น

๓. การเปลี่ยนแนวคิดการวิเคราะห์ผลตอบแทนโครงการของรัฐบาล

นับตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองเข้าสู่ยุคประชาธิปไตย รัฐได้เข้ามามีบทบาทกำหนดให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมซึ่งแต่เดิมดูแลตนเองได้โดยไม่ต้องพึ่งพิงรัฐ ตัวอย่างที่ชัดเจนในเรื่องนี้คือการจัดการศึกษาและการจัดการทรัพยากร (เลกสตรัค ประเสริฐกุล, ๒๕๓๘) และเมื่อรัฐเข้ามามีบทบาทอย่างเต็มที่แล้ว รัฐจึงมีความรับผิดชอบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ทั้งต่อความเจริญก้าวหน้าและปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทย

การดำเนินการต่าง ๆ ของรัฐ โดยเฉพาะเมื่อประเทศไทยเข้าสู่ยุคของการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีผลกระทบโดยตรงต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคม โครงการจำนวนมากและเงินทุนจำนวนมากได้ถูกนำมาสร้างสรรคความเจริญให้แก่ประเทศผ่านโครงการพัฒนาของรัฐบาลและหน่วยงานราชการ โดยที่การกำหนดหรืออนุมัติโครงการใด ๆ มีพื้นฐานมาจากการวิเคราะห์ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ อาจมียกเว้นบ้างในกรณีของโครงการทางด้านสังคมที่ไม่อาจคำนึงถึงผลตอบแทนที่เป็นตัวเลขได้ แต่กระนั้นก็ยังให้การประเมินโครงการในหลักการที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือมีความสอดคล้องกับแผนพัฒนาฯ มีประสิทธิภาพ มีประโยชน์ต่อการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า และมีค่าใช้จ่ายในการลงทุนต่ำที่สุดเมื่อเทียบกับโครงการอื่น ๆ ในลักษณะเดียวกัน (เลาวรล ทองปาน, ๒๕๓๕)

การวิเคราะห์โครงการเชิงเศรษฐกิจเป็นกระแสนหลักของการวิเคราะห์และประเมินโครงการในปัจจุบัน ทั้งนี้ โดยมีความเชื่อพื้นฐานอยู่ที่การคำนวณผลกำไรสูงสุดต่อการลงทุนต่ำสุด ในการวิเคราะห์โครงการเชิงเศรษฐกิจนี้แม้ว่าจะได้มีความพยายามคิดค่าการลงทุนและผลกำไรที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้านเพียงใดก็ยังมีขอบเขตจำกัดอยู่ที่การคำนวณสิ่งที่สามารถคิดออกมาเป็นตัวเงินได้เท่านั้น แต่ในความเป็นจริงแล้ว ต้นทุนของโครงการจำนวนมากไม่สามารถคิดค่าออกมาเป็นตัวเงินได้ เช่น การสูญเสียเวลาหรือสุขภาพทั้งทางกายและทางจิต การเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิต ค่านิยม หรือแม้แต่ว่าความสูญเสียเลื่อมโทรมต่อสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคม

ได้มีความพยายามจากนักเศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมในการตีค่าของต้นทุนและผลตอบแทนของโครงการที่ไม่เคยถูกคำนึงถึงให้ออกมามีค่าเป็นตัวเงิน (TDRI, ๑๙๙๖; Thampapillai, ๑๙๙๕; Abelson, ๑๙๙๖) ซึ่งต่อมาได้มีบทบาทในการวิเคราะห์โครงการเกี่ยวกับผลกระทบเชิงสิ่งแวดล้อมเพิ่มขึ้น

กรณีศึกษาที่น่าสนใจคือการศึกษาเรื่อง Macroeconomic Linkages between Environment and Development : A Case study of Thailand ของ TDRI, LEEC และ IIED ซึ่งได้พยายามคิดผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมจากการพัฒนาอุตสาหกรรม โดยการตีค่าผลผลิตทางเศรษฐกิจ การสูญเสียทางสุขภาพและเศรษฐกิจที่ต่อเนื่องจากปัญหาสุขภาพ รวมทั้งมลภาวะที่เกิดขึ้นให้มีมูลค่าเป็นตัวเงิน ซึ่งความพยายามเหล่านี้จะมีผลกระทบโดยตรงต่อการวิเคราะห์และตัดสินใจอนุมัติโครงการที่เกี่ยวข้องในอนาคต

เมื่อย้อนกลับมาในมุมมองของการพัฒนาจิตใจ โครงการพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐล้วนมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงของจิตใจ ค่านิยม และพฤติกรรมของประชาชนทั้งสิ้น และในหลายกรณีเป็นความเปลี่ยนแปลงในทางลบซึ่งถือเป็นต้นทุนที่มีมูลค่ามหาศาลที่ประชาชาติต้องเสียไปเพื่อแลกเปลี่ยนกับ “ความเจริญ” ซึ่งจะได้รับจากการพัฒนาประเทศ ผลกระทบโดยตรงที่เกิดขึ้นจากการพัฒนา เช่น ความแตกแยกล่มสลายของสถาบันครอบครัวและชุมชน การยึดถือค่านิยมในการบริโภคเป็นสรณะของประชาชน ความไม่มั่นคงทางจิตใจ ความเครียด และปัญหาสุขภาพจิต รวมไปถึงภาวะพึ่งพิงความช่วยเหลือจากรัฐจนประชาชนไม่สามารถพึ่งตนเองได้นั้น ล้วนไม่เคยได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็นต้นทุนหรือผลตอบแทนในทางลบต่อการกำหนดโครงการใด ๆ ของรัฐเลย

หากมีการคำนวณผลกระทบดังกล่าวข้างต้นในโครงการต่าง ๆ ของรัฐแล้ว การตัดสินใจดำเนินโครงการพัฒนาจะต้องเปลี่ยนทิศทางไป เพราะการตัดสินใจอนุมัติโครงการต่าง ๆ จะมีคุณค่าทางชีวิต ความคิด และจิตใจของประชาชนประกอบอยู่ด้วย เป็นการเพิ่มเติมที่นอกเหนือไปจาก “การยกระดับคุณภาพชีวิต” ในเชิงวัตถุ แต่อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์โครงการของรัฐโดยคำนึงถึงต้นทุนและผลตอบแทนที่ไม่สามารถวัดค่าเหล่านี้ได้ยังมีข้อจำกัดอีกมาก โดยเฉพาะความสามารถในการคำนึงถึงปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ รวมถึงความสามารถในการคำนวณค่าปัจจัยดังกล่าวด้วย และเพราะเหตุนี้ การที่จะเปลี่ยนแนวคิดหรือทิศทางในการวิเคราะห์โครงการต่าง ๆ ของรัฐให้ครอบคลุมดังที่กล่าวมาจึงย่อมเป็นไปได้ยากนัก แต่ความยากลำบากในการดำเนินการไม่น่าที่จะเป็นเงื่อนไขของการไม่กระทำ หากสิ่งนั้นจะสามารถช่วยกู้สถานการณ์ให้ดีขึ้นได้

สิ่งที่การดำเนินงานด้านการพัฒนาจิตใจควรกระทำในกรณีนี้ก็คือ การศึกษาวิจัยให้เห็นความเชื่อมโยงที่ชัดเจนของผลกระทบจากโครงการพัฒนาหนึ่ง ๆ ที่มีต่อสภาพจิตใจและพฤติกรรมของประชาชน หรือศึกษาให้ชัดเจนถึงต้นทุนทางสังคม วิธีชีวิตและจิตใจที่ประชาชนต้องสูญเสียไปเพื่อแลกกับโครงการหนึ่ง ๆ โดยที่โครงการพัฒนาเหล่านั้นไม่จำเป็นต้องจำกัดตัวอยู่เฉพาะโครงการด้านสังคม เพราะดังได้กล่าวมาในหัวข้อก่อนแล้วว่า เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อมล้วนมีผลกระทบโดยตรงต่อการพัฒนาจิตใจ การศึกษาในเรื่องนี้จึงจำเป็นต้องครอบคลุมโครงการในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสิ่งแวดล้อมควบคู่ไปกับโครงการทางด้านสังคมด้วย ทั้งนี้ รวมถึงการทบทวนโครงการหรือการดำเนินงานเดิมที่มีอยู่แล้ว ให้มีประสิทธิภาพและเพิ่มคุณค่าของการดำเนินงานให้มากขึ้น เช่น ทบทวนนโยบายทางด้านวิทยุโทรทัศน์ของรัฐ ที่ปัจจุบันมีส่วนเอื้อต่อการพัฒนาปัญญา และจิตใจของประชาชนน้อยกว่าผลตอบแทนที่เป็นตัวเงินของสถานี เป็นต้น

๔. การสร้างกระแสในสังคม

ความคิด จิตใจ และค่านิยมของคนไทยในปัจจุบันต่างได้รับอิทธิพลจากกระแสนำในสังคมไม่โดยทางใดก็ทางหนึ่ง แต่กระแสเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างสะเปะสะปะไร้ทิศทาง ในนัยกลับกัน กระแสนำในสังคมล้วนเกิดจากดำเนินการเพื่อบ่มงูัดอุปประสงค์อย่างหนึ่งอย่างใดเสมอ เช่น การปลูกฝังความต้องการของคนในการบริโภคหรือการสร้างค่านิยมในการบริโภคขึ้นมา ก็เพราะอยู่ใต้วัตถุประสงค์ของความต้องการการพัฒนาในเชิงเศรษฐกิจ และกำไรในเชิงธุรกิจ เป็นต้น

ดังได้กล่าวในเรื่องของสภาพแวดล้อมที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาคนมาแล้วว่า บุคคลได้รับอิทธิพลโดยตรงจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัว คนจึงมีแนวโน้มที่จะคิดหรือกระทำไปตามกระแสนำในสังคมนั้น ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ หากมีการเสริมสร้างหรือผลักดันให้เกิดกระแสนำในทางที่ดี ถูกต้องและมีประโยชน์ต่อสังคมโดยรวมแล้ว ก็จะเป็นแรงชักจูงให้ประชาชนดำเนินชีวิตไปในทิศทางที่ถูกต้องและงดงามด้วย

การสร้างกระแสนำในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการกำหนดชี้แนะให้คนในสังคมเดินตามในลักษณะของ 'เชื่อนำชาติพันภัย' หากแต่เป็นการสร้างแรงจูงใจในทางบวกให้แก่สังคม เป็นตัวอย่างหรือเป็นสิ่งที่เสริมความมั่นใจว่าเมื่อบุคคลคิดและตัดสินใจกระทำในสิ่งที่ถูกต้องแล้ว จะเป็นสิ่งที่ถูกต้องในการยอมรับของสังคมด้วย แม้ว่าในระยะยาวการพัฒนาปัญญาและจิตใจเป็นสิ่งที่ต้องกระทำ แต่ในระยะสั้นและในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของกระแส

ความไม่ถูกต้องที่ได้รับการชักนำให้มีบทบาทและอิทธิพลมากขึ้นในสังคมปัจจุบันนี้ การส่งเสริมให้มีกระแสนำสังคมในทางที่ถูกต้องก็เป็นสิ่งที่จำเป็น และมีประสิทธิภาพในมิติของเวลาและผลกระทบในวงกว้าง

ด้วยเหตุนี้ เมื่อต้องการรณรงค์สร้างสิ่งใด ๆ ก็ตามในสังคม หากสามารถเข้าถึงบุคคลที่เป็นผู้นำที่สำคัญ โดดเด่น มีบทบาทและผลกระทบอย่างมากต่อชุมชน สังคม หรือองค์กรที่บุคคลนั้นสังกัดอยู่ และสามารถชักชวน สนับสนุนให้บุคคลเหล่านี้เป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างกระแสที่ถูกต้องในสังคมได้แล้ว ก็จะเป็นพลังชี้นำกระแสหลักของสังคมได้อย่างสำคัญ แต่มีข้อพึงพิจารณาในประเด็นนี้ว่าจะต้องเป็นการกระทำโดยธรรมชาติของบุคคลที่เป็นกระแสนำเหล่านั้น หาใช่การแสวงหาเพื่อผลประโยชน์แอบแฝงในทางหนึ่งทางใดไม่ เพราะความจริงในเรื่องนี้เป็นสิ่งที่สังคมสามารถสัมผัสได้จากความสม่ำเสมอและความถูกต้องสอดคล้องกับการกระทำในเรื่องอื่น ๆ นอกจากนี้ หากสามารถดำเนินการบนพื้นฐานของความรู้สึกและความต้องการที่แท้จริงร่วมกันของสังคมและมีการเผยแพร่กระแสผ่านสื่อมวลชนด้วยแล้ว กระแสนำที่กล่าวถึงก็必将มีความเข้มแข็งและส่งผลกระทบได้ในวงกว้าง

ตัวอย่างที่ชัดเจนประการหนึ่ง จะเห็นได้จากทิศทางการพัฒนาประเทศซึ่งถ้ามองย้อนไปในอดีตแล้ว จะเห็นได้ว่ามีกระแสต่อต้านการพัฒนาที่เน้นเศรษฐกิจมานานนับสิบปี ผลงานของนักวิชาการและข้อเรียกร้องจากหลายฝ่ายได้แสดงความต่อต้านการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่ถูกมองเป็นเพียงปัจจัยการผลิต รวมทั้งได้มีการเรียกร้องให้เห็นความสำคัญของการพัฒนาสังคมและวัฒนธรรม แต่กระแสนำความคิดเหล่านี้แม้จะเริ่มก่อตัวและได้รับการยอมรับมากเพียงใดก็ยังไม่สามารถเปลี่ยนโฉมหน้าการพัฒนาประเทศได้

เมื่อดร.สุเมธ ตันติเวชกุล ขึ้นดำรงตำแหน่งเลขาธิการคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในปลายปี ๒๕๓๗ ทิศทางการพัฒนาประเทศได้เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติภายใต้การนำของดร.สุเมธฯ ได้กำหนดปรัชญาหลักไว้หนักแน่นว่าภายใต้แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๘ ประเทศไทยจะเริ่มต้นการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลาง คนในความหมายของทรัพยากรมนุษย์ในฐานะปัจจัยการผลิตได้เปลี่ยนเป็นคนที่มีความศักยภาพที่ต้องการโอกาสและการพัฒนาให้เข้าถึงศักยภาพสูงสุดของตนเองจนกลายเป็นคนที่สมบูรณ์พร้อมทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา เพื่อที่ว่าคนเหล่านี้เองที่จะเป็นผู้กำหนดทิศทางของเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและสิ่งแวดล้อมในสังคมไทย

แม้แนวคิดของดร.สุเมธฯ จะเป็นแนวคิดที่สังคมได้มีการสั่งสมมานาน รวมทั้งเป็นแนวคิดที่ได้รับการขานรับจากบุคคลหลายฝ่ายจนกลายเป็นทิศทางการพัฒนาประเทศในปัจจุบัน แต่ถ้าพิจารณาโดยละเอียดแล้วจะเห็นได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงในแผนพัฒนาฯ เกิดขึ้นจากบทบาทของดร.สุเมธฯ โดยตรง ความเป็นผู้นำที่ขึ้นมาพร้อมกับความต้องการของสังคมมักจะสามารถสร้างกระแสในสังคมได้เสมอ

จากตัวอย่างข้างต้น เมื่อย้อนกลับมาในมิติของการพัฒนาจิตใจแล้วจะเห็นได้ว่า กระแสแห่งความศรัทธาในศาสนา ความดีงาม ถูกต้อง มีน้ำใจและใฝ่สันติเป็นตัวอย่างของความพร้อมในสังคมไทย แต่ถูกบดเบือนด้วยค่านิยมและการยอมรับในสิ่งที่ผิดซึ่งกระทำโดยคนที่มีบทบาทนำในสังคม ซึ่งหากมีกระแสในสิ่งเหล่านี้ขึ้นมาในสังคมอย่างจริงจังแล้ว พืชผลของความดีงามในจิตใจของผู้คนที่มีอยู่แล้วก็จะได้เจริญเติบโตและกลายเป็นกระแสหลักของสังคมไทยได้

การดำเนินงานทางด้านจิตใจจึงควรมีความชัดเจนว่าต้องการเห็นสิ่งใดเกิดขึ้นในสังคมไทย และจะต้องสร้างสรรค์หรือส่งเสริมอย่างไรจึงจะเกิดกระแสเช่นที่ต้องการนั้น การกำหนดกลุ่มเป้าหมายในการดำเนินงานไปที่บุคคลผู้เป็นผู้นำขององค์กรย่อมเป็นแนวทางหนึ่งที่จะทำให้การดำเนินการส่งเสริมหรือรณรงค์ในเรื่องใด ๆ เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายขึ้น

หากสามารถระดมคณะบุคคลที่มีบทบาทนำในสังคมและมีความต้องการที่จะเห็นสิ่งที่ดีงามเกิดขึ้นในสังคมโดยเฉพาะในมิติของจิตใจ ให้สามารถร่วมกันกำหนดแผนงานและผลักดันให้เกิดการดำเนินการต่าง ๆ นอกขอบเขตอันจำกัดของภาคราชการได้ ก็จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการพัฒนาจิตใจโดยรวม

บทสรุปและข้อเสนอแนะเพื่อการประเมินผลและการวิจัยในอนาคต

องค์ความรู้ทางการนำแบบแผนการพัฒนาจิตใจมาใช้เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาประเทศปัจจุบันนี้ยังอยู่ในระหว่างก่อร่างสร้างตัว แม้ว่าแบบแผนการพัฒนาจิตใจที่แต่ละศาสนาได้มีไว้เป็นพื้นฐานในการพัฒนาจิตใจของมนุษย์จะมีมานานนับพันปีแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีความรู้ เื่อนไขและทางออกจากข้อจำกัดอีกมากทั้งงานด้านการพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศต้องแสวงหา ทั้งในด้านความรู้ที่แท้จริงถูกต้องต่อสังคมไทยบนพื้นฐานของภูมิปัญญาไทย ความทันต่อเหตุการณ์และการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งเงื่อนไขของการสัมฤทธิ์ผลในการดำเนินงานหรือเงื่อนไขของการเกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในสังคม ตลอดจน

ข้อจำกัดที่ทำให้เกิดความไม่สมบูรณ์ของการดำเนินงานและทางออกที่ควรจะเป็นในเรื่องนั้นๆ

การติดตามและวิจัยเพื่อประเมินผลโดยตรงจะช่วยตอบคำถามดังกล่าวข้างต้นได้มาก แต่เมื่อพิจารณาถึงการประเมินผลเองก็พบว่ามีข้อจำกัดอยู่หลายประการที่สำคัญก็คืองานด้านพัฒนาจิตใจยังไม่มีเครื่องมือวัดที่จะสามารถประเมินได้ว่าผลของการพัฒนาและสภาพจิตใจของผู้คนอยู่ในระดับใด

ในที่นี้ ใครขอเสนอให้มีการวิจัยเพื่อสร้างเครื่องชี้วัด อันจะเป็นพื้นฐานของการประเมินผลการพัฒนาในเบื้องต้น อย่างไรก็ตาม จากขีดจำกัดขององค์ความรู้ด้านการพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศที่มีอยู่ในปัจจุบันอันเนื่องมาจากการให้ความสำคัญต่อการศึกษาวิจัยในเรื่องของการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม (ดวงเดือน พันธุมนาวิน, ๒๕๓๘; งามตา วนินทานนท์, ๒๕๓๖ : สำนักพัฒนาคุณธรรม, ๒๕๓๗) เป็นหลักนั้น ทำให้มีความต้องการการศึกษาวิจัยเพิ่มเติมในหลาย ๆ ด้าน ซึ่งในเบื้องต้นขอเสนองานศึกษาวิจัยที่จะส่งผลโดยตรงต่อการพัฒนาจิตใจ ดังนี้

- ๑) การวิจัยเพื่อสร้างเครื่องชี้วัดทางด้านการพัฒนาจิตใจ
- ๒) การวิจัยถึงความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาของคนไทยปัจจุบัน
- ๓) การวิจัยเกี่ยวกับผลกระทบและการสร้างความรับผิดชอบของสื่อมวลชนต่อสังคม

๔) การวิจัยเกี่ยวกับการปรับแนวคิดการลงทุนของภาครัฐให้คำนึงถึงความเกี่ยวข้องกับการพัฒนาคนและสังคม ทั้งโดยการศึกษาผลที่เกิดขึ้นจากโครงการในอดีตและการวิเคราะห์โครงการที่จะดำเนินการในอนาคต

๕) การวิจัยเกี่ยวกับการนำจิตวิทยามาปรับใช้ในกระบวนการพัฒนาจิตใจของประเทศ

ทั้งนี้ ยังมีหัวข้อวิจัยอีกเป็นจำนวนมากที่ควรได้รับการหยิบยกมาพิจารณาเพื่อให้การพัฒนาจิตใจกับการพัฒนาประเทศมีความเป็นไปได้อย่างสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของสังคมไทยมากที่สุด

หมายเหตุ

คุณธรรม 4 ประการตามพระบรมราโชวาทฯ ได้แก่

- ประการแรก คือ การรักษาความลับ ความจริงใจต่อตนเองที่จะประพฤติแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม

- ประการที่สอง คือ การรู้จักข่มใจตนเอง ฝึกใจตนเองให้ประพฤติปฏิบัติอยู่ในความสัตย์ความดีนั้น

- ประการที่สาม คือ การอดทน อดกลั้น และอดออม ที่จะไม่ประพฤติล่วงความสัตย์สุจริต ไม่ว่าจะด้วยเหตุประการใด

- ประการที่สี่ คือ การรู้จักกละวางความชั่ว ความทุจริต และรู้จักสละประโยชน์ส่วนน้อยของตน เพื่อประโยชน์ส่วนใหญ่ของบ้านเมือง

ค่านิยมพื้นฐาน 5 ประการ ได้แก่

- การพึ่งพาตนเอง ขยันหมั่นเพียรและมีความรับผิดชอบ

- การประหยัดและออม

- การมีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย

- การปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา

- ความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์

บรรณานุกรม

- งามตา วรินทร์านนท์. ๒๕๓๖. รายงานการวิจัยเรื่องลักษณะทางพุทธศาสนาและพฤติกรรม ศาสดาของบิดามารดาที่เกี่ยวข้องกับการอบรมเลี้ยงดูบุตร.
- ดวงเดือน พันธุมนาวิน. ๒๕๓๘. ทฤษฎีต้นไม้อัจฉริยะธรรม : การวิจัยและการพัฒนานุคคล
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงเดือน พันธุมนาวิน และคณะ. ๒๕๓๗. รายงานการวิจัยเรื่องลักษณะทางจิตและ พฤติกรรมของนักเรียนวัยรุ่นที่อยู่ในสภาวะเสี่ยงในครอบครัวและทางป้องกัน.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.
- ตำราจ. กรม. ๒๕๓๘. สถานภาพอาชญากรรมทั่วราชอาณาจักร. กรุงเทพฯ : ศูนย์ข้อมูลข้อ
สนเทศ กรมตำรวจ.
- ธีรยุทธ บุญมี. ๒๕๓๘. วิกฤติมนุษยยุคโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิไลยา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ๒๕๓๖. "อนาคตขององค์การสงฆ์" ใน มองอนาคต : บทวิเคราะห์เพื่อปรับ
เปลี่ยนทิศทางสังคมไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- _____. ๒๕๓๗. หมายเหตุวัฒนธรรมร่วมสมัย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับ
ลิชชิ่ง.
- นิตยา คชภักดี. ๒๕๓๙. การพัฒนาเด็กและครอบครัวอย่างเป็นองค์รวม. เอกสารประกอบ
การประชุมเชิงปฏิบัติการวางแผนดำเนินการและติดตามประเมินผลโครงการ
พัฒนาครอบครัว, เมษายน ๒๕๓๙.
- บุญญรักษ์ บุญญะเขตมาลา. ๒๕๓๗. ฐานันดรที่สี่ จากระบบโลกถึงรัฐไทย. กรุงเทพฯ
โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- ประเวศ วะสี. ๒๕๓๐ พุทธเกษตรกรรมกับศาสนาสันติสุขของสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
หมอชาวบ้าน.
- _____. ๒๕๓๕. พุทธธรรมกับสังคม. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.
- _____. ๒๕๓๔. ศักดิ์ศรีแห่งความเป็นคน : ศักยภาพแห่งการสร้างสันติ. กรุงเทพฯ
เรือนแก้วการพิมพ์.
- พัฒนาคุณธรรม, สำนักงาน. ๒๕๓๗. การรวบรวมผลกวการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนา
คุณธรรมและจริยธรรม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา.

- พุทธทาส อินทปัญโญ, ๒๕๓๙. ฟ้าสว่างระหว่าง ๔๐ ปี. กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์
พระเทพเวที, ๒๕๓๒. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. กรุงเทพฯ : มหาคณา
ลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก, ๒๕๓๔. งานเพื่อความสุขและแก่นสารของชีวิต. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา
_____, ๒๕๓๙. อรรถพัฒนที่ยั่งยืน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระไพศาล วิสาโล, ๒๕๓๓. พุทธธรรมกับการพัฒนาลังคม. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์
- พระโพธิญาณเถร, ๒๕๓๑. อรรถปล่อยวางทางพ้นทุกข์. กรุงเทพฯ : กองทุนวุฒิธรรม.
- พระประชา ปลนุณธโม, ๒๕๓๒. งานกับคุณค่าของชีวิต ข้อคิดท้าทายเพื่อการสร้างลัทธิ
สังคมมนุษย์ขึ้นใหม่.
- พระราชวรมนี, ๒๕๓๐. “การศึกษา : เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา” ใน ทางสายกลาง
ของการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- วางแผนทรัพยากรมนุษย์, กอง. ๒๕๓๔. ร่างแนวทางการพัฒนาจิตใจในแผนฯ ๘. กรุงเทพฯ :
สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
- ศรีศักดิ์ วลลิโกดม, ๒๕๓๖. “ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย.” ใน มองอนาคต
บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางของสังคมไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง
กรุ๊ป.
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, ๒๕๓๔. “พัฒนาการของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับสังคมใน
ประเทศไทย : แง่คิดเกี่ยวกับพลวัตทางการเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตย”
ใน วิพากษ์สังคมไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิง.
- เสาวรส ทองปาน, ๒๕๓๕. อรรถวางแผนพัฒนาลังคม เอกสารประกอบการพิจารณาเลื่อน
ระดับเป็นเจ้าหน้าที่วิเคราะห์นโยบายและแผน ๘. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนา
การเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สศช., ๒๕๒๙. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๖ (๒๕๓๐ - ๒๕๓๔)
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
-, ๒๕๓๔. . แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๗ (พ.ศ. ๒๕๓๕ -
๒๕๓๙). กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่ง
ชาติ.